

Національний науковий журнал
Інституту керамології –
відділення Інституту народознавства
Національної академії наук України
та Національного музею-заповідника
українського гончарства в Опішному

ЗАСНОВНИКИ:

Інститут народознавства
Національної академії наук України,
Національний музей-заповідник
українського гончарства в Опішному

Виходить щоквартально
(лютий, травень, серпень, листопад)
з серпня 2001 року

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ:

Партизанська, 102, Опішне,
Полтавщина, 38164, Україна
Тел. (+38 05353) 42175, 42416, 42415
Факс (+38 05353) 42416
E-mail: opishne@pi.net.ua

СЛУЖБА РЕАЛІЗАЦІЇ:

тел./факс (+38 05353) 42416

Автори статей відповідають
за повноту висвітлення порушених питань,
достовірність наведених фактів
та їх автентичність, правильне цитування,
посилання на джерела, написання власних
імен, географічних назв, атрибубування
пам'яток гончарства тощо

Статті, підписані авторами, відображають
їхні власні погляди, а не погляди головного
редактора, членів редколегії чи редакції журналу

Права видавництва Національного
музею-заповідника українського гончарства
в Опішному «Українське Народознавство»
поширюються на всі країни. Перевидання,
репродукції, відтворення, виконання
за допомогою розмножувальної, аудіовізуальної
техніки чи будь-якими іншими засобами,
а також приватні копії можуть бути виконані
лише з дозволу Національного
музею-заповідника українського
гончарства в Опішному

Свідоцтво про реєстрацію
КВ 5425 від 30.08.2001

Формат 70x100/16
Ум. друк. арк. 15,48
Друк офсетний
Тираж 400 прим.

Надруковано в друкарні ДП «ХМЗ ФЕД»:
вул. Сумська, 132, Харків, 61023, Україна,
тел./факс (+38 0572) 196782, 402251,
e-mail: 39fed@ukr.net, andr@sky.net.ua

Головний редактор
Олесь Пошивайло, доктор історичних наук

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Відділ археології, історії, етнології

Олександр Бобринський, доктор історичних наук (Москва)
Валентина Борисенко, доктор історичних наук (Київ)
Іван Курас, доктор історичних наук, академік НАН України (Київ)
Степан Макарчук, доктор історичних наук (Львів)
Вячеслав Мурзін, доктор історичних наук (Київ)
Всеволод Наулко, доктор історичних наук,
член-кореспондент НАН України (Київ)
Степан Павлюк, доктор історичних наук,
член-кореспондент НАН України (Львів)
Володимир Пащенко, доктор історичних наук,
академік АПН України (Полтава)
Ігор Пошивайло, кандидат історичних наук (Київ)
Ганна Скрипник, доктор історичних наук (Київ)
Петро Толочко, доктор історичних наук, академік НАН України (Київ)

Відділ мистецтвознавства

Орест Голубець, кандидат мистецтвознавства (Львів)
Олена Клименко, кандидат мистецтвознавства (Київ)
Юрій Лашук, доктор мистецтвознавства (Львів)
Володимир Овсійчук, доктор мистецтвознавства,
член-кореспондент Академії мистецтв України (Львів)
Файна Петрякова, доктор мистецтвознавства (Львів)
Михайло Селівачов, доктор мистецтвознавства (Київ)
Леонід Смерж, доктор філософських наук (Київ)
Михайло Станкевич, доктор мистецтвознавства,
член-кореспондент Академії мистецтв України (Львів)
Дмитро Степовик, доктор мистецтвознавства, доктор
філософських наук, доктор богословських наук (Київ)
Олександр Федорук, доктор мистецтвознавства,
академік Академії мистецтв України (Київ)
Ростислав Шмагало, кандидат мистецтвознавства (Львів)

Відділ філології

Павло Гриценко, доктор філологічних наук (Київ)
Йосип Дзедзелівський, доктор філологічних наук (Ужгород)
Іван Дзюба, академік НАН України (Київ)
Роман Кирчів, доктор філологічних наук (Львів)
Ніна Левун, кандидат філологічних наук (Дніпропетровськ)
Михайло Наєнко, доктор філологічних наук (Київ)
Любов Спанатій, кандидат філологічних наук (Миколаїв)
Михайло Худаш, доктор філологічних наук (Львів)

Відділ технічних наук

Микола Гивлюд, доктор технічних наук (Львів)
Віктор Голеус, доктор технічних наук (Дніпропетровськ)
Олексій Крупа, доктор технічних наук (Київ)
Ігор Немец, доктор технічних наук (Белгород)
Михайло Рищенко, доктор технічних наук (Харків)
Галина Семченко, доктор технічних наук (Харків)
Валентин Свідерський, доктор технічних наук (Київ)

Відповідальний секретар
Людмила Овчаренко

Видавництво «Українське Народознавство»
Національного музею-заповідника
українського гончарства в Опішному

Вул. Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна,
тел. (+38 05353) 42175, 42416; факс (+38 05353) 42416;
e-mail: opishne@pi.net.ua

© Інститут керамології — відділення Інституту народознавства НАН України, 2003
© Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, 2003

**Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту керамології —
відділення Інституту народознавства
НАН України**

РЕДАКЦІЯ:

Науковий редактор Олесь Пошивайло
Відповідальний редактор ... Анатолій Щербань
Літературні редактори Олесь Пошивайло
..... Вікторія Яровата
..... Анатолій Щербань
Коректор Олесь Пошивайло
Комп'ютерний набір Юлія Панасюк
..... Олена Чуб
**Художній редактор,
дизайн та макет** Юрко Пошивайло
Директор випуску Вікторія Спільник
Член-кореспондент Володимир Онищенко (Київ)

Юрій Лашук (15.03.1922–04.01.2003)

Стор. 154

Постановою Президії Вищої атестаційної комісії України від 14.11.2001 року №2-05/9 «Український керамологічний журнал» внесено до «Переліку №9 наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук» зі спеціальностей «історичні науки» та «мистецтвознавство»

«УКЖ»
надходить
до найбільших книгозбірень
України та зарубіжжя
«УКЖ»

«УКЖ» читають:

- ▶ наукові академічні установи, вищі навчальні заклади, спеціалізовані мистецькі школи;
- ▶ вчені-керамологи, художники-керамісти, народні майстри-гончари, фахівці кераміки;
- ▶ депутати Верховної Ради України, члени Кабінету Міністрів України, працівники Адміністрації Президента України, міністерств, комітетів, національних творчих спілок, громадських організацій, музеїв, галерей, антикварних салонів

«УКЖ» можна придбати:

- ▶ **Опішне:** Мистецька крамниця Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, вул.Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164; тел./факс (+38 05353) 42416; e-mail: opishne@pi.net.ua
- ▶ **Київ:** Творче об'єднання «Гончари», Андріївський узвіз, 10-А, Київ; тел. (+38 044) 4164093; факс (+38 044) 4161298; e-mail: gonchary@i.com.ua

◀ У представництвах «УКЖ»

**Розповсюдження в Києві та в Київській області,
Луганську та в Луганській області:**
ПП «Арістей», вул.Тампере, 5, Київ, 02105,
тел./факс (+38 044) 4514466

**Передплата на «УКЖ»
за «Каталогом видань України»:**
індивідуальна — індекс 01198
колективна — індекс 01177

5 **Археологічна цілина українського світу**
Головний редактор Олесь Пошивайло

СЛОВО ЧЛЕНІВ РЕДКОЛЕГІЇ «УКЖ»

10 **Слово про археологічну кераміку**
Петро Толочко (Київ)

АРХЕОЛОГІЧНА КЕРАМІКА УКРАЇНИ

13 **Викопна кераміка як носій історичної інформації**
Роман Берест (Львів)

18 **До питання про кераміку і ментальність давніх суспільств**
(за матеріалами доби ранньої бронзи Північно-Західного Причорномор'я)
Світлана Іванова (Одеса)

25 **Керамічні моделі саней трипільської культури**
Наталя Бурдо (Київ)

31 **Об'ємні глиняні символи трипільської культури**
Михайло Відейко (Київ)

35 **Про один поховальний комплекс чорноліської культури в Нижньому Поворсклі**
Ірина Кулатова, Олександр Супруненко (Полтава)

44 **Кераміка ранньослов'янського поселення Обухів-VII у Київському Подніпров'ї**
Наталя Абашина, Андрій Скиба (Київ)

49 **Аланський середньовічний посуд Криму VIII-першої половини X століття**
Вадим Майко, Сергій Сьомин (Сімферополь)

55 **Кілька зображень кораблів на середньовічному посуді з Криму**
Ірина Тесленко (Сімферополь)

ЧУЖОЗЕМНЕ ГОНЧАРСТВО

62 **Керамические сосуды для плавки металла**
Татьяна Нохрина (Новосибирск, Россия)

66 **Керамика курганного могильника Танай-7 в кругу памятников ирменской культуры Кузнецкой котловины**

Людмила Мильникова, Ирина Невзорова (Новосибирск, Россия)

79 **Керамика позднеирменской культуры (по материалам поселенческого комплекса Омь-1 в Центральной Барабе)**

Людмила Мильникова, Марина Чемякина (Новосибирск, Россия)

91 **Керамические сосуды из жилищ памятника Букинский Ключ-1**
Сергей Нестеров, Ольга Кудрич (Новосибирск, Россия)

97 **К вопросу о технике нанесения штампованного декора на раннегалльштатской лощёной столовой керамике Карпато-Дунайско-Понтийского региона**

Андрей Ничик (Кишинэу, Молдова), Сорин Аилинкэй (Тулча, Румыния)

108 **К вопросу о технологии изготовления глиняной посуды у племен культуры штрихованной керамики на территории Беларуси (по материалам городища Ивань)**

Наталья Дубицкая (Минск, Беларусь)

111 **Секреты озвученной керамики**
Рустам Сингатулин (Саратов, Россия)

ПОВІДОМЛЕННЯ

117 **Про деякі особливості сушіння глиняних виробів скіфського часу**
Анатолій Гейко (Полтава)

119 **Ще один горщик із міста Гелон**
Петро Гавриш (Полтава)

121 **Комплекс кераміки черняхівської культури з Водяного**
Роман Рейда, Роман Луговий (Полтава)

124 **Горщики XI-XII століть з Волинсько-Подільського пограниччя**
Ярослав Онищук (Львів)

127 **Vivat, керамізація!**
Тетяна Зіненко (Опішне)

134 **Добрий день, батоне Гія!**
Володимир Онищенко (Київ)

137 **Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України в 2002 році**

141 **Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному в 2002 році**

146 **Колегіум мистецтв у Опішному в 2002 році**

КИЇВ

● **Ігор Пошивайло,**
Український центр народної культури «Музей Івана Гончара»,
вул. Івана Мазепи, 29, Київ, 01015; тел./факс (+38 044) 5739268;
e-mail: honchar_centre@uninet.kiev.ua

● **Володимир Онищенко,**
художник-кераміст,
вул.Княжий Затон, 12, кв.120, Київ, 02068;
тел. (+38 044) 5704978

ЛЬВІВ

● **Орест Голубець,**
Львівська академія мистецтв,
вул.Кубійовича, 38, Львів, 79011; тел. (+38 0322) 765581;
факс (+38 0322) 761482; e-mail: artacademy@mail.lviv.ua

ХАРКІВ

● **Галина Семченко,**
кафедра технології кераміки, вогнетривів, скла та емалей
Національного технічного університету «Харківський
політехнічний інститут», вул. Фрунзе, 21, Харків, 61002;
тел. (+38 0572) 400392, 400051; факс (+38 0572) 478209;
e-mail: sgd@kpi.kharkov.ua

АВСТРАЛІЯ І ОКЕАНІЯ

● **Наталія Пошивайло-Таулер**
Nataliya Poshuyaylo-Towler,
1-19 Caldwell Street, Karori, Wellington, 6005, New Zealand;
ph 0064 04 4764860; mob. +64 21 385734; fax +64 21 2187078;
e-mail: nataliyap@paradise.net.nz

ОФІЦІЙНА ХРОНІКА

- 151 Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження порядку визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України»
- 151 Порядок визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України
- 153 Постанова Кабінету Міністрів України «Про занесення пам'яток історії, монументального мистецтва та археології національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України»
- 153 Перелік пам'яток історії, монументального мистецтва та археології національного значення, які заносяться до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (витяг)
- 153 Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку видачі дозволів на проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних робіт на території пам'ятки, охоронюваній археологічній території, в зонах охорони, в історичних ареалах населених місць, а також досліджень решток життєдіяльності людини, що містяться під землею поверхнею, під водою на території України»
- 154 Порядок видачі дозволів на проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних робіт на території пам'ятки, охоронюваній археологічній території, в зонах охорони, в історичних ареалах населених місць, а також досліджень решток життєдіяльності людини, що містяться під землею поверхнею, під водою на території України
- 155 Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць»
- 155 Порядок визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць
- 157 Указ Президента України «Про нагородження активістів Українського фонду культури» (витяг)
- 157 Указ Президента України «Про нагородження працівників культури та аматорів народного мистецтва» (витяг)
- 157 Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про передачу цілісного майнового комплексу Національного музею-заповідника українського гончарства у державну власність»

ЮВІЛЕЇ

- 158 **На спогад про гончаря Лаврентія Онищенка** (до 100-річчя від дня народження)
Віктор Міщанин (Опішне)
- 161 **Степанові Павлюку – 55!**
Ганна Врочинська (Львів)
- 165 **«Із опішненської глини твориться наша історія»**
Олесь Пошивайло (Опішне)

НЕЗАБУТНІ

- 166 **Юрій Лащук (15.03.1922-04.01.2003)**
Прощальне слово про Патріарха української керамології
Олесь Пошивайло (Опішне)

КОНФЕРЕНЦІЇ

- 170 **Міжнародна наукова конференція «Проблеми історії та археології України»**
(до 100-річчя XII Археологічного з'їзду)
Анатолій Щербань (Опішне)
- 173 **Другі регіональні читання «Пам'яті Михайла Рудинського»**
Валентина Троцька (Опішне)

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

- 176 **Журнал не видихається!**
Михайло Селівачов (Київ)

ГОНЧАРСЬКА КНИГОЗБІРНЯ УКРАЇНИ

- 178 **Бібліографія українського гончарства. 2001**
- 179 **Книга – переможець року**
- 180 **Гончарські екслібриси Анни Терехової**

ІНФОРМАЦІЯ

- 184
189

НАШІ АВТОРИ

АРХЕОЛОГІЧНА ЦІЛИНА УКРАЇНСЬКОГО СВІТУ

Археологія – не пошук сувенірів і не засіб збагачення
Джордж Ф.Басс [2]

Непошана до старовини, до свого минулого,
до історії народу є ознакою нікчемності правителів,
шкідлива і ворожа інтересам народу – однаково свідомо
чи несвідомо, бо не хлібом, не цукром, і не бавовною,
і не вугіллям єдиним буде жив чоловік...
Олександр Довженко [4]

Задля кращого облаштування в майбутті сучасні держави все наполегливіше пізнають свою далеку минувшину. Вчені різних гуманітарних і природничих наук прагнуть зробити повчальні уроки з історичного буття народів, збагнути основні закономірності еволюції ноосфери. Найбільше матеріалів для роздумів про загадки давніх цивілізацій дають нам археологи, які буквально видобувають важливу інформацію про минуле з-під землі і води, оперують у своїх наукових пошуках артефактами, що переходять за межу сучасного життя. Та, власне, то й були до певної міри інші світи, інші цивілізації, інші виміри світосприйняття і світовіображення. Величні досягнення давніх культур «ідуть» під землю, щоби вивільнити шлях для закономірних еволюційних змін, що стимулюють пошуки нових парадигм суспільного життя. **Переважаючий відсоток з-поміж археологічних знахідок становлять різноманітні вироби з глини, які зберігаються в землі довше й краще за багато інших речей матеріальної культури. З огляду на виняткову інформативність цієї групи історичних джерел, важливо проаналізувати сучасний стан і проблеми вивчення археологічної кераміки через призму дослідницьких інтересів керамології.**

Україна, здобувши незалежність і позбувшись союзу з радянськими політичними «ізмів», несподівано потрапила в полон європейських соціально-економічних пороків, одним із наслідків яких стало поширення в нашій державі так званої «чорної» археології, що доти процвітала переважно за межами союзу з радянським простором. По суті, маємо відродження в Україні давньої традиції скарбощукання, з якої, власне, й пошла археологія як галузь наукових знань.

Поширення в Україні «чорної» археології відбувалося прямо пропорційно наростанню кризових явищ в економічному і духовному житті країни. У середині 1990-х років про це ганебне явище вже говорили не тільки в середовищі археологів і музейних працівників, а й на сторінках місцевої і столичної преси. 1997 року голова Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей доктор Олександр Федорук із прикриттю констатував: «Останніми роками в Криму, на Закарпатті посилилася нелегальна псевдоархеологічна «діяльність» з метою контрабандного збуту викопних об'єктів культури, нелегального вивозу їх за межі України. Десятки псевдо-археологічних експедицій, в тому числі науково організованих груп з інших держав безкарно ведуть розкопки без відповідних на такі дії санкцій і дозволів, вивозячи об'єкти культури, руйнуючи давні могильники. Не контролюють цих протизаконних акцій органи місцевої влади, фактично не турбуються про збереження спадщини. На західних ринках останнім часом з'явилися археологічні об'єкти кримського походження» [8, с.10-11].

Відтоді ситуація ніскільки не змінилася на краще. **«Культурний бандитизм» став ще більш організованим і технічно забезпеченим, пов'язаним з провладними структурами. Більше того, він фактично легалізований**

нинішньою владою, про що свідчать помпезно організовані виставки таким чином сформованих приватних колекцій. Археологічні старожитності (переважно золото і кераміка), вихоплені з контексту історичного середовища пам'ятки, без належної наукової фіксації й атрибуції, тривалий час експонуються то в Національному банку України, то в Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику, то в Національному заповіднику «Софія Київська». Характерно, що ці симптоматичні виставки влаштовуються щоразу, коли вчені Інституту археології НАН України, очолювані академіком Петром Толочком, починають чергову кампанію з формування негативного ставлення українського суспільства до «чорної» археології. На жаль, **державницькі зусилля науковців досі не знайшли належного розуміння й підтримки на найвищих щаблях державної влади, а сучасний обсяг бюджетного фінансування археологічних досліджень в Україні не стільки розвиває, скільки дискредитує академічну науку.** Складається враження, що саме це і є державною політикою в галузі археології й охорони культурної спадщини: **обмеження бюджетних призначень на наукові дослідження постає ефективним лобюванням інтересів певних олігархічних груп, які останнім часом виявляють усе більше зацікавлення старожитностями і активно розвивають антикварний бізнес.** Не пов'язані необхідністю проходження складної процедури отримання дозволів на проведення археологічних розвідок чи розкопок, підготовки наукових звітів тощо, сучасні бізнесмени-скарбушкучі, не обтяжені науковими проблемами, щорічно нарощують масштаби пограбування пам'яток археології. Задля цього формуються спеціальні пошукові бригади, експертні групи, до складу яких потрапляють і першокласні фахівці-археологи. У результаті нелегальних розкопок тисячі пам'яток старовини, у першу чергу, гончарні вироби, вириваються з контексту археологічних комплексів, що часто робить неможливою їх подальшу наукову атрибуцію й використання як важливого історичного джерела (відсутність інформації про точне місце знаходження, культурну належність, час виготовлення, контекст побутового чи обрядового використання і т.д.). У зв'язку з цим проценту актуальні й донині думки двадцятилітньої давнини, висловлені відомим ученим-археологом, президентом Інституту морської археології [Institute of Nautical Archaeology] доктором Джорджем Ф.Бассом [George F.Bass]: «Наземна чи підводна археологія – це наука, що розширює наші знання, вона не може бути засобом збагачення однієї людини чи групи осіб, її завдання не обмежуються діставанням з моря предметів матеріальної культури. Одна амфора чи гармата, піднята на поверхню із судна, яке колись затонуло, нічого не дає. Але якщо ми точно визначимо місцезнаходження корабля на дні і проведемо розкопки, то зможемо з'ясувати, скільки амфор було на борту, і як вони були розміщені (за умови, що нам відома вантажність судна). Форма амфор чи написи на них, а за нагоди й інші предмети з цього корабля, підкажуть час і, можливо, місце їх виготовлення, що допоможе визначити курс судна і дату його загибелі. Зерно чи кістки, виявлені під час ретельного просіювання мулу, що міститься в посудинах, покажуть, чим були наповнені амфори. Оскільки в старовинних документах зафіксовано ціни на численні товари, можна визначити тогочасну вартість вантажу, що перевозився в різних амфорах. Уже саме розміщення амфор поміж уламків судна дозволить гадати, містили вони вантаж чи запаси продуктів для команди і пасажирів. Далі можливий аналіз глини, з якої виготовлено амфору, а іноді й смлистого осаду; вивчення такої посудини – якщо, звичайно, вона не вирвана з характерного для неї оточення і не стала прикрасою чиєсь колекції – допоможе більше дізнатися про торгівлю й економіку певного періоду і, відповідно, краще зрозуміти людей, які жили в давні часи. Археологія – не пошук сувенірів. Однак повсюдно на Середземноморському узбережжі можна бачити сотні амфор, які прикрашають службові приміщення, житлові будинки і ресторани. Доля амфор найбільш яскраво ілюструє всю трагічність становища» [2, с.5-6].

Санкціонований державною владою **«археологічний вандалізм» поступово переростає в чергову хвилю пограбування культурної спадщини України. Торгівля археологічною керамікою стала прибутковим бізнесом, особливо ж на півдні України.** Продається все – від цілих посудних і скульптурних форм до окремих черепочків. Невеликі глиняні вироби, у тому числі зооморфні й антропоморфні скульптурки, стають вигідним товаром, наповнюючи приватні збірки вітчизняних та іноземних колекціонерів старовини. Протягом XIX-XX ст. колоніально-легальним шляхом колосальну кількість археологічної кераміки уже було вивезено за межі України до тогочасної імперської метрополії. Нині ці історичні раритети зберігаються переважно в найбільших музеях Росії (Державний Ермітаж, Державний історичний музей Росії), у фондах Інституту археології РАН та Інституту історії матеріальної культури РАН [8, с.15]. **Неймовірно, але й досі пам'ятки археології вивозяться за межі України за повної байдужості органів місцевої виконавчої влади.** Наприклад, у Кракові опинилися пам'ятки з розкопок кургану енеолітичного часу біля села Сіде Самбірського району на Львівщині, розкопані спільною українсько-польською експедицією протягом 1995-1997 рр. [3, с.13]. Отже, **проблема реституції археологічних пам'яток України ще довго залишатиметься актуальною для українського суспільства.**

«Мода» на археологічну кераміку викинула на антикварні ринки України та зарубіжжя, заодно з оригінальними предметами, і значну кількість **фальсифікованого «антикваріату»,** ретельно виконаних копій давніх

гончарних виробів, передовсім античного часу, автентичність яких іноді складно визначити навіть експертам, фахівцям-археологам. І в цьому їм без спеціальних методів дослідження кераміки не обійтися. На жаль, такі **спеціалізовані керамологічні лабораторії в Україні відсутні.**

Нині доводиться констатувати, що рівень вивченості викопної кераміки, порівняно з часом формування української археології як наукової дисципліни, упродовж двохсот літ, змінився не набагато. Як у XIX, так і в XX столітті, давня кераміка цікавила головним чином археологів, які її викопували, і які, у більшості своїй, не мали необхідної керамологічної підготовки. Саме тому **науковим працівникам дослідників старожитностей, у частині, де мова йде про кераміку, притаманний переважно описовий стиль за принципом: «що бачу, про те й пишу».** Серйозні лабораторні дослідження кераміки, що активно запроваджувалися в Україні, особливо ж у 1920-тих роках, були зупинені масовими репресіями щодо науковців; відтоді так і не поновлювалися й не заохочувалися комуністичною владою.

Тільки окремі археологи нині мають можливість скористатися атрибутивними послугами лабораторій деяких академічних інститутів, для яких дослідження кераміки все ж таки не є профільним. З огляду на фрагментарність лабораторних досліджень археологічної кераміки, їх безсистемність і значний елемент суб'єктивізму в інтерпретації атрибутивних ознак, украй важливим є опублікування вченими методик, які використовуються для атрибуції знахідок, посилання в статтях і монографіях на конкретні висновки конкретних лабораторій, що дозволить іншим ученим давати незалежну оцінку достовірності отриманих результатів.

Жебрацьке становище науковців і науки в цілому, відсутність сучасних лабораторій є причиною того, що в Україні більшість дослідників, від провінційних центрів охорони культурної спадщини до вузівських кафедр і академічних інститутів, **ще й донині атрибутують викопну кераміку, послуговуючись методом «за аналогією», а частіше – «за власною інтуїцією».** Вони роблять висновки про умови й технологічні особливості приготування формувальної маси, виготовлення й випалювання глиняних виробів, їх функціональне призначення тощо без застосування спеціальних методів лабораторних досліджень кераміки, не маючи інколи достатніх знань про технологію гончарного виробництва і етнографію гончарства. У результаті **відбувається накопичення спотворених уявлень про давнє гончарство, які успадковуються й примножуються все новими й новими поколіннями вчених.** Я завжди з оторопінням слухаю самовпевнені пояснення деяких археологів, особливо ж молодих, які тільки оглянувши викопану кераміку, «визначають» вміст її формувальної маси, спосіб виготовлення, температуру випалювання, час побутування, функціональне застосування, при цьому не зробивши жодного лабораторного аналізу, в кращому випадку, обмежившись лише візуальними обстеженнями під шкільним мікроскопом. Вони «інтуїтивно» можуть стверджувати про тотожність формувальної маси однотипних виробів, знайдених на споріднених пам'ятках, часто віддалених між собою на сотні кілометрів, а будь-які лінії, продряпини і вдвплення на поверхні виробів у їхній розвиненій уяві відразу ж трансформуються в космологічні міфи, стародавні календарі тощо. Датування кераміки здійснюється переважно за аналогами, за супутніми речами, а отже – за суб'єктивними уявленнями, які не ґрунтуються на ретельних лабораторних дослідженнях. Унаслідок цього окремі публікації археологів читаються як захоплюючі фантастичні літературні твори археологічної тематики, з чого можна зробити висновок, що наукова кар'єра в цій галузі історичного пізнання неможлива без достатнього рівня уявлювання, вміння фантазувати і хисту літературного тлумачення й компонування різнохарактерних артефактів. Про небезпеку подібних археологічних студій звертав увагу ще сотню років тому Михайло Грушевський, який, зокрема, писав: «Увага дослідників передовсім мусить бути звернена не так на роблення далеких виводів, як на улпшення методів і системи досліду, бо ні в одній іншій сфері ненауковість досліду не являється таким непростимим і непоправним гріхом, як власне в археології» [цит. за: 3, с.7].

У більшості публікацій археологів розділи, присвячені кераміці, є звичайними статистичними описами з елементами систематизації (типології) за певними ознаками. Вони цінні передовсім уведенням до наукового обігу значної кількості викопних пам'яток гончарства. При цьому аналіз контексту побутування глиняних виробів, реконструкція за ними різноманітних проблем палеоекономіки, суспільних відносин, духовної культури, тобто використання типологічних побудов для історичних реконструкцій різних аспектів забезпечення життєдіяльності давніх суспільств, трапляються рідко.

Протягом останніх десятиліть у періодиці чи в книжкових виданнях України майже не було публікацій про те, як вітчизняні вчені виявляють і вивчають конкретні навички роботи, за допомогою яких виготовлялася кераміка, опановують експериментальні, петрографічні, хімічні, термічні, археомагнітні та інші методи дослідження давнього гончарства, методику виявлення технологічної інформації, як це більш активно впроваджують, скажімо, їхні російські колеги [див.: 1]. Не робилися і спроби порівняти природну глину з того чи іншого давнього поселення із формувальною масою знайдених на ньому глиняних виробів, що дозволило б підтвердити чи

спростувати висловлені археологами гіпотези про етнічний склад населення і напрямки міграційних процесів давнини. Аналіз фізичних властивостей місцевих глин, можливо, допоміг би пояснити окремі регіональні відмінності у формі та орнаментативній гончарних виробів, що не обов'язково викликалося різноетнічною належністю їх творців.

Археологи, котрі пишуть про давнє гончарство, для підтвердження своїх гіпотез рідко роблять спроби відтворення, моделювання технології роботи прагончарів, а деякі їхні графічні реконструкції ремісничих знарядь праці, скажімо, гончарних кругів, є настільки умовними, що за ними неможливо виготовити робочі експериментальні моделі. Коли спеціалісти Інституту керамології виготовили давні типи гончарних кругів, послуговуючись реконструкціями, опублікованими в працях археологів, то несподівано з'ясувалося, що окремі з них зовсім непридатні для будь-якої гончарської роботи. Виявляється, подібні **реконструкції нерідко роблять особи, які самі не вміють гончарювати і не мають ґрунтовних знань про особливості гончарської роботи**, незнайомі з різними технічними прийомами роботи, притаманними народному гончарству (приготування глини, формування виробів, їх оздоблення, випалювання), особливо ж у ще збережених його архаїчних, реліктових формах, уже не кажучи про знання зарубіжних керамологічних і етнографічних джерел, які можуть слугувати для порівняльних студій. **Одна з причин цього криється і в існуючих вузівських програмах підготовки археологів, які не передбачають вивчення курсу керамології.** Незважаючи на ту суттєву обставину, що кераміка є найбільш масовим речовим матеріалом археологічних досліджень, **історичні факультети університетів, досі не дають студентам необхідних керамологічних знань**, передовсім з основ гончарської технології, звичаєвості, функціональності глиняних виробів і їх семантики, методики керамологічних досліджень. Майбутні археологи чималу користь мали б і від літньої керамологічної практики в традиційних осередках гончарства України, і від набуття практичних навичок гончарювання, і від спілкування з народними майстрами-гончарями, а також із художниками-керамістами, кераміками-технологіями.

Подальші українські керамологічні та археологічні студії неможливі без створення **Національного центру спеціальних методів дослідження кераміки** з обладнаними сучасними технічними засобами лабораторіями (палеоетнографічною, електронною мікроскопією, реставраційною і т.д.). Про заснування такого центру говориться вже давно, але практичних кроків для реалізації ідеї досі зроблено дуже мало. Нещодавно про підтримку ініціативи українських керамологів заявив віце-президент Національної академії наук України, академік Іван Курас. Активна співпраця Інституту керамології та Інституту археології НАН України заохочується членом Президії НАН України, академіком Петром Толочком. Усе це дозволяє сподіватися, що найближчого десятиліття в Україні постане фундаментальний центр лабораторних досліджень кераміки, який не поступатиметься за технічними можливостями подібним лабораторіям у Берліні, Оксфорді чи навіть при Лейденському університеті. Він має стати основою реалізації **державної цільової програми вивчення археологічної кераміки**, що має відігравати для українського суспільства суттєву державоствердуючу, етноконсолідуючу роль.

Актуальною проблемою залишається інтеграція української керамології в світовий науковий простір. Особливої ваги набувають міжнародні форуми вчених, які займаються питаннями гончарства, історичної кераміки. **Українські керамологічні симпозиуми, конференції** мають стати регулярними, з охопленням широкого кола фахівців інших наукових дисциплін, зокрема археологів, істориків, етнологів, філософів, лінгвістів, фольклористів тощо. На жаль, можливості вітчизняних учених брати участь у зарубіжних наукових форумах, користуватися послугами дослідницьких керамологічних лабораторій за межами України вкрай мізерні, якщо не взагалі відсутні. Так, за нашою інформацією, за останні десять років вітчизняні вчені брали участь лише в одній міжнародній керамологічній конференції, організованій зусиллями Кримської філії Інституту археології НАН України («Історико-культурні зв'язки Причорномор'я та Середземномор'я X-XVIII ст. за матеріалами поливної кераміки»; Ялта, 25-29.05.1998) [5]. В той же час, обговорення проблем зарубіжної археологічної кераміки відбувалося як поза межами України, так і поза увагою українських дослідників [наприклад, Міжнародний симпозиум «Вивчення найдавнішої в світі кераміки в різних контекстах» («Exploring the contexts for the oldest pottery in the World»), Кембрідж і Норідж, Великобританія, 25-28.10.2001; «Початок неоліту в Європі – перспективи з точки зору кераміки» («The Neolithization of Eurasia – Perspectives from pottery»), Любляна, Словенія, 8-10.11.2001] [6].

Для української керамології **актуальним є заснування наукового періодичного видання з міжнародною сферою розповсюдження**, яке б не тільки сприяло вирішенню проблемних питань наукової дисципліни, популяризувало досягнення українських учених, але й об'єднувало б нечисленних дослідників-керамологів різних країн, передовсім постсовєтського простору. Напочатку це міг би бути **щорічник «Світове гончарство»**. До певної міри його прообразом є нинішнє число «Українського керамологічного журналу», яке представляє дослідницькі зацікавлення вчених України, Росії, Білорусі та Молдови, і, сподіваюся, віднині щорічно кожний перший номер «УКЖ» буде «археологічним» і за міжнародної участі.

Актуальною залишається проблема консервації і реставрації археологічної кераміки (цій проблемі присвячується цьогорічний третій номер «УКЖ»). На сьогодні найбільші збірки археологічної кераміки в Україні зосереджено у фондових колекціях Інституту археології НАН України та в його Археологічному музеї, у Національному музеї історії України, в обласних краєзнавчих та інших музеях, університетах. Величезний масив давньої кераміки зберігається насипом у ящиках і жодних перспектив на їх належне опрацювання і введення у науковий обіг поки що немає, як немає й можливості для пристойного експонування у постійних експозиціях, на тимчасових виставках. Тим часом археологи в своїх публікаціях і досі послуговуються частіше не фотографіями глиняних виробів чи їх фрагментів, а власноручними малюнками. **Сучасний рівень наукових досліджень вимагає максимального використання фотографічних зображень кераміки, що зводить до мінімуму суб'єктивізм у трактуванні вченими викопних речей.** Недоліком публікацій археологів є і **відсутність повних атрибутивних анотацій до малюнків:** достатньо погортати археологічні журнали чи монографії, щоб пересвідчитися, як багато підписів до зображень кераміки не мають датування, місця знаходження і місця зберігання речі, техніки виготовлення, розмірів. У самих текстах дуже рідко трапляються посилання на проведені лабораторні аналізи кераміки і пояснення, на чому ґрунтуються авторські висновки про склад формувальної маси, технологію виготовлення і випалювання посуду, його функціональне призначення і обрядовий контекст застосування.

Ще далекий від досконалості і термінологічний словник, яким послуговуються археологи для опису глиняних виробів. Маю на увазі не стільки таке поширене явище, як калькування іншомовних слів, скільки інколи поверхове знання професійної лексики гончарів і етнографії гончарства, які дають усталені етнічні термінологічні системи для опису різних типів і форм виробів, особливостей їх виготовлення. Термінологічна невизначеність у публікаціях археологів з питань давньої кераміки виявляє нагальну проблему формування єдиного уніфікованого загальноукраїнського термінологічного словника для опису (означення) гончарського виробництва і глиняних виробів [детальніше про це див.: 7, с.15-17].

Очевидячки, **найближчими роками законодавцям доведеться вирішувати нові для України юридичні проблеми, пов'язані з унормуванням сучасних реалій у сфері права власності на археологічні пам'ятки, легалізацією приватних археологічних досліджень, зростанням ваги громадських ініціатив, наукових товариств і добродійних фондів у справі захисту, вивчення й популяризації історико-культурної спадщини.** Настає епоха, коли археологічні дослідження в Україні все більше фінансуватимуться приватними особами і громадськими організаціями, внаслідок чого академічна наука втратить деякі свої колишні вотчини й пріоритети. Проте **фундаментальні дослідження кераміки, гончарства ніколи не стануть предметом дослідницьких впоглядань любителів, колекціонерів, людей без ґрунтовної академічної керамологічної освіти.**

1. Актуальные проблемы изучения древнего гончарства (коллективная монография). – Самара: Изд-во СамГПУ, 1999. – 233 с.
2. Басс Д.Ф. Возможности подводной археологии. Ретроспективный обзор // *Museum*. – 1983. – Т.XXXV. – №1. – С.5-8.
3. Від редакторів тому // *Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Том ССХХV. Праці Археологічної комісії.* – Львів: видання Наукового Товариства імені Шевченка, 1998. – С.5-16.
4. Довженкові думи: Збірник. [Довженко Олександр. Афоризми. Крилаті вирази. Творчі роздуми. Скалки думок високих]. – К.: Молодь, 1968. – С.22.
5. Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X-XVIII вв. по материалам поливной керамики: Тезисы докладов научной конференции. – Симферополь: «Каламо», 1998. – 208 с.
6. Кузьмин Я.В. Изучение древнейшей в мире керамики и начало неолита в Евразии (обзор международных симпозиумов в Великобритании и Словении, 2001 г.) // *Археология, этнография и антропология Евразии.* – 2002. – №4(12). – С.154-157.
7. Пошивайло Олесь. Гончарство і Українська Мова // *Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1995.* – Опішне: Українське Народознавство, 1996. – Кн.3. – С.13-17.
8. Українські культурні цінності в Росії: Археологічні колекції України. – К.: Танант, 1997. – 298 с.

05.03.2003

© Олесь Пошивайло,
головний редактор

СЛОВО ЧЛЕНІВ
РЕДКОЛЕГІЇ «УКЖ»

Директор Інституту археології НАН України, академік НАН України, доктор історичних наук, професор, народний депутат України, Голова Правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, член редколегії «Українського керамологічного журналу» Петро Толочко з черговим номером «УКЖ». Київ. Лютий 2003.
Фото Олеса Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства

Людство і сьогодні не може обійтися без глиняного посуду. Що вже говорити про давні часи, коли він був чи не найголовнішим елементом культури і побуту народів! Для археологів, які досліджують минуле, саме кераміка є основним джерелом визначення ареалів культур, їх взаємовпливів, хронології. Уяву широкого загалу переважно вражають коштовні речі із золота і срібла, які час від часу виявляються під час розкопок скіфських

курганів, античних міст і могильників, пам'яток раннього середньовіччя та Київської Русі. Для археолога частіше більш важливими є зовні непоказні глиняні горщики, у яких наші далекі пращури готували собі страви, або ж миски, якими вони сервірували свої столи.

Уперше це сталося в VI-IV тис. до н.е., коли неолітичні мешканці сучасної території України навчилися ліпити глиняний посуд. Безперечно, це було своєрідною

* Публікуючи «Слово про археологічну кераміку» академіка Петра Толочка, Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Українське керамічне товариство сердечно здоровлять видатного українського вченого, члена редколегії «УКЖ» з 65 літтям і зичать нових наукових здобутків у пізнанні праминувшини українців!

© **Петро Толочко**, академік НАН України, доктор історичних наук, професор (Інститут археології НАН України)

революцією в їхньому житті, з якою може зрівнятися хіба що оволодіння прадавньою людиною металами. Винахід кераміки тісно пов'язувався з переходом до свідомого виробництва продуктів харчування, у тому числі й вареної їжі. Досить швидко кераміка зайняла провідне місце в житті неолітичних мисливців, скотарів та ранніх землеробів. Художнє її опорядження (на окремих посудинах зустрічаються вже досить розвинені орнаментальні композиції) засвідчувало значні зміни в системі світосприйняття неолітичної людини.

У мідно-кам'яну епоху (IV-III тис. до н.е.) кераміка стала вершинним досягненням мешканців території України. Вони винайшли дво'ярусне гончарне горно, навчилися ліпити вишуканий глиняний посуд, осягнули таємниці природних барвників. Кераміка так званої Трипільської культури і сьогодні вражає нас досконалістю і розмаїттям форм, незбагненною декоративністю орнаментів. Не може бути і найменших сумнівів у тому, що посуд трипільських племен мав не лише вжиткове, але й релігійно-магічне призначення. Окремі орнаментальні мотиви трипільців засвідчують їх космогонічний зміст. Важливою етнографічною ознакою трипільської людності є глиняна пластика – жіночі статуетки, фігурки тварин, моделі жител, вівтарів. Зображувальний світ цих образів веде нас до культу богині родючості – Великої Матері, що підтверджується також наявністю зерен злаків у глини, з якої виліплено статуетки.

В епоху бронзи (II-поч. I тис. до н.е.) в межах сучасної України побутували понад десять культур, носії яких відзначалися етнічною строкатістю. Це важливе визначення стало можливим, переважно, завдяки дослідженню кераміки. У цей період вона не посідала такого виняткового місця в духовному житті людей, як у попередній, але продовжувала лишатися визначальним етнічним елементом культури. Її рельєфна орнаментация, переважно геометричних композицій, тісно пов'язана з ідеологічними віруваннями населення. Широкий асортимент керамічних виробів, пов'язаний зі зростанням культури побуту, задовольняв практично всі господарчі й духовні потреби населення епохи бронзи. Особливо важливу роль відігравали вироби з глини в галузі металургійного виробництва. Це так звана технічна кераміка – сопла, плавильні чаші, тиглі-лячки, ливарні форми, виготовлені з вогнетривкої глини.

Гончарство скіфської доби (VII-III ст. до н.е.) розвивалося під відчутним впливом античної цивілізації. Крім того, скіфське населення користувалося керамікою, що надходила до них із античних центрів Північного Причорномор'я. Йдеться, насамперед, про столовий посуд – червоноглиняні, червонолакові глеки, миски, чаші, келихи тощо. Найбільш вишукані парадні типи посуду, оздобленого технікою червонолакового розпису, привозилися з метропольних грецьких центрів. Це ж стосується і тарного посуду – амфор, піфосів, яким користувалося скіфське населення.

Антична культура стала вершинним досягненням людства впродовж останнього тисячоліття до нової ери.

Розкішна архітектура, скульптура, живопис стали, по суті, основою для культурного поступу всіх наступних історичних періодів європейської цивілізації. Аналогічне місце посідала в житті грецьких поселенців Північного Причорномор'я також кераміка. Кухонний посуд, у надзвичайно широкому асортименті, вони виготовляли самі, а парадний столовий довозили переважно з метрополії. Окремі вази розписували видатні грецькі майстри. Характерно, що вже наприкінці VI ст. до н.е. на античних мальованих вазах з'явилися персонажі, пов'язані з Північним Причорномор'ям, насамперед скіфи.

Кераміка Північного Причорномор'я римського часу представлена червонолаковим і сіроглиняним посудом. Це миски, келихи, вази, канфари, які прикрашалися білою або світло-коричневою фарбами, різними штампами і рельєфами. Як і раніше, парадний червонолаковий столовий посуд надходив із метрополії (з Італії і Малої Азії), а сірий лискований виготовлявся на місці.

Незвичайного поширення традиції римської сірої лискованої кераміки набули в першій половині I-го тис. н.е. серед племен Черняхівської культури. Її кераміка вражає широким асортиментом, досконалістю форм, високою технологією виготовлення. Парадні чаші, миски і глеки прикрашалися вишуканими орнаментальними композиціями рослинно-геометричного характеру. Окремі з них переховують у собі календарну і землеробську символіку. Сіру лисковану кераміку виготовлено на гончарному крузі і випалено в досконалих дво'ярусних горнах так званого римського типу, виявлених археологами в різних регіонах сучасної території України.

Розгром варварами Римської імперії негативно позначився на розвитку східних слов'ян. Їх матеріальна культура в VI-VIII ст. зазнала занепаду. Ряд досягнень попереднього часу, серед яких гончарний круг, вийшли з ужитку. Звичайно, у східних слов'ян не наступив безкерамічний період, але глиняний посуд цього часу значно поступався тому, яким користувалися їхні пращури. Це, переважно, ліплені товстостінні горщики, ледь прикрашені нігтевим або гусеничним орнаментом, рідше – миски, кухлики, черпаки.

Новий етап піднесення керамічного виробництва припав на часи Київської Русі X-XIII ст. Воно в цей час стало товарним. Побутували гончарний круг, гончарне горно; продукція гончарів стала більш різноманітною, форми незрівнянно вишуканішими, аніж у переддержавний період. Давньоруські гончарі оволоділи секретами поливи, якою прикрашався столовий посуд, ліпки для підлого, великодіні яйця-писанки, іграшки тощо. До Київської Русі надходила також кераміка з Візантії (амфори і корчаги), Середньої Азії (мальовані полив'яні миски і глеки).

Цікавою особливістю керамічного виробництва часів Київської Русі є тавра на денцях горщиків у вигляді солярних знаків, хрестів, князівських знаків. Подібні тавра наносилися також на будівельну кераміку – плінфу, голосники...

Підсумовуючи це коротке слово про археологічну кераміку, слід сказати, що, незважаючи на її порівняно добру вивченість, вона ще далеко не вичерпала свої джерелознавчі можливості, як, до речі, і культуротворчі. Здавна традиції гончарства передавалися від покоління до покоління або ж відроджувалися через цілі століття. Ми й досі не маємо задовільного пояснення цим ренесансним явищам. Це стосується не лише форм глиняного

посуду, але і його орнаментального оздоблення, технологічних особливостей.

Не знаю, якою мірою гончарне мистецтво пращурів слугує сьгоднішнім чарівникам-керамістам, але переконаний, що об'єктивно воно є невичерпним джерелом для їхнього натхнення.

20.03.2003

ДОВІДКА «УКЖ»:

НЕТРО ТОЛОЧКО, археолог, доктор історичних наук (1982), професор (1988), академік НАН України (Відділення історії, філософії і права; археологія; 05.1990); директор Інституту археології НАН України (з 1988); член Національної комісії України у справах ЮНЕСКО (з 11.1995).

Народився 21.02.1938 (с.Пристроми, Переяслав-Хмельницький район, Київська область), українець. Освіта – Київський державний університет імені Тараса Шевченка, історико-філософський факультет (1955–1960); аспірант Інституту археології АН УРСР (1962–1966); докторська дисертація: «Київ і Київська земля в період феодалної роздробленості Русі XII–XIII ст.» (1982).

1960–1961 – науковий працівник Державного музею українського мистецтва; 1961–1966 – молодший науковий працівник, 1966–1970 – науковий секретар, 1970–1972 – старший науковий працівник, 1972–1987 – завідувач відділу археології Києва Інституту археології АН УРСР.

Досліджує історію і археологію Київської Русі, зокрема стародавнього Києва, керує археологічними експедиціями в Києві та його околицях.

Автор понад 400 наукових і науково-популярних праць, із них монографій: «Стародавній Київ» (1966), «Тасмніці київських підземель» (1968), «Історична топографія стародавнього Києва» (1970), «Древний Киев» (1970, 1976, 1983), «Нащадки Мономаха» (1972), «Киев и Киевская земля в период феодальной раздробленности XII–XIII вв.» (1982), «Древний Киев» (1983), «Древняя Русь: Очерки социально-политической истории» (1987), «Древнерусский феодальный город» (1989), «Історичні портрети: З історії давньоруської та європейської політики X–XII ст.» (1990), «Літописи Київської Русі» (1994), «Київська Русь» (1996), «Володимир Святий. Ярослав Мудрий» (1996), «Від Русі до України: Вибрані науково-популярні, критичні та публіцистичні праці» (1997), «Кочевые народы степей и Киевская Русь» (1999) та інших.

Голова Українського товариства охорони пам'яток історії та культури; Голова Товариства Нестора Літописця (з 1995); дійсний член Академії Європи (Лондон); член-кореспондент Центрального німецького інституту археології (Берлін); член Міжнародної унії слов'янської археології. Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (1983, 2002), лауреат Премії імені Володимира Вернадського. Орден: «Знак Пошани» (1982), князя Ярослава Мудрого IV ступеня.

Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Українське керамічне товариство, редакція «УКЖ» **сердечно вітають членів редколегії «Українського керамологічного журналу» – академіка НАН України Петра Толочка та доктора історичних наук Вячеслава Мурзіна – з присудженням їм Державної премії України в галузі науки і техніки 2002 року (разом зі своїми колегами з Інституту археології НАН України та Одеського національного університету імені Іллі Мечникова) за цикл праць «Давня історія України» та «Етнічна історія давньої України», а Петра Толочка – також і з нагородженням Премією імені Володимира Вернадського 2002 року та орденом князя Ярослава Мудрого IV ступеня.**

**АРХЕОЛОГІЧНА
КЕРАМІКА УКРАЇНИ****ВИКОПНА КЕРАМІКА
ЯК НОСІЙ ІСТОРИЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ**

© **Роман Берест**, кандидат історичних наук, доцент
(Львівський національний університет
імені Івана Франка)

Винайдення кераміки належить до найвидатніших відкриттів людства. Воно відбулося в добу нового кам'яного віку (неоліту). Винахід способу добування обезводненого силікату докорінно змінив побут і харчування людини, вплинув на її фізичний та духовний розвиток. Цей факт дозволив відомому англійському археологу Гордону Чайлду назвати складний процес стародавнього суспільного розвитку «неолітичною революцією»¹.

У межах невеликої статті претендувати на детальне висвітлення значення кераміки як носія історичної інформації дуже важко, а тому зупинимось на найважливіших, на нашу думку, моментах.

Матеріал неолітичної кераміки представляє собою різні суміші, основою яких є технічно придатна глина. У давнину найчастіше застосовувалися повсюдно поширені залістисті та каолінові глини, внаслідок значних і легкодоступних покладів, їх високої якості.

Значення археологічних знахідок кераміки як історичного джерела полягає в тому, що вони здатні надзвичайно довго зберігатися в культурному шарі. З огляду на це, керамічні рештки часто є єдиними носіями історичної інформації про давніх поселенців.

Для кожної історичної доби характерні ті чи інші особливості формування різних типів посуду, приготування глиняної маси, орнаментування тощо.

Майстри неоліту ліпили посуд різних форм і розмірів. Глина давала майстру гарну можливість реалізувати будь-які свої естетичні смаки. Виліплюючи посуд, майстер завжди міг удосконалювати його форми, способи та типи орнаментування. Уже в неолітичну добу стародавні майстри надавали великого значення орнаменту. Як стверджують дослідники, приблизно 80% пізньонеолітичного посуду є орнаментованим².

Характерно, що в орнаментативній посудині ще в кам'яному віці домінували ямкові орнаментальні мотиви (округлі, ромбоподібні, овальні, трикутно-подібні та інші), які загалом подібні до зерен злакових культур. Не виключено, що такий тип орнаментування домінував у ранніх землеробських культурах.

Іноді для нанесення орнаменту використовували інструмент у вигляді гребінця. Традиційно оздоблення наносилося горизонтальними рядами у верхній частині посудини, рідше — у шаховому порядку³.

За тривалою еволюцією посуду можна простежити не тільки господарське життя людських колективів, але й сприйняття ними навколишнього світу⁴, що знаходить відображення в особливих, можливо, навіть у спеціальних типах посудин (біконічні, антропоморфні, зооморфні та інші). Переважно такі вироби знаходять у похованнях. Ймовірно, віра в потойбічне життя, а також у різні надприродні сили, залишила свій

відбиток у творчості стародавніх гончарів. За відсутності інших джерел, зокрема писемних, викопні глиняні вироби набувають виняткового значення.

У архаїчні часи в основі виготовлення глиняного посуду лежала виробничо-господарська практика людини. Так, найдавніші землеробські племена на території України, носії культури лійно-стрічкової кераміки (VI-V тис. до н.е.), мали переважно великі посудини, які використовували для зберігання зерна та різних продуктів. Досить великими були горщики для приготування їжі⁵. Усе це свідчить, що носії культури займалися землеробством та проживали великими родинами. У побуті домінували посудини кулястої форми, з плоским, стійким дном. Найбільшою колекцією матеріалів вищезгаданої археологічної культури на території Львівщини є кераміка з с.Тадані, що в Західному Побужжі, смт.Комарне на Городоччині, с.Кульчиці на Стрийщині та з декількох інших поселень⁶.

Важливу наукову інформацію переходить склад глиняної маси. На її приготуванні позначалися певні землеробсько-господарські традиції. Так, у формувальну масу доби кам'яного віку іноді додавали полову, подрібнену соломку, різні рослинні домішки⁷ та інше. Після випалювання такого посуду в його стінках залишалися характерні пустотілі місця-порожнини. Вони є майже точними копіями органічних решток. Аналізуючи порожнини в кераміці, вчені визначають види злаків, які культивували стародавні мешканці, роблять припущення про їх середню врожайність тощо.

Більшої міцності виробам надавали домішки до глиняної маси товченого каменю та кременю, крупнозернистого піску, слюди, дрібних кусочків товченої кераміки. Наявність різноманітних домішок у глиняних виробках свідчить про проживання гончарного майстра поблизу тих чи інших сировинних запасів. У цілому ж, аналіз складників формуальної маси дає можливість більш-менш точно визначити місце виготовлення того чи іншого виробу⁸.

За складом формуальної маси, способом виготовлення посуду, його оздобленням та іншими ознаками археологи встановлюють культурно-часову належність кераміки. Уже в неоліті з'явилися посудини, які за формою були подібні до горщиків, але не мали вух, ручок чи інших пристосувань⁹ (вуха та ручки на посудинах з'явилися аж у мідному віці)¹⁰.

Іноді у верхній частині посудин, особливо ж наприкінці неолітичної доби, під вінцями робили наліплення у вигляді гудзиків та потовщень, які часто доповнювалися орнаментом у вигляді горизонтальних, вертикальних або зигзагоподібних ліній¹¹, що наносилися гострим кінцем дерев'яної палички або кістки. Іноді на цих лініях вдавлювали видовжені ямки, які нагадують відбитки зерен злакових культур. Який саме зміст вкладали стародавні гончарі в цей візерунок, що

повторюється на багатьох посудинах, нині з'ясувати важко.

Якщо в неоліті технічні прийоми виготовлення посуду змінювалися досить повільно, то в мідному віці кераміка в різних регіонах і в різних етнічних середовищах набувала специфічних форм, стала важливою етнічною ознакою.

На наших землях мідний вік представлений кількома археологічними культурами, серед яких виділяються культури лійчастого посуду та кулястих амфор. Свої назви вони отримали від специфічної форми глиняних посудин. Так, у культурі лійчастого посуду домінували посудини, що мали горловину у формі лійки, а в культурі кулястих амфор — посудини у вигляді кулі з високо піднятими крисами та вухами¹².

Дуже важливу інформацію переходить в собі орнаментация посуду археологічних культур. Нерідко в орнаментальних мотивах відбивалися основи тогочасного світогляду та світосприйняття. Духовний світ і знання давніх людей відображають складні стилізовані зображення людей, тварин та птахів, примітивні календаризовані системи, магичні знаки та різні комбінації з них тощо¹³. Часто за нанесеними знаками можна простежити складні піктографічні сюжети.

Як відомо, інколи археологічні культури отримували свої назви від типу орнаменту, який домінував на глиняних виробках. Так, назву культурі шнурової кераміки дали характерні відбитки шнура, які наносили на плечики та горловину горщиків.

Практично кожна археологічна культура прикметна характерними особливостями форм посуду, орнаментування, хоча нерідко за глиняними виробами простежуються впливи суміжних культур¹⁴. Цей момент можна простежити і на синхронних культурах.

Дуже зросла якість та різноманітність глиняних виробів наприкінці мідного віку, що водночас свідчило про широке застосування глини в багатьох сферах життєдіяльності людини. Її використовували для спорудження домашніх вогнищ, жител, виготовлення ремісничих знарядь (кружал, важків до ткацьких верстатів, тягарців до риболовецького приладдя тощо), дитячих іграшок та інших потреб¹⁵. Так, на пам'ятках лендельської культури часто знаходять добре заглажені та міцні грушоподібні посудини з тонкими стінками, конічні миски, вази на високих підставках, великі та малі амфори, кружала, керамічні моделі стародавніх жител тощо. Такі знахідки виявлено на поселеннях у містах Червонограді, Белзі, у селах Добрячині, Таданях, Черепині, Гончарах, Звенигороді на Львівщині та в інших¹⁶.

На особливу увагу заслуговує гончарний комплекс трипільців. Трипільський посуд своєю високою якістю та світлим цеглястим кольором помітно відрізняється від посуду східних, північних та західних

сусідів. Рідше трипільці виготовляли глиняні вироби сірого та коричневого кольорів. Усі посудини якісно випалено¹⁷.

За технологією виготовлення та виглядом, кераміку трипільських племен поділяють на дві групи: господарську (кухонну) та парадну (столову)¹⁸. Однак часто поза увагою залишаються керамічні посудини специфічних форм, у особливості формування та орнаментування яких, можливо, закладено певний світоглядний зміст.

Надзвичайно багато уваги трипільці звертали на орнамент, за яким посуд дуже виразно ідентифікується саме як трипільський. Кухонний посуд оздоблювали різноманітними заглибленнями — ямками, відбитками шнура в комбінаціях з ритованими лініями. У виконанні орнаментальних мотивів трипільці досягли дуже високої майстерності. У різних місцевостях орнамент трипільських майстрів мав свої особливості, що до певної міри нагадує розмаїття сучасної української вишивки. Чимало трипільського посуду майстри розписували за допомогою стійких мінеральних фарб, серед яких домінували коричнева, чорна та біла.

У період занепаду трипільської культури, приблизно від кінця III-до середини II тис. до н.е., один із її підтипів на території України названо культурою шнуровиків. Для неї був характерний ліплений посуд. На зовнішній вигляд він був примітивнішим. Зник характерний поділ посуду на більш та менш досконалий. Керамічні вироби мали темно-сірий колір та добре заглажену поверхню. Для лискування використовували пучок трави або шматок тканини. Про це свідчать характерні відбитки на поверхні посуду. У формувальній масі кераміки шнуровиків основну частку (80-85 %) становить глина, до якої домішували пісок, товчений камінь із слюдою, шматочки перепаленого кременю. Орнамент керамічного посуду — шнуровий у поєднанні із заглибленнями ямок¹⁹.

Від середини II тис. до н.е. і приблизно до середини I тис. до н.е. на українських землях зростала кількість культур, уже в наш час відкритих дослідженнями археологів. Проте в їх гончарному виробництві зберігалася певна стала традиція, що виявлялася в типології форм посуду. Основними ознаками горщиків цього періоду була їх тюльпано- або банкоподібна форма. У верхній частині глиняних виробів виступав наліплений валик, який міг мати гладеньку або прикрашену невеликими ямками поверхню²⁰. Крім цього, ближче до краю вінець горщиків іноді робили наскрізні отвори.

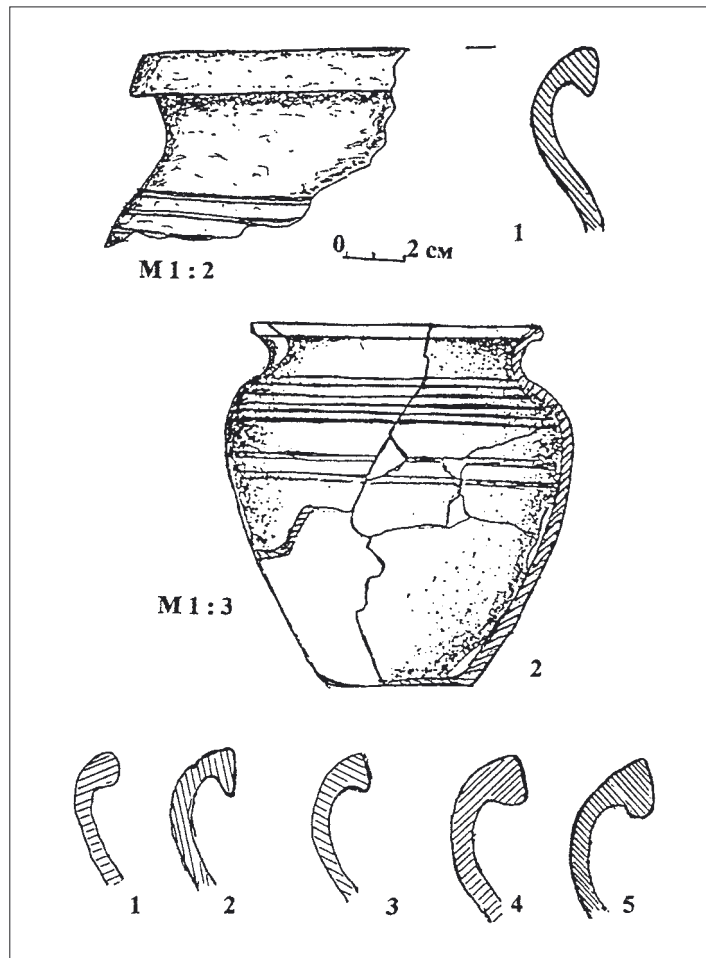
Однак у вищезгаданий час дещо відмінні риси мала кераміка фракійських поселень Прикарпаття. Глечики фракійців мали кулястий корпус, виділену горловину та ручку²¹. Поверхня виробів — темна, лискована до блиску. Здебільшого посуд оздоблено заглибленими концентричними лініями. Часто у верхніх частинах

горщиків, на зовнішніх стінках фракційці наліплювали конічні виступи, в яких дослідники фракійського гальштату вбачають глибокий символічний зміст.

Ліплена кераміка також є однією з визначальних ознак лужицької культури, більшість пам'яток якої знаходяться за межами сучасної України і лише деякі з них на сході сягають Західного Побужжя. Хронологію лужицької культури визначають у межах XII-IV ст. до н.е. В основному це були горщики темного, майже чорного кольору тюльпаноподібної, банкоподібної та кулястої форм, рідше — миски з ребристим зломом на половині висоти. Внутрішня поверхня виробів — гладенька, темного кольору, а зовнішню декорувано набризкуванням глиняної суміші, із-за чого вона нерівна та горбкувата. Цей прийом обробки поверхні глиняного посуду в археологічній науці отримав назву «рустування». Зараз важко аргументовано відповісти на запитання, для чого стародавні гончарі виконували такий технологічний прийом, який загалом погіршував естетичний вигляд виробів. Можливо, що така традиція сформувалася під впливом дунайських культур, у яких побутував звичай рустування глиняних виробів. А це, у свою чергу, наштовхує на думку про тогочасні інтенсивні етнокультурні зв'язки між Подунав'ям та Одерсько-Бузьким межиірччям.

Більш усталена традиція у формах та в орнаментуванні керамічних виробів простежується на пам'ятках висоцької культури. У керамічному комплексі зустрічаються тюльпаноподібні, банкоподібні та опуклі горщики, широкі миски, конусоподібні кухлики тощо. Характерною ознакою горщиків є світло-коричневий колір їх поверхні. Крім цього, часто на горщиках є наліплений валик з пальцевими поперечними вдавненнями, який робили вище середньої частини посудини або на крисах²².

На початку нашої ери в побут населення українських земель почав входити посуд, виготовлений за допомогою гончарного круга. Появу гончарного посуду в Прикарпатті пов'язують із дакійськими племенами, які в перші століття нового літочислення мігрували від кордонів Римської імперії у Верхнє Подністрів'я. Дакійські етнокультурні впливи у Подністер'ї викликали появу так званої липицької культури. У керамічному комплексі дакійських племен було два типи посуду: ліплений та гончарний. Більше поширення мали ліплені посудини (85-90%), представлених товстостінними виробами жовтуватого, світло-сірого та світло-коричневого кольорів. Серед ліплених виробів виділяються тюльпаноподібні та кулеподібні горщики, біконічні миски, чашки конічної форми та інші посудини. Ці риси властиві для синхронних дакійських культур на території Румунії та Угорщини. Характерною ознакою липицького посуду також є оздоблення у виг-

Мал. 1.
Давньоруські форми горщиків (1, 2)
та профілі вінець (1-5).
Городище, Новоград-Волинський
район, Житомирська область. XIII ст.
Фонди Археологічного музею Львівського
національного університету імені Івана
Франка. Малюнок Романа Береста

ляді валикоподібного наліплення в місці найбільшого розширення середньої частини горщика. Наліплений валик має або поперечні пальцеві вдавлення, або косі неглибокі насічки²³.

Меншого поширення в липицькій культурі набула кераміка, виготовлена на гончарному крузі. Вона була тонкостінною, добре заглаженою, скромно оздобленою горизонтальними прямими та зигзагоподібними лініями. У формувальній масі практично немає домішок. Найбільш характерними виробами є чаші на високій ніжці, біконічні та опуклобок горщики, одноручні збанки.

На місцях дакійських поселень часто трапляється античний гончарний посуд. Він є досить досконалим, міцним, має скляну поливу, розпис, зберігає характерні античні традиції. Це свідчить про зв'язки дакійців з античним світом. Детальніше про характер цих зв'язків можна гадати на основі інших знахідок.

Своєрідним феноменом розвитку гончарного виробництва за матеріалами археологічних культур першої половини I тис. н.е. є кераміка черняхівських племен (II-IV ст.): ліплений і гончарний посуд. Ліпленого посуду в черняхівських племен було значно менше; він неорнаментований; у формувальній масі є пісок, шамот та інші домішки. Зате вироби, виготовлені на гончарному крузі, відзначаються надзвичайною різноманітністю форм та оздоблення. Зовні кераміка має сірий або темний кольори, тонкостінна, з надзвичайно добре виглаженою, часто добре лискованою зовнішньою та внутрішньою поверхнями. За формою, найбільше поширення в черняхівських племен мали опуклобок, тюльпаноподібні, конічні та біконічні горщики, миски, вази, кувалики. Орнаментацию виробів складала комбінації прямих та зигзагоподібних ліній, геометричних фігури тощо²⁴.

Приблизно в середині I тис. н.е. черняхівська культура зникла, а її місце зайняли ранньослов'янські археологічні комплекси. Керамічні матеріали слов'ян V-VII ст. відзначаються значною архаїчністю. Практично існує лише один тип посуду — ліплений горщик з нерівними та товстуватими стінками, грубим дном, невиразними вінцями, порівняно слабо випаленою світлого кольору поверхнею. Іноді такі горщики мають значні розміри. У формувальній масі є чимало грубих домішок (крупнозернистий пісок, шамот).

Помітні зміни в керамічному виробництві слов'ян простежуються у VIII та наступних століттях. Передовсім їх пов'язують із осілістю, прогресивними змінами в господарському житті, застосуванням гончарного круга, культурними контактами з більш розвиненими групами населення.

З IX ст. на давньоруських землях фіксується побутування високоякісного різноманітного гончарного посуду з багато орнаментованою поверхнею. Орнаменти займають верхню частину виробів. Найбільшого

поширення набули горщики, які оздоблювали комбінаціями ритованих прямих (5-27 шт.) та хвилястих ліній (1-3-5 шт.). З'явилися тонкостінні, добре випалені глиняні вироби. На них археологи зауважують окремі «другорядні» стилістичні особливості: співвідношення ритованих ліній в орнаментах, форми вінець посудин, оригінальність зовнішнього вигляду тощо. З'ясовано, що протягом IX-XIII і наступних століть відбулася поступова трансформація вінець давньоруських горщиків від слабо вираженого косозрізаного зовнішнього краю до виділеного чітко (мал.1). У XIII ст. на трансформованих вінцях, з внутрішнього боку горщиків, з'явилася характерна «закраїна» для утримання покриття.

Таким чином, гончарне виробництво, що пройшло тривалий шлях свого розвитку від кам'яного віку аж до писемних часів нашої історії, несе важливу історичну інформацію про господарство, основні риси матеріальної та духовної культури її творців.

- ¹ Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняков І.Т. Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій. – К.: Либідь, 1992. – С.95.
- ² Колосов Ю., Ковалева І.Ф. Неолітичне стоянне басейна р.Орели (По даним розведок експедиції Дніпр-Донбасс 1968 г.) // Археологічне дослідження на Україні в 1968 г. – К.: Наукова думка, 1971. – Вып.3. – С.46.
- ³ Там само.
- ⁴ Пелецишин М. Деякі питання історії племен шнурової кераміки у межах Горині і Стіру // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – С.166-167, 171-172; Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняков І.Т. Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій. – К.: Либідь, 1992. – С.114.
- ⁵ Конопля В., Охріменко Г. Неолітичне поселення Оболонь // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – С.50, 54-58.
- ⁶ Фонди Археологічного музею Львівського національного університету імені Івана Франка.
- ⁷ Конопля В., Охріменко Г. Неолітичне поселення Оболонь // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – С.52.
- ⁸ Поселення та могильник в Голишеві і деякі проблеми періодизації лендзької культури на Західній Волині // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – С.74-78.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Пелецишин М. Повідомлення про розкопки у Винниках на горі Жупан у 1998 р. // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім.І.Франка, 2000. – С.5-23.
- ¹¹ Титова О.М., Балакін С.А. Розкопки неолітичного поселення Діжова на Черкащині // Археологічні відкриття в Україні 1997-1998 рр. – К.: Інститут археології НАН України, 1998. – С.44; Малеев Ю., Прищепя Б. Нове поховання культури кулястих амфор на Рівненщині // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – С.123-130.
- ¹² Там само.
- ¹³ Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняков І.Т. Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій. – К.: Либідь, 1992. – С.117-121.
- ¹⁴ Титова О.М., Балакін С.А. Розкопки неолітичного поселення Діжова на Черкащині // Археологічні відкриття в Україні 1997-1998 рр. – К.: Інститут археології НАН України, 1998. – С.44.
- ¹⁵ Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняков І.Т. Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій. – К.: Либідь, 1992. – С.117.
- ¹⁶ Фонди Археологічного музею Львівського національного університету імені Івана Франка.
- ¹⁷ Пелецишин М. Археологічні роботи у Винниках // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів: ЛДУ, 1998. – Вып.3. – С.9-20.
- ¹⁸ Трипільська культура // Словник-довідник з археології. – К.: Наукова думка, 1996. – С.287.
- ¹⁹ Пелецишин М. Археологічні роботи у Винниках // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів: ЛДУ, 1998. – Вып.3. – С.9-20.
- ²⁰ Бандрівський М., Кобаль Й., Крушельницька Л. та ін. Пам'ятки гальштатського періоду в межах Вісли, Дністра і Прип'яті. – К.: Наукова думка, 1993. – С.167, 18, 21 та ін.
- ²¹ Там само.
- ²² Там само.
- ²³ Цыгильск В.Н. Липицька культура // Археологія Прикарпаття, Волини і Закарпаття. – К.: Наук. думка, 1990. – С.16-17.
- ²⁴ Баран В.Д. Черняхівська культура // Археологія Прикарпаття, Волини і Закарпаття. – К.: Наук. думка, 1990. – С.50-51.

12.12.2002

ДО ПИТАННЯ ПРО КЕРАМІКУ І МЕНТАЛЬНІСТЬ ДАВНІХ СУСПІЛЬСТВ

(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДОБИ РАННЬОЇ БРОНЗИ
ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я)

© **Світлана Іванова**, кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
(Інститут археології НАН України)

Виготовлення й орнаментация посуду — найбільш масовий і яскравий вияв діяльності давнього населення України. Саме ця категорія знахідок насамперед привертає до себе увагу дослідників з часу виникнення археології як науки. За своєрідністю орнаментации та форм кераміки виділялися археологічні культури та культурно-історичні спільності, окреслювалися і уточнювалися території, які вони займали, простежувалися культурно-етнічні зв'язки, з'ясувалися етапи розвитку цих культур, їх поява та зникнення на теренах України. Слід згадати й про те, що саме археологія має специфічну джерельну базу, яка дозволяє реконструювати історичне минуле не тільки цивілізацій, що залишили писемні пам'ятки, але й «безписемних народів». Усвідомлення історичної сутності археології — одне з важливих її досягнень останнього часу¹. Особливе місце в дослідженні історичних процесів відводиться проблемі антропологічної методології. Антропологічний підхід по-новому формулює мету історичного пізнання: вивчення історичного процесу не ззовні, шляхом накладання мережі уже наявних наукових категорій на життя колишніх епох, а зсередини, через людину, її ментальність, через проникнення в самосвідомість певної епохи, що досліджується. Це передбачає погляд на світ колишніх епох не тільки через сучасні наукові теорії, але й через реальне його усвідомлення людиною минулого, через її мінливу «картину світу». Вивчення картин світу, що

змінюють одна одну в історії, змінює саму природу методології історичної науки і зміст її філософського осмислення. Людина в суспільстві вивчається не як зовнішній «об'єкт», а як чинний суб'єкт, учасник діалогу між минулим і дійсним².

Ямна культурно-історична спільність, що займала у ранньобронзову добу (III-II тис. до н.е.) великі обшири степів від Уралу до Дунаю, загалом вивчена досить повно. У Північно-Західному Причорномор'ї ямну культуру репрезентують тисячі поховальних комплексів. Більшість дослідників саме на основі керамічних комплексів відзначають їх культурну своєрідність. При вивченні ямних пам'яток регіону вчені найбільшу увагу звертають на питання етнічної атрибуції, хронології, культурних зв'язків, інколи — ідеологічних уявлень. Проте поховальний обряд є значно інформативнішим. Він постає не тільки утилітарною, але й символічною дією, елементи якої відображають соціальні відносини та ідеологічні уявлення. До того ж спостерігається підвищення семіотичного статусу артефактів, що входять у семіотичну систему, якою є ритуал. Проблема семантики посуду з ямних поховань потребує спеціального вивчення як певного знака в структурі похоронного ритуалу.

У фондах Одеського археологічного музею Національної академії наук України зберігаються керамічні матеріали, отримані в результаті багаторічних розкопок на території Одеської області. Основна кількість знахі-

док пов'язана з роботою експедицій 1960-1980-х років (начальники експедицій М.М.Шмаглій, І.Л.Алексєєва, І.Т.Черняков, Л.В.Субботін, О.В.Гудкова та ін.). Розкопки курганів і курганних могильників, здебільшого племен ямної культури, дозволили зібрати у фондах і експозиції музею колекцію кераміки, що є вагомим джерелом для різнопланових наукових досліджень.

Кераміка, віднайдена в похованнях регіону, досить різноманітна. Її морфологія і класифікація докладно викладені в монографіях та інших роботах. Виділено основні типи посуду, як загальні для всієї території ямної культурно-історичної спільності, так і специфічні для Північно-Західного Причорномор'я; визначено коло зв'язків і аналогій. Як основні форми посуду виділяються: горщики і горщикоподібні посудини (мал. 1:9,10), банки на піддонах і без піддонів (мал.1:5,6,11), амфорки (мал.1:1), кубки (мал.1:2-4), чаші (мал.1:8), шнурові амфори (мал.1:13), кухлі (мал.1:7), миски (мал.1:12), деякі поодинокі форми.

З точки зору технології, кераміка є досить одноманітною. Усі посудини виготовлено способом ручного ліплення з використанням ложила, пучка трави для загладжування поверхні (як зовнішньої, так і внутрішньої). Іноді на зовнішній поверхні помітно сліди розчісування. Вироби випалено нерівномірно. Зовнішня поверхня має колір від темно-сірого до ясно-жовтого чи жовтогарячого. Внутрішня поверхня, як правило, темно-сіра, чорна. Черепки на зламі чорні, іноді з червоним прошарком; у тісті — домішки товченої черепашки, вапняку, рослин, піску.

Частину посуду орнаментовано відбитками шнура, рідше — ритованим орнаментом, відбитками порожньої трубочки, насічками по краю вінець. Орнамент наносився тільки на верхню частину посудини, або ж повністю покривав її зовнішню поверхню. Для орнаментальних мотивів характерні горизонтальні чи похилі ряди ліній, різні кути, трикутники, зигзаги, ромби. На деяких формах (амфорки, банки) є ручки-упори. Петлеподібні ручки зафіксовано на глечиках, шнурових амфорах. Найчастіше орнамент наносився на такі форми кераміки, як амфорки, банкові посудини, кубки.

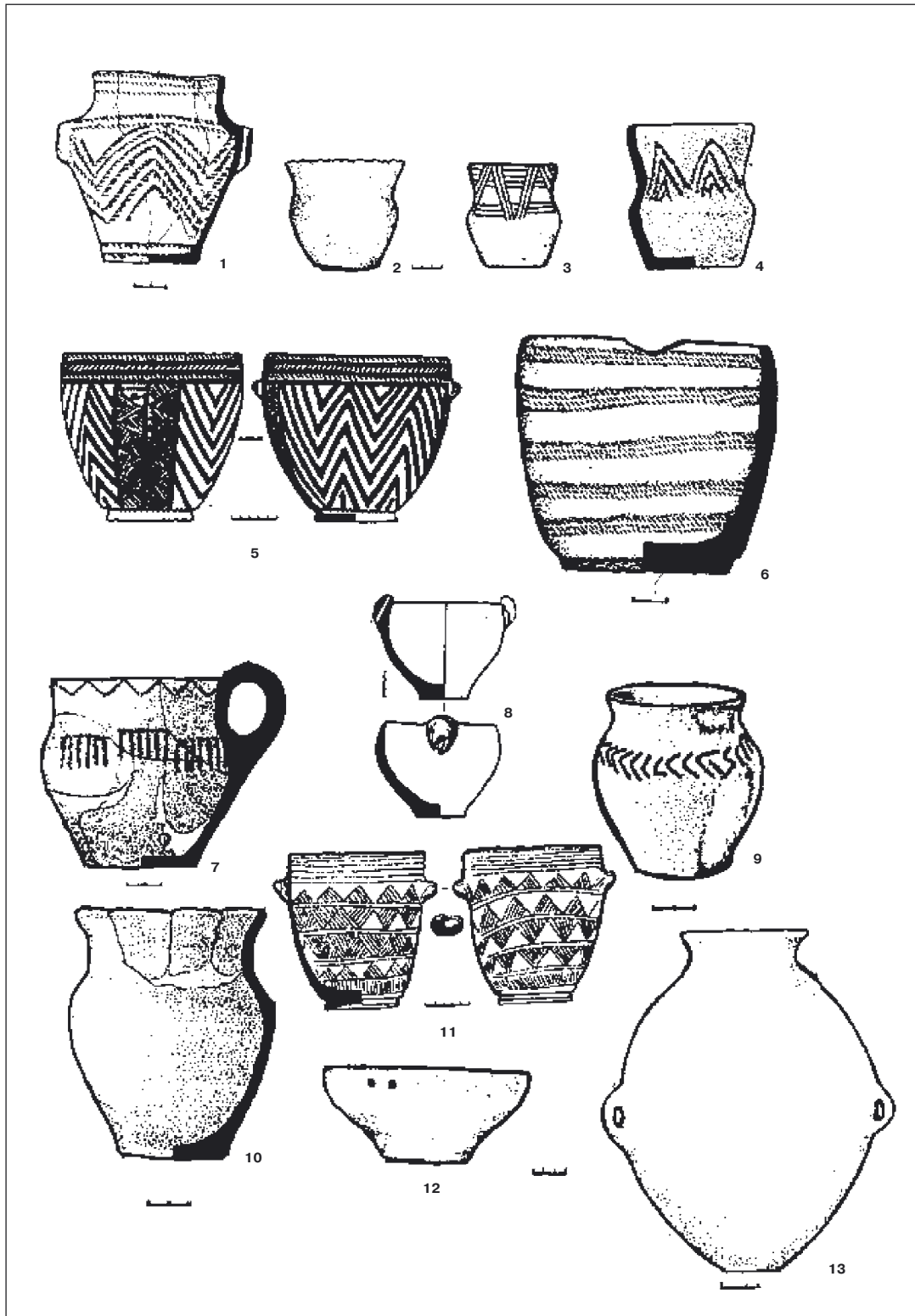
Семантика посуду в контексті поховального ритуалу носіїв ямної культури досить неоднозначна. Традиційні уявлення про посуд як містище для їжі доречні далеко не до всіх знахідок. Так, відомі випадки розміщення однієї посудини в іншій (Білолісся, 11/9)⁴, заповнення їх вохрою (Старі Дубоссари 1/18; Оланешти, 8/7). У посудині знайдено заготовку сокири (Червоний Яр I, 1/6). У похованні з Каменки (Молдова, 6/3) всередині горщика лежала велика гомілкорова кістка лівої ноги дитини. У похованні Олександрівка (1/32а) під денцем посудини знайдено 11 крем'яних відщепів

і шкребок. У Яссках (5/28) фрагмент стінки горщика лежав на лобовій кістці похованого, а в Крихана-Веке (1/8) горщик знаходився під черепом похованого. Ці дані, разом з іншими, дозволяють гадати про особливу роль посуду в поховальній практиці ямних племен. Про це свідчить і аналіз деяких орнаментальних мотивів посуду ямної культури. Так, С.Н.Ляшко, аналізуючи кераміку з неординарним орнаментом, зазначає, що її композиції побудовано відповідно до загальної-доевропейських космогонічних уявлень⁵. Ці посудини як одна зі складових частин семіотичної системи поховань відображають пануючі в тогочасному суспільстві світоглядні уявлення. Істотною є типологічна своєрідність синхронних поховань у ямної спільності регіону. Вже стало традиційним виділення серед ямних поховань обрядових груп. Визначальним фактором у таких класифікаціях постає поза покійника. На думку деяких учених, вона є хронологічною ознакою⁶. Є й інша точка зору, згідно з якою ця ознака віддзеркалює різні етнічні корені носіїв ямної культури⁷. Археологи виділяють п'ять основних варіантів пози небіжчика, у межах яких можна простежити більш детальну градацію. Зокрема, небіжчика клали:

- 1) зібгано на спині, з руками, випростаними вздовж тулуба (795 поховань — 56,3%) (мал. 2:1,2);
- 2) з нахилом праворуч; при цьому праву руку випростано вздовж, а кисть лівої знаходиться на ділянці таза (238 поховань — 16,8%) (мал.2:4);
- 3) з нахилом ліворуч та дзеркальним щодо попереднього розташуванням рук (189 поховань — 13,4%) (мал.2:3);
- 4) на правому боці (86 поховань — 6,1%) (мал.2:5);
- 5) на лівому боці (104 поховань — 7,4%) (мал. 2:5), залишок не встановлюється⁸.

Кожна з п'яти виділених на основі пози мерця обрядових груп більш чи менш чітко співвідноситься з певними категоріями інвентаря та особливостями ритуалу⁹. Це відноситься і до кераміки, знайденої в похованнях. Істотним є не тільки взаємозв'язок типів посуду з обрядовими групами, але й процентне співвідношення знахідок кераміки в кожній з них, характер декору.

У контексті роботи найбільше зацікавлення викликають дві обрядові групи з лівостороннім розташуванням померлих. У цих похованнях найчастіше трапляються похоронні дарунки, кераміка. З керамічних форм для них традиційними є амфорки, банкові посудини. Характерно, що саме ці типи посуду майже завжди орнаментовані. Існує думка, що орнаментация кераміки є виявом ірраціонального в стародавній

Мал. 1. Кераміка ямної культури:

- 1 – амфорка.** Глина, ліплення, теракота, висота 11,5 см. **Поховання Оланешти 1/15, Молдова. Бронзова доба. III-II тис. до н.е.** З кн.: Яровой Е.В. Курганы эпохи энеолита-бронзы Нижнего Поднестровья. – Кишинев: Штиинца, 1990.
- 2 – кубок.** Глина, ліплення, теракота, висота 9 см. **Поховання Гордонне 1/14, Одещина. Бронзова доба. III-II тис. до н.е.** З кн.: Субботин Л.В., Загинало А.Г., Шмаглий Н.М. Курганы у с.Огородное // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – Одесса: Маяк, 1970. – Вып.б. – С.130-155.
- 3 – кубок.** Глина, ліплення, теракота, висота 9 см. **Поховання Баштанівка 7/12, Одещина. Бронзова доба. III-II тис. до н.е.** З кн.: Шмаглий Н.М., Черняков И.Т. Исследования курганов в степной части междуречья Дуная и Днестра // Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра. – Материалы по археологии Северного Причерноморья. – Одесса: Маяк, 1970. – Вып.б. – С.5-90.
- 4 – кубок.** Глина, ліплення, теракота, висота 11,9 см. **Поховання Трапівка 4/5, Одещина. Бронзова доба. III-II тис. до н.е.** З кн.: Субботин Л.В., Островерхов А.С., Дзиговский А.Н. Археологические древности Буджака. Курганы у с.Траповка. – Одесса: Термес, 1995.
- 5 – банка.** Глина, ліплення, теракота, висота 16,4 см. **Поховання Семенівка 12/2, Одещина. Бронзова доба. III-II тис. до н.е.** З кн.: Субботин Л.В. Семеновский могильник эпохи энеолита-бронзы // Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1985. – С.45-95.
- 6 – банка.** Глина, ліплення, теракота, висота 6,3 см. **Поховання Пуркари 3/9, Молдова. Бронзова доба. III-II тис. до н.е.** З кн.: Яровой Е.В. Курганы эпохи энеолита-бронзы Нижнего Поднестровья. – Кишинев: Штиинца, 1990.
- 7 – кохоль.** Глина, ліплення, теракота, висота 11,5 см. **Поховання Оланешти 1/28, Молдова. Бронзова доба. III-II тис. до н.е.** З кн.: Яровой Е.В. Курганы эпохи энеолита-бронзы Нижнего Поднестровья. – Кишинев: Штиинца, 1990.
- 8 – чаша.** Глина, ліплення, теракота, висота 11 см. **Поховання Вишневе 17/36, Одещина. Бронзова доба. III-II тис. до н.е.** З кн.: Дворянинов С.А., Дзиговский А.Н., Субботин Л.В. Раскопки курганной группы у с. Вишневое // Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1985. – С.132-174.
- 9 – горщик.** Глина, ліплення, теракота, висота 8,5 см. **Поховання Нерушай 9/54, Одещина. Бронзова доба. III-II тис. до н.е.** З кн.: Шмаглий Н.М., Черняков И.Т. Исследования курганов в степной части междуречья Дуная и Днестра // Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра. – Материалы по археологии Северного Причерноморья. – Одесса: Маяк, 1970. – Вып.б. – С.5-90.
- 10 – горщик.** Глина, ліплення, теракота, висота 13,5 см. **Поховання Оланешти 1/3, Молдова. Бронзова доба. III-II тис. до н.е.** З кн.: Яровой Е.В. Курганы эпохи энеолита-бронзы Нижнего Поднестровья. – Кишинев: Штиинца, 1990.
- 11 – банка.** Глина, ліплення, теракота, висота 17,5 см. **Поховання Семенівка 8/18, Одещина. Бронзова доба. III-II тис. до н.е.** З кн.: Субботин Л.В. Семеновский могильник эпохи энеолита-бронзы // Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1985. – С.45-95.
- 12 – миска.** Глина, ліплення, теракота, висота 9,3 см. **Поховання Приморське 1/34, Одещина. Бронзова доба. III-II тис. до н.е.** З кн.: Чеботаренко Г.Ф., Черняков И.Т., Тоцев Г.Н. Курганы у с. Приморское // Древности Степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье: Изд-во Запорожского ун-та, 1993. – Вып.IV. – С.46-61.
- 13 – амфора.** Глина, ліплення, теракота, висота 37 см. **Поховання Бурсучени 1/14, Молдова. Бронзова доба. III-II тис. до н.е.** З кн.: Яровой Е.В. Древнейшие скотоводческие племена юго-запада СССР (классификация позребельного обряда). – Кишинев: Штиинца, 1985

культури. Це пов'язано навіть не із сюжетними лініями декору, а з кількістю вкладеної праці: процес орнаментативної вишивки виявляється більш трудомістким, ніж процес виготовлення посудини¹⁰.

Дослідники відзначають, що значення речей первісної, і загалом традиційної культури, складається з багатьох компонентів, і саме ця особливість дозволяє підходити до даної речі як до джерела інформації найрізноманітнішого характеру. Значення речі визначається її призначенням, з чим пов'язані форма і декор; особистістю її автора і міфологічних асоціацій виробничого процесу; часом і місцем виготовлення й використання; статтю, віком і соціальним станом тих, для кого вона виготовлена; матеріалом¹¹. У найбільш повному вигляді семантичні зв'язки речей виявлялися в ритуалі, усі елементи якого визначали і їх загальне значення, і семантику окремих мотивів¹².

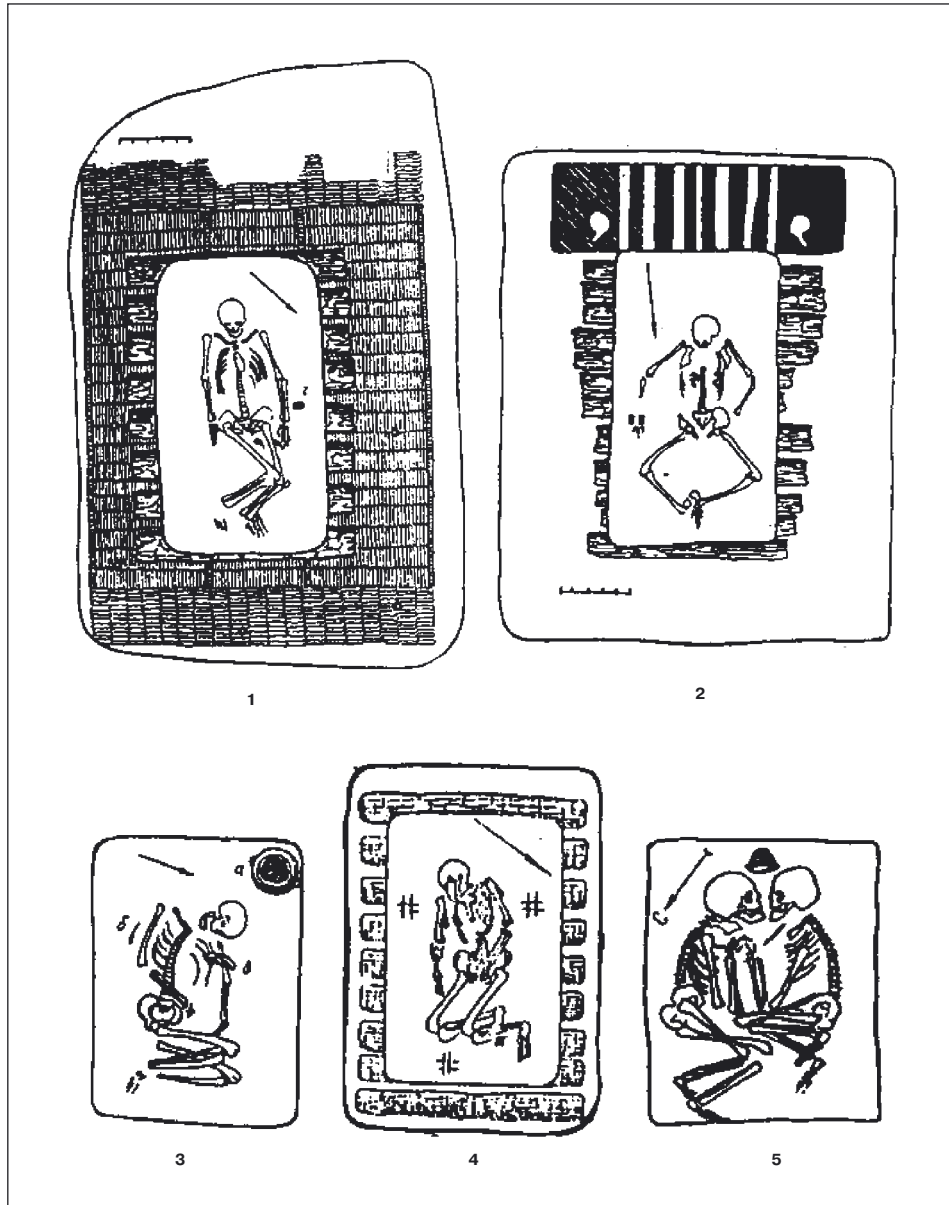
Культура — це сукупність створених людиною цінностей, як матеріальних, так і духовних. І скрізь, де ми знаходимо вияви людського життя, ми формуємо уявлення про культуру за матеріальними слідами. У предметах матеріальної культури втілено ідеї і уявлення (про доцільність, цінності, красу тощо), а твори духовної культури існують лише у втіленій (матеріальній) формі. Духовна культура реконструюється важко, оскільки вона включає не тільки свідомі раціональні елементи, які автори артефактів могли передати «відкритим текстом», але й підсвідомі, приховані навіть від самих носіїв цієї культури. Підсвідомий компонент духовного світу людей цілої культури не лежить на поверхні, але залишає відбиток на всьому, що створили її носії¹³. Тобто, інформація, що міститься в речах, є більш насиченою, ніж це уявлялося їхнім творцям. Саме тому вивчення матеріальної культури дозволяє відтворити як «матеріальний» бік життя (технології, типології, рівень розвитку суспільства і т.п.), так і історію того чи іншого суспільства.

Ми не будемо зупинятися на тих аспектах гончарства, які досить повно висвітлено в науковій літературі (міфо-ритуальний статус посуду, сакральний статус гончаря, гончарство як універсальна модель світу і т.п.)¹⁴.

Форма і декор кераміки відображають міграційні й етнічні процеси, культурні зв'язки і своєрідну «моду». Вивчення орнаменту дозволяє дослідникам розпочати спробу реконструкції окремих світоглядних уявлень. Водночас давніми майстрами в орнаментах закладено «заховану» інформацію. До певної міри це пов'язано із сильним впливом ідеологічного фактора на структуру матеріального виробництва. Так, виділення в орнаментальних композиціях 6- і 7-елементних схем, що відображають кількість

Мал.2. Обрядові групи носіїв ямної культури Північно-Західного Причорномор'я:

- 1 – поховання Семенівка 14/12, Одещина. З кн.: Субботин Л.В. Семеновский могильник эпохи неолита-бронзы // Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 45-95.
- 2 – поховання Семенівка 8/9, Одещина. З кн.: Субботин Л.В. Семеновский могильник эпохи неолита-бронзы // Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 45-95.
- 3 – поховання Семенівка 8/15, Одещина. З кн.: Субботин Л.В. Семеновский могильник эпохи неолита-бронзы // Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 45-95.
- 4 – поховання Балабанка 3/4, Одещина. З кн.: Чеботаренко Г.Ф., Яровой Н.В., Тельнов Н.П. Курганы Буждаской степи. – Кишинев: Штиинца, 1989.
- 5 – поховання Нерушай 9/74, Одещина. З кн.: Шмаглий Н.М., Черняков И.Т. Исследования курганов в степной части междуречья Дуная и Днестра // Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра. – Материалы по археологии Северного Причерноморья. – Одесса: Маяк, 1970. – Вып.6. – С.5-90

сузір'їв між днями весняного й осіннього рівнодення в різні хронологічні періоди, їх фіксація та вивчення дозволили М.О.Чмихову розробити принципи зодіакальної хронології саме за декором кераміки з поховань доби бронзи на території степової України¹⁵.

Характерно, що ясно орнаментований посуд співвідноситься з тими похованнями ямної культури Північно-Західного Причорномор'я, де померлих покладено на лівий бік чи з нахилом вліво. Ймовірно, для цього соціального організму в загальному вигляді кераміки зростала роль декору. Звернемося до орнаменту посуду трипільської культури. Техніка її виконання і семантика окремих знаків відмінні від посуду ямних племен. Однак порівнювати їх дозволяє сприйняття орнаменту як вторинної моделюючої знакової системи. Докладний аналіз розвитку орнаментальних схем у трипільській культурі дав можливість Т.М.Ткачуку зробити висновок про зростання значення навантаження орнаменту на кераміці під час кризових ситуацій у соціумі. У цих же випадках спостерігається і розширення зони розпису на посуді від вінець до донця, повернення до знакових мотивів більш ранніх знакових систем¹⁶.

У ямній культурі регіону щедро орнаментований шнуровим орнаментом посуд частіше зустрічається в похованнях померлих, покладених на лівий бік і з нахилом вліво. Можна гадати, що ця особливість відображає якісь соціальні процеси у визначеній групі ямного суспільства Північно-Західного Причорномор'я, передовсім кризового характеру. На наш погляд, про те ж свідчить і інший поховальний інвентар. Характерно, що саме з цією групою пов'язані й основні знахідки зброї в похованнях (із правобічно покладеними кістками співвідносяться здебільшого знаряддя праці). Дослідники відзначають, що в момент зростання

семіотичності культури найчастіше використовуються її внутрішні резерви. Саме у власній культурі відбувається пошук і вибір явищ, які дозволяють задовольнити потреби в різних символах, текстах тощо. За умов нестабільності однією з реакцій соціуму могло стати посилення значущості для суспільства окремих людей, що вимагало закріплення в знакових системах їх особливого соціального стану¹⁷. У ямному суспільстві Північно-Західного Причорномор'я виділяються дві групи правителів, пов'язані з різними обрядовими групами, і які виконували, очевидно, різні владні функції. Поховання правителів маркуються різними знаками влади. Поховання з візками пов'язані з похованими, покладеними збігано на спині; у них відсутня зброя. Правителі, означені цією деталлю обряду, ймовірно, були носіями світської і культової влади. У той же час поховані з кам'яними шліфованими сокирами так чи інакше були причетні до військової влади. Розташовані вони на лівому боці чи на спині з нахилом вліво¹⁸. Отже, у похованнях прослідковується така характерна ознака, як концентрація зброї і символів військової влади на тлі значного відсотка орнаментованого посуду.

Таким чином, інформація, що фіксується в кераміці, незалежно від свідомості гончаря, може відображати і певні події та процеси в житті всього суспільства. У нашому випадку, цілком імовірно, що частина носіїв ямної культури Північно-Західного Причорномор'я переживала кризові явища, у результаті чого в похованнях даної обрядової групи з'явилися щедро орнаментована кераміка, зброя. Можна гадати, що населення шукало вихід із ситуації, що створила, і через посилення ірраціональних чинників культури, що адекватно відобразалося в кераміці й інвентарі поховань.

¹ Толочко П.П. (керівник авт. колективу). Давня історія України. — К.: Наукова думка, 1997. — Т.1. — С.5.

² Добролюбська Ю.А. Антропологічна методологія історичних процесів: Автореферат дис....канд. філософ. наук. — Одеса, 1999. — С.1.

³ Байбурын А.К. Семіотический статус вещей и мифология // Материальная культура и мифология. Сборник Музея антропологии и этнографии. — 1981. — Вып. XXXVII. — С.215-226.

⁴ Тут і далі у чисельнику зазначено порядковий номер кургану, а у знаменнику — номер поховання.

⁵ Ляшко С.Н. К вопросу о семантике орнамента на сосудах из погребений ямной культуры // Древнейшие скотоводы степей юга Украины. — К.: Наукова думка, 1987. — С.54-58.

⁶ Кривцова-Гракова О.А. Погребения бронзового века и предскифского времени на Никопольском курганном поле // Материалы и исследования по археологии СССР. — 1962. — №115. — С.5-55; Яровой Е.В. Древнейшие скотоводческие племена юго-запада СССР (классификация погребального обряда). — Кишинев: Штиинца, 1985; Дергачев В.А. Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы.

— Кишинев: Штиинца, 1986; Николова А. В. Хронологическая классификация памятников ямной культуры степной зоны Украины: Автореф. дис. . . канд. истор. наук. — К., 1992.

- ⁷ Рычков Н.А. Этническая характеристика населения ямной культуры Северного Причерноморья: Автореф. дис. . . канд. истор. наук. — К., 1990. — 16 с.
- ⁸ Иванова С.В. Социальная структура населения ямной культуры Северо-Западного Причерноморья. — Одесса: Друк, 2001. — С.34-35.
- ⁹ Яровой Е.В. Древнейшие скотоводческие племена юго-запада СССР (классификация погребального обряда). — Кишинев: Штиинца, 1985. — С.81. — Рис.17; Иванова С.В. Социальная структура населения ямной культуры Северо-Западного Причерноморья. — Одесса: Друк, 2001. — С.215-219. — Табл.8:9.
- ¹⁰ Черных Е.Н. Проявление рационального и иррационального в археологической культуре (к постановке проблемы) // Советская археология. — 1982. — №4. — С.9.
- ¹¹ Антонова Е.В. Очерки культуры древних земледельцев Передней и Средней Азии. Опыт реконструкции и мировосприятия. — М.: Наука, 1984. — С.38.
- ¹² Там само. — С.82.
- ¹³ Мосионжик Л.А. Человек перед лицом культуры. — Кишинев: ВША. — 2002. — С.18.
- ¹⁴ Пошивайло І.В. Міфо-ритуальні аспекти гончарства як полісемантичної знакової системи. — Автореф.... дис. канд. істор. наук. — К., 1998.
- ¹⁵ Чмихов М.О., Черняков І.Т. Хронологія археологічних пам'яток епохи міді-бронзи на території України. — К.: Наукова думка, 1988. — 180 с.
- ¹⁶ Качук Т.М. Орнаментація мальованого посуду трипільсько-кукутенської спільноти як знакової системи (етапи VII — СII). — Автореф.... дис. канд. істор. наук. — К., 1996.
- ¹⁷ Кузин-Лосев В.И. К проблеме происхождения повозок в Приуралье в начале поздней бронзы // Древности Волго-Донских степей в системе восточноевропейского бронзового века. — Волгоград: Перемена, 1996. — С.85, 86.
- ¹⁸ Иванова С.В., Цимиданов В.В. О социологической интерпретации погребений с повозками ямной культурно-исторической области // Археологический альманах. — Донецк: Донеччина, 1993. — Вып.2. — С.23-24; Иванова С.В., Цимиданов В.В. Погребения с топорами в ямной культуре Северо-Западного Причерноморья // Наук.праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя: Просвіта, 1998. — Вип.IV. — С.141-162.

04.01.2002

КЕРАМІЧНІ МОДЕЛІ САНЕЙ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Мал. 1.
Модель саней. Фрагмент.
Глина, ліплення, теракота.
Поселення Майданецьке, Черкащина;
житловий комплекс «Я».
Трипільська культура. IV тис. до н.е.
Дослідження М.М.Шмаглія та М.Ю.Відейка
1987 року. Реставрація Галини Шиянової.
Фонди Інституту археології НАН України.
Фото Михайла Відейка

Моделі саней — специфічні глиняні вироби, характерні серед енеолітичних культур тільки для Трипілля. Знахідки моделей саней відомі з поселень трипільської культури, які відносяться до етапів VII, СI та початку СII і можуть в цілому датуватися в межах 4000-3100 рр. до н.е. За останні 30 років кількість знахідок моделей саней значно поповнилася, завдяки розкопкам, головним чином, поселень томашівської групи (етап СI) в Буго-Дніпровському межиріччі.

За даними С.М.Рижова, серед керамічної колекції Тальянок налічується до 40 фрагментів моделей саней¹. Частина з них можна повністю реконструювати². Це найбільша відома збірка керамічних саней. Найцікавішим є фрагмент передньої частини мальованих саней з парними голівками волів³. Поверхня його вкрита жовтогарячим ангобом; чорною фарбою обведено верх кузова, відмічено голівки волів, кінець полозів, намальовано «драбини» на боках кузова.

Понад 30 фрагментів керамічних моделей саней знайдено під час розкопок у Майданецькому⁴. Лише частину з них можна реконструювати. Серед них — знахідка з ями житлового комплексу «Я» (мал.1), відреставрована Г.В.Шияновою⁵. Фрагменти керамічних санчат було знайдено серед

© **Наталія Бурдо**, кандидат історичних наук
(Інститут археології НАН України)

руїн будинків, іноді — у ямах разом з іншими сакральними предметами. З деяких житлових комплексів походить по 2-3 екземпляри, на інших подібних знахідок немає. Такий археологічний контекст розміщення фрагментів моделей саней дозволяє припускати, що вони використовувалися в певних обрядах, під час яких псувалися.

Майданецькі керамічні моделі саней — вироби відносно невеликого розміру. При їх виготовленні дотримувалися певних стандартів: знаходимо або зовсім малі санчата, з довжиною кузова 5-6 см, або вдвічі більші, довжиною 9-10 см. Для виготовлення їх користувалися тією ж глиняною масою (іноді спостерігаються сліди органічних домішок, які вигоріли під час випалювання), що й для посуду. Випалювали і оздоблювали так само, як і столову кераміку. Причому більшість моделей виготовлено не дуже ретельно. Їх поверхню іноді заглажено не так, як у високоякісного посуду (мал.2). Глина, з якої робили посуд майданецькі гончарі, після випалювання ставала світлою, майже білою. Трипільська ж традиція передбачала цегельний

Мал.2. Модель саней. Фрагмент.
Глина, ліплення, теракота.
Поселення Майданецьке,
Черкащина; яма 4.
Трипільська культура. IV тис. до н.е.
Дослідження М.М.Шмаглія
та М.Ю.Відейка 1988 року.
Фонди Інституту археології НАН України.
Фото Михайла Відейка
Публікується вперше

або червоний колір кераміки. Мабуть, саме тому вироби вкривали червоним ангобом з вохри.

Ті предмети, які добре збереглися, окрім ангобу, мають розпис. Його система подібна до описаної тальянківської моделі, коли чорною фарбою відмічалися голова вола, край кузова, полози, а також намальовано кілька вертикальних стрічок на кузові, серед яких — «драбини» (мал.3 та 4).

Конструктивно керамічні моделі саней складаються з трьох частин: глибокого кузова, здебільшого овального в плані; полозів, іноді досить масивних, загнутих спереду, часто з отворами дуже малого діаметру; скульптурної бичачої голівки попереду, приліпленої до верхньої частини кузова. Серед майданецької колекції є санчата, посередині передньої частини кузова яких збереглися сліди, вірогідно, від двох голівок волів⁶. У комплексі «Ж» знайдено майже цілу модель саней з кузовом, квадратним у плані, по кутах та на бокових частинах якого змодельовано скульптурними валиками вертикальні каркасні жердини, що ледь виступають понад краєм (мал.5). Ця модель, на відміну

від тих, що мають овальний кузов, не має скульптурної голови вола. Фрагмент санчат з прямокутним кузовом знайдено і в Тальянках⁷.

Щодо розпису на моделях саней, то єдиному виразному його елементу — «драбина» — знаходимо аналогії передовсім у розписах посуду з Майданецького⁸ та Тальянок⁹. З-поміж сакральних предметів трапляється аналогічний мотив «драбини» на тулубі зооморфної мальованої посудини, яка, на думку В.О.Круца, передає фігуру ведмедя¹⁰, а також на фрагменті корпусу великої жіночої мальованої фігурки з Майданецького¹¹. Вірогідно, цей знак можна трактувати як символ сходження, докладно розглянутий у працях М.Еліаде. У міфології різних народів світу зафіксовано сакральність «висоти», її належність надлюдському, вищому світові. Саме тому «сходження», підйом до сакральних висот є виходом за межі звичайного простору і людського стану. Через сходження здійснюється обряд освячення, бо той, хто піднявся на гору або здійснив сходження по драбині, потрапляв до вищих священних сфер.

Смерть — це перехід до потойбічного світу. В міфах душа померлого піднімається вгору по стовбуру дерева, мотузці, драбині. У єгипетській «Книзі померлих» говориться: «Боги зробили мені драбину, щоб я міг побачити богів»; «Боги зробили йому драбину, щоб за її допомогою він зійшов на небо». Уявленням про «сходження», «підйом», «вознесіння» відповідає обряд жертвоприношення¹², коли жертва освячується, «возноситься» і відроджується у сакральній сфері¹³.

Огляд стану фрагментів полозів від деяких моделей саней свідчить про те, що вони мають сліди пере-

сування: на нижній частині полозів фарба стерлася (мал.3 та 4). Можливо, під час ритуалу керамічні сани тягли за мотузку, прорізу в отвори полозів.

Таким чином, є всі підстави вважати, що керамічні моделі саней є сакральними предметами, пов'язаними з обрядом жертвоприношення. Можливо, вони також були атрибутом поховальних ритуалів, у яких завжди присутній аспект відродження померлого в потойбічному світі. Ми не погоджуємося з більшістю дослідників, які розглядають глиняні сани виключно як моделі трипільських транспортних засобів, хоча, вірогідно, вони й відображають, причому досить умовно, реально існуючі тоді сани, в які запрягали волів. Проте, на нашу думку, провідним є яскраво виражений символізм цих виробів. Остання обставина підкреслюється описаними вище знаковими особливостями саней.

Історіографія питання щодо трипільських моделей саней досить обмежена, бо до початку досліджень на поселеннях томашівської групи були відомі лише окремі їх фрагменти¹⁴. Саме тому ці вироби не фігурують в узагальнюючих працях 1980-х років¹⁵. Окрім невеликої розвідки про моделі саней, яку зробила в 1950-ті роки В.П.Кравець, опублікувавши дві моделі з Львівського історичного музею, є лише дві спеціальні праці.

Сани як моделі транспортного засобу розглянуто в одному з розділів праці С.О.Гусева, присвяченому «волочним перевозкам». Автор подає опубліковані раніше малюнки моделей саней без посилання на авторів розкопок, цитує згадані вище праці та робить висновок про те, що моделі свідчать про знайомство з цим транспортом носіїв західного варіанта трипіль-

Мал.3.

Модель саней з мальованим орнаментом. Фрагмент. Глина, ліплення, ангоби, розпис, теракота. Поселення Майданецьке, Черкащина; житловий комплекс «Ж». Трипільська культура. IV тис. до н.е. Дослідження М.М.Шмаглія 1980 року. Фонди Інституту археології НАН України. Фото Михайла Відейка. Публікується вперше

Мал.4.
Модель саней з мальованим орнаментом. Фрагмент. Глина, ліплення, ангоби, розпис, теракота. Поселення Майданецьке, Черкащина; житловий комплекс «Ж». Трипільська культура. IV тис. до н.е. Дослідження М.М.Шмаглія 1979 року. Фонди Інституту археології НАН України. Фото Михайла Відейка. Публікується вперше

ської культури на розвинутому етапі. Але в нього є певні сумніви: «В какой степени концентрация миниатюрных салазок в Буго-Днепровском междуречье отражает реальную популярность здесь саней, судить трудно, поскольку этот археологический факт может зависеть не только от особенностей состояния транспортного хозяйства, но и быть следствием локальных явлений хозяйственного порядка или же отражать степень изученности района»¹⁶. На жаль, у статті С.О.Гусева глобальні висновки щодо трипільських транспортних засобів містяться поруч із фактичними помилками, а також відсутністю посилань на джерело, з якого автор отримав матеріали. Щодо розділу про моделі саней, то тут малюнок саней з Незвиська не відповідає їх зображенню в праці В.П.Кравець, а М.Смішко досліджував не поселення Градешниця-Городниця, а Городниця-Городище. Досить поверховий опис керамічних моделей саней має багато невідповідностей з даними авторів розкопок або досліджень, на які С.О.Гусев посилається. Усе це знижує рівень довіри до загальних висновків автора, які, до того ж, слабо аргументовано.

Спеціальне дослідження (на жаль, воно було викладено тільки в тезах) моделям саней присвятив С.М.Рижов¹⁷. Ним розроблено класифікацію кузовів моделей саней, яку можна вважати попереднім дослідженням в їх загальному аналізові. Що ж до інтерпретації семантики та призначення моделей, то майже всі дослідники погоджуються з тим, що це були сакральні предмети. С.М.Рижов слушно зауважив про можливість належності моделей саней до поховальних ритуалів. Дослідник вважає, що два типи форми кузовів моделей відповідають двом різним типам кузовів «саней-прототипів». Перший — з прямокутним кузовом з дерев'яних плах зі стояками, що позначені іноді мальованими вертикальними лініями. Другий — з округлим кузовом з плетеної лози або зі шкіри, тканини тощо. Деталі їх конструкцій, відповідно, відтворені розписом у вигляді стрічки або «сітки», а чорна стрічка також відтворювала упряж, коли на передній стінці кузова була пластично відтворена голівка бика (вола). Причому, на думку С.М.Рижова, «в таких случаях тягловое животное и транспортное средство как бы объединялись в одно целое»¹⁸.

Всі автори наполягали на можливості реконструювати трипільські транспортні засоби на основі керамічних моделей. У таких спробах завжди головним чинником є впевненість, що люди архаїчної епохи взагалі, і трипільці зокрема, робили вотивні артефакти, як мініатюрні копії речей, якими вони користувалися в повсякденному побуті. У нашому випадку — це сани, в моделях яких, на думку С.О.Гусева, «засвидетельствованы особенности санного транспорта»¹⁹. Детальний аналіз особливостей відомих моделей саней вказує

на те, що таке прямолінійне сприйняття символічних культових, а відповідно, й ритуальних виробів є досить обмеженим і не завжди наближає нас до розуміння трипільського світу.

Наприкінці своєї розвідки про трипільські сани С.О.Гусев висловлює припущення, що сани-волокуші могли стати основою для виникнення возів («колесного транспорта»), бо під них підклали круглі колоди, що й призвело до винаходу «важкого» колеса, з посиланням при цьому на праці С.Пігготта 1968 року та П.М.Кожина 1985 року, але не нагадуючи про дослідження теми саней і возів Х.Вовка, який подав досить вичерпну на той час — кінець XIX століття — бібліографію з цього питання у російській та європейській літературах²⁰, у тому числі проаналізував гіпотезу про походження воза з саней. Отже, ця ідея існує вже понад сто років, бо згадану статтю Х.Вовк надрукував у французькому часописі в 1896 році.

Х.Вовк вивчав проблему використання саней у похоронному ритуалі в Україні на основі дослідження Д.М.Анучина про роль саней, човна та коней у поховальному обряді (1890). У роботі Х.Вовка наведено дані, які засвідчують, що в часи Київської Русі існував ритуальний звичай перевозити мерців на санях, зафіксований у писемних джерелах. «Сидячи на санях, помислив я в душі своїй і воздав хвалу Богові, що він мене [до] сих днів, грішного, допровадив» — писав Володимир Мономах у 1117 році в «Поученні»²¹. За часів Київської Русі зафіксовано використання саней у поховальному обряді князів, причому сани з тілом або труною несли або тягли за мотузку чоловіки.

Х.Вовк звертає увагу на те, що звичай перевозити труну на санях, у тому числі й влітку, іноді побутував в Україні серед селян у XVII ст. та ще наприкінці XIX століття. У ті часи в сани, якими перевозили небіжчика, впрягали зазвичай не коней, а волів. Це Х.Вовк слушно вважав дуже старовинним звичаєм, як і використання у транспортуванні небіжчика саме волів, замість коней²². Етнографи фіксують архаїчний звичай везти труну на санях у мешканців Галичини, а також Олонецької та Архангельської губерній Російської імперії в XIX столітті. Причому поховальний транспорт залишали на цвинтарі або біля дороги назавжди чи на шість тижнів, тобто він не повертався у господарство родичів покійного взагалі або повертався після ритуалів очищення²³.

Х.Вовк поставив собі за мету простежити звичай використання саней для похорону як розповсюджений у часі і в просторі. Він зробив висновок, що звичай не є виключно українським, і подав дані про подібні деталі поховального обряду в південних слов'ян, словаків, росіян Вологодської губернії, фінських народів, гірських мешканців Європи (Альпи і Карпати), а також поставив питання про пошуки витоків звичаю

Мал. 5. Модель саней. Фрагмент. Глина, ліплення, теракота. Поселення Майданецьке, Черкащина; житловий комплекс «Ж». Трипільська культура. IV тис. до н.е. Дослідження М.М.Шмаглія 1979 року. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фото Михайла Відейка. Публікується вперше

використання саней у поховальному ритуалі з дуже давніх часів, а конкретно — «в арійській старовині». Х.Вовк вважав можливим розглядати певні тексти гімнів Рігведи, як такі, що містять інформацію про сани в поховальному обряді, коли йдеться про «віз без коліс». Д.М.Анучин наводив дані з писемних джерел про те, що єгиптяни возили мерців на санях²⁴. Відомий звичай перевезення померлого на санях з подальшим похованням разом з ними або залишення саней на могилі поширений серед урало-алтайських народів²⁵, а за даними Л.Нідерле, іноді зустрічаються поховання з санями у слов'ян²⁶.

Наприкінці своєї розвідки Х.Вовк дійшов цілком слушного висновку, що походження звичаю використання транспортних засобів у поховальних ритуалах слід шукати в ідеї про велику подорож, яку людина

мусить зробити після смерті. Причому для перевезення мерців використовувалися найстародавніші засоби, якими були сани²⁷.

Ці висновки підтверджуються і даними з Шумеру. На глиняних табличках зустрічаються архаїчні знаки — піктограми — як воза, так і саней. Вважається, що останні використовувалися для перетягування вантажів по болотистій місцевості²⁸. Проте в одній із царських гробниць Ура, неподалік від входу в підземні покої цариці-жриці Пу-абі, стояли багато прикрашені дерев'яні сани, в які було запряжено два віслюки. Підкреслимо, що серед оздоблення саней були золоті голови биків та левів²⁹. Тож і в шумерійців, вірогідно, був звичай відправляти певних сакральних осіб в останню подорож саме на санях. В одному з приміщень гробниці царя, поруч з якою знайдено поховальні сани Пу-абі, були рештки двох дерев'яних щедро оздоблених возів, в кожен з яких було запряжено по троє коней. В іншому приміщенні знайдено дві моделі човнів з міді та срібла³⁰. Таким чином, у царських гробницях Ура ми бачимо і сани, і коней, і човни, які використано, як писав про це Д.М.Анучин, у поховальному ритуалі. Всі ці речі були тільки окремими знахідками серед жертвоприношень та скарбів розкішних царських усипалень, які сьогодні датуються 2500 р. до н.е.

Усі згадані приклади використання саней у поховальному ритуалі свідчать про архаїчну традиційність та винятковість такого звичаю, який застосовувався тільки для поховання певних категорій небіжчиків і водночас є дуже давнім звичаєм, що, ймовірно, сягає ще більшої давнини, аніж трипільська землеробська цивілізація.

Наведені матеріали дозволяють, на нашу думку, гадати, що трипільські моделі саней певним чином можуть бути пов'язані з жертвоприношенням і поховальним ритуалом, нам зовсім не зрозумілими. Але, вірогідно, керамічні сани — це символ транспортного засобу, у якому ті з трипільців, що мали особливий сакральний статус, відправлялися в далеку, ймовірно, останню в цьому світі, велику подорож.

¹ Крц В.А., Корвин-Пиотровский А.Г., Рижов С.Н. Трипольское поселение-гигант Тальянки. — К., 2001. — С.60-61.

² Крц В.О., Чабанюк В.В., Чорновіл Д.К. Ранок землеробського світу. — К.: Техніка, 2000. — С.7.

³ Давня історія України. — К.: Наукова думка, 1997. — Т.1. — Рис.84.

⁴ Шмаглій М.М. Великі трипільські поселення і проблема ранніх форм урбанізації. — К.: МП «Тираж», 2001. — С.9.

⁵ Відейко М.Ю. Трипільська цивілізація. — К. Акадперіодика, 2002. — С.36.

⁶ О.П.Журавльов визначив серед остеологічної колекції великої розаті худоби Майданецького кістки вола, тому цілком логічно припускати, що саме волів запрягали в сани.

- ⁷ Круц В.А., Корвин-Пиотровский А.Г., Рыжов С.Н. Трипольское поселение-гигант Тальянки. — К., 2001. — Рис.54:2.
- ⁸ Шмаглій М.М. Великі трипільські поселення і проблема ранніх форм урбанізації. — К.: МП «Тираж», 2001. — С.73. — Рис.4:3.
- ⁹ Круц В.А., Корвин-Пиотровский А.Г., Рыжов С.Н. Трипольское поселение-гигант Тальянки. — К., 2001. — Рис.36.
- ¹⁰ Трипільський світ: Каталог виставки до 100-річчя відкриття трипільської культури. — Київ, 1993.
- ¹¹ Бурдо Н.Б. Теракота трипільської культури // Давня кераміка України. — К.: Тов. «Коло-ра», 2001. — Рис.32:4.
- ¹² Мосс М. Очерк о природе и функции жертвоприношения // Социальные функции священного. — СПб.: Евразия, 2000. — С.71.
- ¹³ Элиаде М. Трактат по истории религии. — СПб.: Алетейя, 1999. — Т.І. — С.201-203.
- ¹⁴ Кравец В.П. Глиняные модели саней и челна в собраниях Львовского исторического музея // КСИИМК. — 1954. — Вып. XXXIX. — С.127-131.
- ¹⁵ Ченныш Е.К. Энеолит Правобережной Украины и Молдовы // Энеолит СССР. — Москва: Наука, 1982. — С.165-252.
- ¹⁶ Гусев С.А. К вопросу о транспортных средствах трипольской культуры // Российская археология. — 1998. — №1. — С.20-21.
- ¹⁷ Рыжов С.М. Моделі саней пізньотрипільських пам'яток Буго-Дніпровського межиріччя // VI Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція: Тези доповідей. — Вінниця, 1988. — С.25-27.
- ¹⁸ Круц В.А., Корвин-Пиотровский А.Г., Рыжов С.Н. Трипольское поселение-гигант Тальянки. — К., 2001. — С.61.
- ¹⁹ Гусев С.А. К вопросу о транспортных средствах трипольской культуры // Российская археология. — 1998. — №1. — С.19.
- ²⁰ Вовк Х. Сані в похоронному ритуалі на Україні // Студії з української етнографії та антропології. — К.: Мистецтво, 1995. — С.335.
- ²¹ Літопис Руський // Переклад Л.Махновця. — К.: Дніпро, 1990. — С.454.
- ²² Вовк Х. Сані в похоронному ритуалі на Україні // Студії з української етнографії та антропології. — К.: Мистецтво, 1995. — С.326-328.
- ²³ Чистов К.В. Семейные обряды и обрядовый фольклор // Этнография восточных славян. — М.: Наука, 1987. — С.396.
- ²⁴ Анучин Д.Н. Сани, лады и кони как принадлежности похоронного обряда // Древности: Труды Императорского Археологического Общества. — Москва, 1890. — Т. XIV. — С.53-56.
- ²⁵ Смирнов Ю.А. Лабиринт. — М.: Восточная литература РАН, 1997. — С.216.
- ²⁶ Нидерле Л. Славянские древности. — М.: Наука, 1956. — С.211.
- ²⁷ Вовк Х. Сані в похоронному ритуалі на Україні // Студії з української етнографії та антропології. — К.: Мистецтво, 1995. — С.331-332.
- ²⁸ История Древнего Востока. — М.: Наука, 1983. — Ч.1. — С.121.
- ²⁹ Вулли Л. Ур халдеев. — М.: Восточная литература, 1961. — С.62.
- ³⁰ Там само. — С.64-66.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ:

КСИИМК Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР

30.11.2002

ОБ'ЄМНІ ГЛИНЯНІ СИМВОЛИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

© **Михайло Відейко**, кандидат історичних наук,
доцент
(Інститут археології НАН України)

Серед мініатюрних виробів з глини, знайдених на поселеннях трипільської культури, дослідниками виділено групу предметів геометричної форми — кульки, конуси, напівсфери, циліндри тощо. Археологи висловили різні думки щодо їх призначення. Є певні підстави вбачати в них символи, які застосовувалися під час культових церемоній та в облікових операціях, і розглядати їх як один із індикаторів процесу формування писемності.

Глиняні вироби геометричних форм зустрічаються на поселеннях від фіналу Трипілья-А до початку Трипілья С-II включно, тобто від першої половини V-до кінця IV тис. до н.е. Найдавніші з відомих нам подібних виробів виявив С.Бібіков під час розкопок поселення Лука-Врублівецька на Дністрі (Трипілья А)¹.

На поселенні Ленківці К.Черниш знайшла конус, прикрашений ритованим орнаментом у вигляді спіралі².

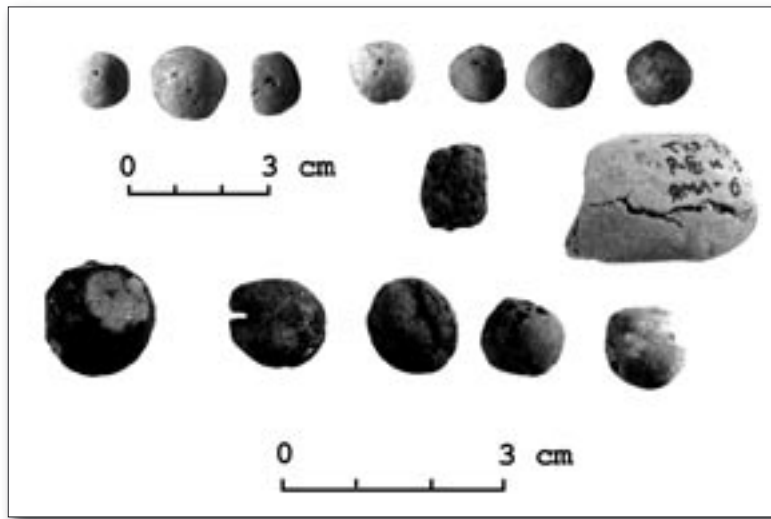
Конічні фішки (5 екземплярів) та дископодібний виріб з насічками по краю («хлібець»?) виявлено на поселенні Кліщів (Трипілья В-I-II), яке досліджував І.І.Заєць³. На поселенні Ворошилівка (етап В-II) С.Гусев у заглибленні №2 виявив 14 конусів, кілька керамічних «хлібців». Окрім цього, там знайдено уламки 93 антропоморфних статуєток, розвал кухонного горщика, кістки бика⁴.

Під час розкопок житла на поселенні Коновка виявлено глиняні конуси, вершини яких змодельовано у вигляді голів тварин — бика і оленя, а також людини. Там були також звичайні конуси, кульки, напівсфери (мал.1), мініатюрне зображення кабана. Загальне

Мал. 1. Мініатюрні вироби. Глина, ліплення, теракота.
Поселення Коновка, Чернівеччина. Трипільська культура. IV тис. до н.е.
Дослідження М.М.Шмаглія та С.М.Рижова 1979-1980 років.
Фонди Інституту археології НАН України. Фото Михайла Відейка.
Публікується вперше

Мал.2.
Мініатюрні вироби.
Глина, ліплення, теракота.
Поселення Майданецьке,
Черкащина; яма комплексу «Е»
та яма комплексу «Ж».
Трипільська культура.
IV тис. до н.е.
Дослідження М.М.Шмаглія
1972-1979 років.
Фонди Інституту археології
НАН України.
Фото Михайла Відейка

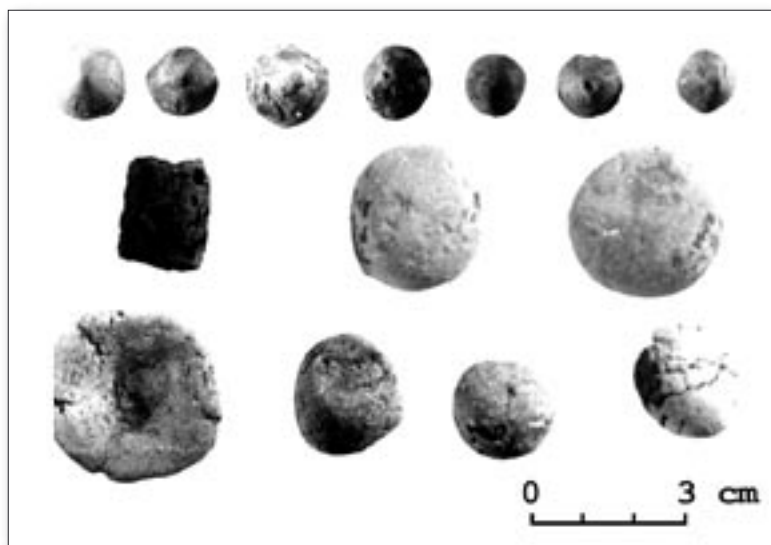
число мініатюрних виробів-конусів сягало 40. Поруч знайдено уламки 76 антропоморфних статуеток⁵.

Під час розкопок комплексу «Е» в Майданецькому у ямі виявлено кілька десятків конусів, кульок, напівсферичних та інших глиняних виробів (мал.2; 3). Поруч знайдено велику кількість дрібної зооморфної пластики, а також фрагменти антропоморфних статуеток — усього близько 140 виробів. Під час розкопок ями VI біля комплексу «Ж» подібні вироби траплялися поруч із численними фрагментами антропоморфних статуеток, мальованого посуду та кістками тварин (мал.4). Окремі знахідки кульок та конусів відомі також із руїн різних житлових споруд на цьому ж поселенні⁶.

Підсумовуючи наведені приклади знаходження глиняних дрібних виробів геометричної форми, можна зробити такі висновки. Знаходять їх у культурному шарі, серед залишків жител, переважно в ямах, які іноді називають культовими, де вони лежали часто разом з антропоморфною або зооморфною пластикою. Одночасно знаходять від одного до кількох десятків виробів, різних за формою.

Дослідники по-різному тлумачили призначення цих глиняних виробів. Т.Пассек вбачала в них печатки-«пінтадери» з аналогами в Єгипті та на Сході. С.Бібіков, В.Маркевич, І.Заєць відносили їх до іграшок⁷. К.Черниш вважала, що важко гадати про призначення

Мал.3.
Мініатюрні вироби.
Глина, ліплення, теракота.
Поселення Майданецьке,
Черкащина; яма комплексу «Е»
та яма комплексу «Ж».
Трипільська культура.
IV тис. до н.е.
Дослідження М.М.Шмаглія
1972-1979 років.
Фонди Інституту археології
НАН України.
Фото Михайла Відейка

глиняних конусів, однак розглядала їх серед культових виробів⁸. В.Балабіна звернула увагу на різні розміри та технологію виготовлення конусів з Коновки, які мають наверх. Різницю в розмірах та пофарбуванні фішок, вважає дослідниця, можна трактувати як відображення певної ієрархії персонажів, які вони уособлюють⁹. На її думку, «фішки» з Коновки можуть відповідати фрагменту досить складної структурованої системи образних знаків та використовуватися під час культових церемоній¹⁰.

Ми свого часу звернули увагу на те, що аналогічні речі, виготовлені з глини, відомі з розкопок неолітичних та енеолітичних пам'яток Близького Сходу, Ірану, Месопотамії¹¹, починаючи з IX тис. до н.е. Там їх знаходять до шарів IV тис. до н.е. Місця знаходження — житла, поховання, але найбільше — будівлі, які інтерпретуються дослідниками як давні храми. Одночасно знаходять від одного до 70-ти виробів, різних

«жетони», які залишилися тільки у вигляді зображень на табличках. Коли в IV тис. до н.е. в Месопотамії та Еламі виникла і широко запроваджувалася писемність, деякі глиняні «жетони» стали прототипами символів числівників та окремих речей¹³.

Так, у шумерському протописмі IV тис. до н.е. зображення кульки — наколювання стилем на табличці — передавало число 12; конус, зображений трикутником, означав одиницю; сфера, зображена у вигляді напівкола, означала 60. В Еламі було прийнято десяткову систему. Диск із прокресленим хрестом, який зображали у вигляді кола, означав назву тварини — вівці. Отже, комбінація на глиняній табличці, яка складалася з кола та трьох клинців, разом з таким знаком мала означати 15 овець¹⁴.

Щодо подібного трактування «жетонів» виникла дискусія. Не всі науковці поділяють точку зору згаданих вище дослідників, наголошуючи, насамперед, на сакраль-

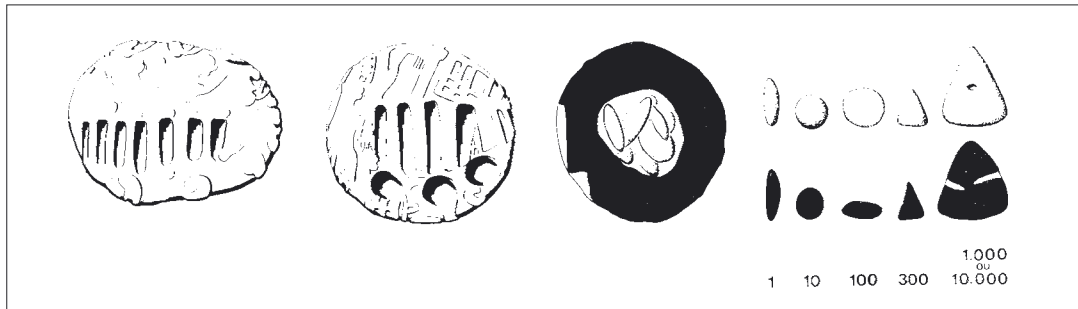
Мал.4. Диск з хрестом та кулька. Глина, ліплення, теракота.
Поселення Майданецьке, Черкащина; комплекс «Ж». Трипільська культура. IV тис. до н.е.
Дослідження М.М.Шмаглія 1979 року. Фонди Інституту археології НАН України.
Фото Михайла Відейка. Публікується вперше

за формою. В англійській археологічній літературі за ними закріпилася назва «tokens». Вона тлумачиться у вітчизняній літературі як «жетони», що фактично є перекладом з англійської мови на французьку¹².

Такі дослідники давніх культур Сходу, як Д.Шман-Бессера, Л.Оппенгейм, Г.Ніссен, П.Ам'є та інші, доводять, що ці «жетони» використовували в давнину в облікових операціях, насамперед, у храмових господарствах, де виникла потреба обліку пожертв — сільськогосподарської та ремісничої продукції. Прикметно, що спочатку «жетони» відтискували на поверхні посудин, в які їх потім запечатували для зберігання. Такий вигляд мали найдавніші шумерські «накладні» на товари та продовольство. Згодом від посудинок відмовилися і перейшли на таблички (мал.5). Згодом зникли і глиняні

ному значенні глиняних виробів геометричних форм¹⁵.

Як бачимо, така звана дрібна геометрична пластика трипільської культури (така назва в літературі, яка висвітлює проблеми трипільської культури, відповідає «жетонам»), типологічно та за обставинами знаходження, практично не відрізняється від своїх аналогів на Сході. Те, що ці вироби відомі з Прекукутени—Трипілля-А, може свідчити про їх походження з комплексів попередніх культур. Зв'язок давніх неолітичних культур Південно-Східної Європи з Давнім Сходом, зокрема з Анатолією, ніколи не викликав сумнівів у більшості європейських археологів. У Анатолії ці вироби також відомі, зокрема з комплексів, синхронних Трипіллю С-I—С-II, наприклад з поселення Демірчі-Гуок¹⁶. Усе, сказане вище, дає право припускати, що і в Трипіллі

Мал.5. Таблички із зображенням числівників, «булла» з «жетонами», числівники-жетони та їх відповідність числам. Елам, Іран. Протоеламський період. З кн.: Vallat F. *The most ancient scripts of Iran: the current situation* // *World Archaeology*. — 1986. — Vol.17. — No3. — Fig.1.

призначення глиняних «жетонів», окрім іншого, могло бути таким же, як і в далекому Дворіччі, — для обліку.

Трипільська об'ємна знакова система включала числівники — кульки, конуси, півсфери. Трапляються також дрібні зображення речей, тварин. У Майданець-

кому знайдено мініатюрний глиняний диск із накресленим хрестом (мал.4), подібний до знаку «вівця» з комплексів Північної Месопотамії. Обставини знаходження (переважно в культових місцях) дозволяють гадати, що й тут, як і на Сході, трипільці могли вести облік пожертв. Використання глиняних символів під час культових церемоній¹⁷ не суперечить такому висновку, адже об'ємна знакова система трипільців, як і мальована¹⁸, не вийшла ще за межі сакральної сфери.

¹ Бииков С.Н. *Поселение Лука-Врублевская на Днестре* // *Материалы и исследования по археологии СССР*. — М.: Наука, 1953. — Вып.38. — С.363. — Табл.71:в, д, л-п.

² Черниш К.К. *Ранньотрипільське поселення Ленківці на Середньому Дністрі*. — К.: Вид-во АН УРСР, 1959. — Табл.ХІІ:32.

³ Заец И.И., Рыжов С.Н. *Поселение трипольской культуры Клищев на Южном Буге*. — К.: МСНП «Телус», 1992. — С.137. — Рис.135: 4, 6-9.

⁴ Гусев С.О. *Трипільська культура Середнього Побужжя*. — Вінниця: Антекс-УЛТД, 1995. — С.227. — Рис.70:10-13.

⁵ Шмаглій Н.М., Рыжов С.Н., Шумова В.А. *Раскопки трипольского поселения у с. Коновка* // *Археологические открытия 1978 года*. — М.: Наука, 1979. — С.425.

⁶ Шмаглій М.М. *Великі трипільські поселення і проблема ранніх форм урбанізації*. — К.: МП «Тираж», 2001. — С.18, 48, 96. — Рис.7.

⁷ Бииков С.Н. *Поселение Лука-Врублевская на Днестре* // *Материалы и исследования по археологии СССР*. — М.: Наука, 1953. — Вып.38. — С.201; Маркевич В.И. *Позднетрипольские племена Северной Молдавии*. — Кишинев: Штиинца, 1981. — С.20. — Рис.13.

⁸ Черныш Е.К. *Энеолит Правобережной Украины и Молдавии* // *Энеолит СССР*. — Москва: Наука, 1982. — С.248.

⁹ Балабина В.И. *Фигурки животных в пластике Кукутени-Триполья*. — Москва: ТОО «Старый сад», 1998. — С.165-166.

¹⁰ Там само. — С.227.

¹¹ Видейко М.Ю. *Глиняные знаки-символы трипольской культуры* // *Актуальные проблемы историко-археологических исследований: Тезисы докладов VI республиканской конференции молодых археологов. Киев, октябрь 1987 г.* — К.: Наук. думка. — С.32-33.

¹² Jasim S.A., Oates J. *Early tokens and tablets in Mesopotamia: new information from Teji Abada and Tell Brak* // *World Archaeology*. — 1986. — Vol.17. — No3. — P.348-362.

¹³ Schmandt-Besserat D. *An archaic recording system in the Archaic Uruk-Jemdet Nasr period* // *American Journal of Archaeology*. — 1979. — Vol.83. — P.19-48; Vallat F. *The most ancient scripts of Iran: the current situation* // *World Archaeology*. — 1986. — Vol.17. — No3. — Fig.1.

¹⁴ Nissen H.J. *The archaic texts from Uruk* // *World Archaeology*. — 1986. — Vol.17. — No3. — P.330. — Fig.6.

¹⁵ Докладніше: Антонова Е.В. *Месопотамия на пути к первым государствам*. — М.: Восточная литература РАН, 1998. — С.193-196.

¹⁶ Obladen-Kauder J. *Die Kleinfunde aus ton, knochen und metall* // *Demircihüyük*. — Mainz: Philipp Von Zabern, 1996. — B.IV. — Abb.142. — Taf.103, 108:7-15.

¹⁷ Балабина В.И. *Фигурки животных в пластике Кукутени-Триполья...* — С.165-166.

¹⁸ Качук Т., Мельник Я. *Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських знакових систем (мальований посуд)*. — Івано-Франківськ: «Плай», 2000. — С.142, 214-215, 226-228.

30.11.2002

ПРО ОДИН ПОХОВАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС ЧОРНОЛІСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В НИЖНЬОМУ ПОВОРСКЛІ

© **Олександр Супруненко**,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник

© **Ірина Кулатова**, археолог
(Центр охорони та досліджень пам'яток археології
Управління культури Полтавської облдержадміністрації)

Доба складання землеробської спільності скіфської епохи в басейні Ворскли — одному з осередків формування протодержавних і місцевих адміністративно-територіальних утворень Лісостепової Скіфії [1] — позначена виникненням ворсклинського локального варіанта матеріальної культури в межах сучасних Полтавщини та Сумщини і сягає корінням до фіналу бронзового-початку раннього залізного віку. На межі IX-VIII, а більш інтенсивно — у VIII-VII ст. до н.е. на території Дніпровського Лівобережного Лісостепу відбувалися динамічні зміни, пов'язані з початком нової епохи — раннього залізного віку [2]. В цей період відбувалися численні історичні події, значні переміщення племен, а тому він характеризується досить строкатою в етнічному відношенні картиною.

Так, на території історичної Полтавщини на той час проживали пізньобондаринські племена — носії фінно-угорського етносу [3]. На пам'ятках степових підвищень межиріч зафіксовано незначний пізньозрубний іраномовний етнокультурний компонент, представлений серед старожитностей поодинокими похованнями чоловіків-воїнів так званого новочеркаського типу VIII-VII ст. до н.е. [4], в якому дослідники вбачають історичних киммерійців [5]. У цей період, на Лівобережжя, до басейнів рік Хоролу та Ворскли переселилася значна частина населення чорноліської культури, яку фахівці пов'язують із

формуванням праслов'янського етносу [6]. Разом із правобережними переселенцями до Поворскля проникли й окремі групи фракійського населення, що залишили сліди в матеріальній культурі у вигляді традицій виготовлення чорнодимленого лискованого посуду [7] та поодинокі знахідки, на зразок гальштатського імпортного бронзового меча, знайденого 1962 року на Більському городищі [8].

Серед цього етнокультурного розмаїття початку раннього залізного віку до формування місцевої культури населення лівобережного лісостепу скіфської доби вагомий внесок зробили племена чорноліської культури. Ця культура X-початку VII ст. до н.е. займала широку пристепову смугу українського лісостепу від р.Збруч (Правобережжя) на заході до Орільсько-Самарського межиріччя на сході, де на територію сучасної Полтавщини припадала частина східного регіону поширення її носіїв [9]. У басейні Хоролу, нижнього Псла, ширше — Ворскли та Орелі — переважними були неукріплені родові поселення на мисах перших терас більш-менш значних рік, заселені правобережними переселенцями [10].

Розселення чорнолісців на Лівобережжя відбувалося в два етапи. Перший з них, через дніпровські переправи (Переволочинську і в районі сучасного Кременчука) припадає ще на X-IX ст. до н.е. і був пов'язаний з регіональною екологічною кризою, пере-

населенням правобережних територій та експансією кочівників так званої чорногорівської групи — предків кіммерійців, або ж протоскіфів, а також із натиском окремих фракійських племен. Тоді білогрудівські та ранні чорноліські переселенці опанували пониззя Ворскли, межириччя Орелі і Самари та більш східні райони [11], заснувавши ряд поселень за сучасною південною межею області, зокрема на Туровій горі та поблизу Малеого Орчика в орільському лівобережжі [12]. Наступний міграційний, більш чисельний, потік правобережного населення перетнув Дніпро в районі Канівської і Градиської переправ на другому етапі існування культури — у VIII ст. до н.е. [13]. Причиною цих переселень можна вважати зростаючу активність історичних кіммерійців на Правобережжі. Принаймні, ця активність мала місце й у лівобережному лісостепу, де ряд місцевих поселень було знищено під час набігів воєвничих сусідів [14], а наприкінці VIII-на початку VII ст. до н.е. ці території перейшли під певний контроль степових кочівників [15].

Серед пам'яток чорноліської культури у Поворсклі найбільш відомими є селища поблизу Хухри та Ницахи в Сумській області [16]. Чорноліські матеріали відомі й за знахідками на Більському городищі, навколишніх поворсклянських лівобережних поселеннях [17]; є вони й на кількох селищах на р.Мерла (Мала Рублівка, Лихачівка), у Марках та Крутому Березі під Полтавою [18], на поворсклянських поселеннях біля сіл Головач Полтавського, Пристанційне та Собківка Новосанжарського районів на Полтавщині [19]. Чорноліські матеріали виявлено й на ряді селищ по р.Хорол, насамперед, у м.Хорол (ур.Красна Гірка) [20], поселеннях по р.Лагодинка, поблизу с.Глибока Долина та хут.Коноплянка Хорольського району, на придніпровських багаточасових поселеннях у Глобинському і Кобеляцькому районах Полтавської області [21].

Відомо, що основою суспільства чорнолісців була велика патріархальна сім'я, з якої почали виділятися малі родини. Про це свідчать залишки археологічно вивчених великих житлових приміщень площею близько 60 кв.м, а також невеликі пізньочорноліські напівземлянки, що не перевищують 12 кв.м. Досить виразним показником розкладу родових відносин та виділення заможної верстви населення у чорноліському суспільстві є поява індивідуальних поховань у вигляді трупопокладень чи трупоспалень на ґрунтових могильниках або ж, значно рідше, під курганним насипом [22]. Вважається, що поява підкурганних поховань є наслідком просування чорнолісців на південь і схід та контактів зі степовим населенням [23]. Таких поховань у передстепових районах налічується лише одиниці [24]. З-поміж них варто назвати найяскравіші

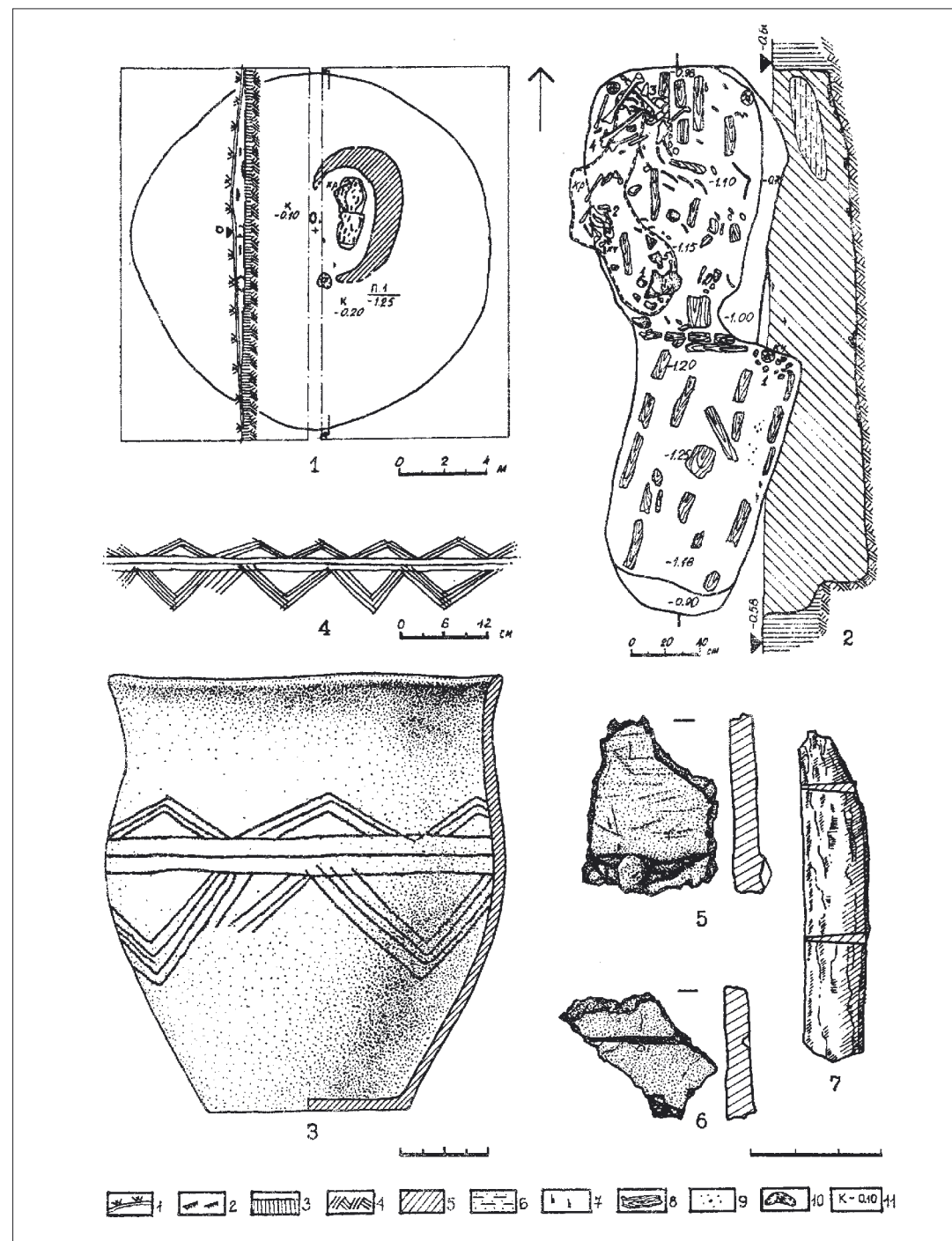
комплекси лісостепових районів Лівобережжя та Правобережжя з інгумаціями, зокрема ранньочорноліські поховання кургану №2 групи 1 та поховання 1 кургану №2 групи 2 поблизу с.Соколове Новомосковського району Дніпропетровської обл., а також пізньочорноліський поховальний комплекс у кургані №10 Стеблівського некрополя в Пороссі на Черкащині [25]. Кожен із подібних комплексів заслуговує на окремий розгляд і найпильнішу увагу фахівців. Це, перш за все, стосується території Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя, де подібні поховання поки що є надзвичайною рідкістю [26].

Одне із таких поховань виявлено під час археологічних досліджень авторів — розкопок кургану №2 поблизу с.Карпусі в Полтавському районі Полтавської області навесні 1995 року. Поховання супроводжувалося досить яскравим, проте нечисленним речовим комплексом, що дозволяє засвідчити наявність певних змін в ідеологічних уявленнях місцевого суспільства напередодні утворення переддержавного угруповання скіфської доби в Поворсклі.

Поховання виявлено під невеликим роззораним насипом у складі групи із семи курганів, розташованих на підвищенні мису другої тераси правого берега р.Полузир'я (правої притоки Ворскли), за 0,3 км на захід-північний захід від с.Карпусі Абазівської сільської ради Полтавського району. Матеріали досліджень кургану оприлюднено друком, хоча попередня публікація не мала на меті здійснення культурно-хронологічної атрибуції пам'ятки [27].

Отже, курган мав висоту 0,6 м, діаметр 16 м. Його було споруджено в один прийом із чорнозему над похованням у центрі, з використанням невеликих дернин на частково випаленій серед різнотрав'я площині мису. Поховальну яму відкрито з рівня стародавньої денної поверхні майже в центрі майбутнього насипу. З півночі і сходу від неї лежав серпоподібний за планом, змішаний суглинково-чорноземний викид розміром 4,2x6,2 м, максимальною потужністю 0,5 м (мал.1:1).

Поховання здійснено в меридіально зорієнтованій двокамерній, заглибленій у материк споруді, що складалася з поховальної камери (з північного боку), та з вхідної ями-дромосу (з півдня). Поховальна камера прямокутноподібної за планом форми мала заовалені кути і розмір 1,2x1,7 м, за глибини 0,55 м від рівня стародавньої поверхні. Її стінки — майже рівні і прямовисні, а дно — похило заглиблене до середини. Із західного боку вздовж довгої вісі камери знаходився вузький похилий уступ. У північно-західному та північно-східному кутах камери виявлено рештки дерев'яних круглих стовпчиків діаметром 5-6 см, що підтримували конструкцію дерев'яного накатника від просідання. Залишки перекриття із дубових плах

Мал. 1. План кургану (1) і поховання (2), знахідки (3,5-7) та розгортка орнаменту ліпленого горщика (4). 3,5-6 — глина; 7 — залізо. Умовні позначення: 1 — орний чорноземний шар; 2 — дерен; 3 — похований чорнозем; 4 — материк; 5 — чорноземно-суглинковий викид; 6 — суглинок; 7 — вуглини; 8 — дерево; 9 — крейда; 10 — нори; 11 — фрагменти кераміки. Карпусі, Полтавщина. Курган №2, розкопки 1995 року Олександра Супруненка та Ірини Кулатової. I пол.-серед. VIII ст. до н.е. Чорноліська культура. Фонди ЦОДПА. Малюнок Тетяни Золотницької 1995 року

шириною 6-12 см та товщиною близько 5 см лежали вздовж довгої вісі цієї ями серед чорноземного заповнення (мал.1:2).

До поховальної камери з півдня підходила вхідна яма — дромос. Вона мала прямокутну за планом форму, розмір 0,9х1,6 м та глибину 0,65 м від рівня похованого чорнозему. Її орієнтація виявилася дещо відхиленою від довгої осі всієї споруди — з північного сходу-півночі на південний захід-південь. Північно-західний кут дромосу був входом до поховальної камери і мав ширину 0,7 м. На дні збереглися сліди закладу цього проходу у вигляді викладених у широтному напрямку брусів перетином 4х6 см. Дромос мав щільне чорноземно-суглинкове заповнення, що містило частину масиву викиду. В ньому простежено залишки дерев'яного накатника із нешироких поколених плах, обалолів і жердин та рештки одного стовпчика діаметром 6,5 см. Дно вхідної ями виявилось рівним, стінки — прямовисними. З півдня до ями вела вузька сходишка-уступ, заглиблена на 0,3 м від давньої поверхні [28].

Похованого — чоловіка віком 45-50 років — було покладено в поховальну камеру, напевне, скорчено на лівому боці під західною стінкою, ймовірно, головою на північний захід-північ. Принаймні, на користь цього свідчили виявлені в переміщеному землерийками стані великі кістки рук і ніг, місцезнаходження зводу черепа. Деякі з кісток (антропологічні визначення к.м.н., д-ра С.О.Горбенка, м.Париж) зберігали сліди прижиттєвих травм, зокрема пошкодження суглоба великої гомілкової кістки правої ноги, епіфізарну деформацію передплюсневої кістки стопи. На дні ями під кістками були помітні сліди підстилки рослинного походження, поодинокі вуглинка, а біля східної стінки дромосу знайдено кілька крупинок крейди. Поблизу вхідного закладу і дромосу на дні ями знаходився розвал ліпленого горщика, розтягнутий землерийками. Перелік знахідок буде неповним, якщо не назвати два фрагменти стінок ліплених горщиків у насипу поблизу поверхні, а також винесений із поховання землерийками залізний ніж, знайдений майже біля підніжжя кургану.

Найвиразнішою знахідкою поховального комплексу, звісно, є ліплений горщик тюльпаноподібної форми, з ледь відігнутими вінцями, циліндричними короткими крисами, звуженою придонною частиною та плоским дном, заглаженою тріскою у вигляді вертикальних смуг, а в окремих місцях — лискованоподібною зовнішньою поверхнею. У формувальній масі горщика виявлено крупинки подрібненого шамоту і нечисельні блискітки слюди (мал.1:3). Внутрішня поверхня посудини була горизонтально заглажена гребінцем. На горщику не помітно слідів використання

його як ужиткової посудини, тобто його виготовлено спеціально для поховання.

Посудину орнаментовано на тулубі смугою нанесеного зубчастим штампом орнаменту у вигляді потрійної горизонтально зорієнтованої вісьової лінії, від якої вершинами вгору і вниз відходять рівносторонні трикутники з трьох та чотирьох ліній (мал.1:3,4). Загальна кількість таких трикутників угорі — 6, а знизу — 5. Окрім того, у нижньому ряду прослідковується розрив у їх смугі, заповнений чотирма обірваними «торочковими» смужками відбитків, зверненими навскісно донизу. Загальна кількість трикутників становить 11, тобто входить до кола «космічних», або «місячних» чисел [29].

Висота горщика — 20,2 см; діаметри: вінець — 18,0 см; шийки — 17,2 см; тулуба — 17,8 см; дна — 9,8 см. Товщина стінок посудини — 0,6-0,8 см (мал.1:3).

Керамічний комплекс поховання доповнюють ще два фрагменти стінок ліплених горщиків, виявлених в орному шарі та на поверхні кургану. Вони, ймовірно, походили від розбитого посуду з тризни. Це уламок стінки горщика, прикрашеного наліпленим валиком, розділеним пальцевими вдавленнями (мал.1:5). Поверхня посудини легенько заглажена та вкрита безсистемним «розчісуванням» дрібною тріскою. Розміри фрагмента — 3,0х4,1 см. Інший уламок також належить стінці горщика, орнаментованого прокресленими горизонтальними лініями. Його розмір — 2,9х3,8 см (мал.1:8). У формувальній масі обох уламків помітно домішки подрібненого шамоту.

До складу супровідного інвентаря поховання чи решток тризни входив і короткий залізний ніж з прямою, скошеною на кінці леза спинкою (мал.1:7). Довжина ножа складає 7,6 см; ширина леза — 1,5 см; товщина спинки — 0,3 см.

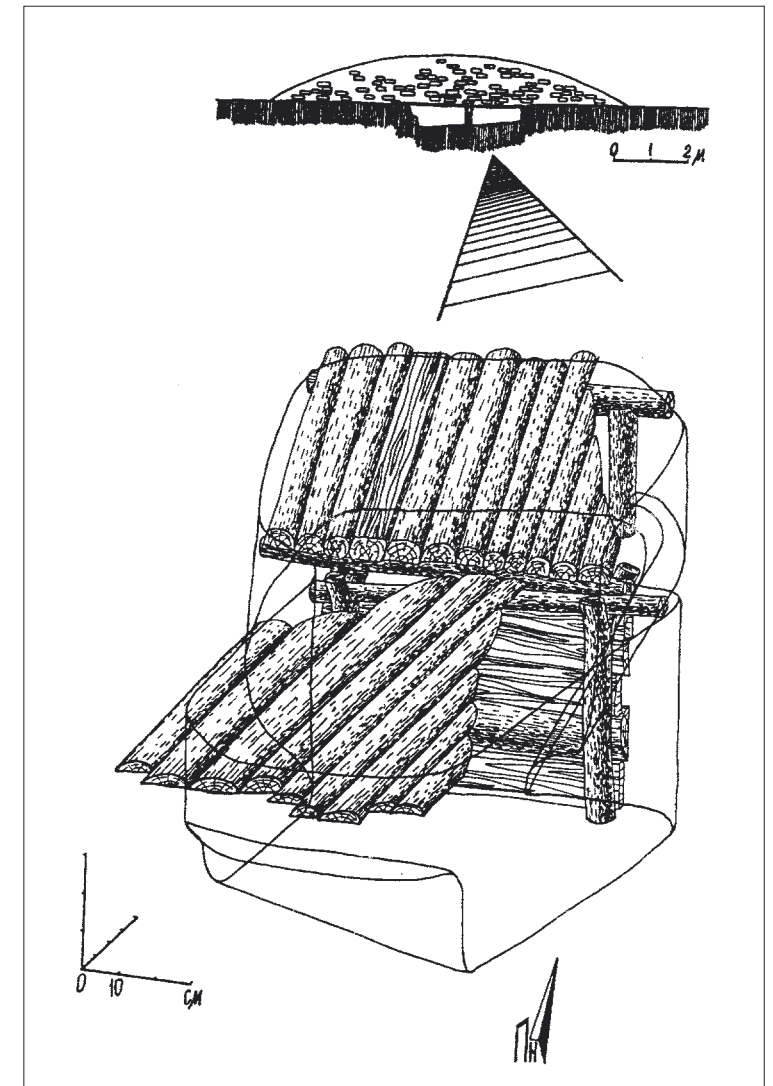
Досліджений поховальний комплекс з двокамерною ямою під насипом відображає певні світоглядні уявлення населення, що його залишило. Насамперед, впадає в око втілення в заглибленій споруді під курганом — зразком степової форми поховальної архітектури — окремих рис житла із внутрішнім об'ємом-«помешканням» для померлого й окремим входом. З огляду на результати архітектурного аналізу та варіанта реконструкції (мал.2), здійснених Б.І.Золотницьким (м.Тель-Авів, Ізраїль), перекриття обох частин камери влаштувалося вздовж ями і опиралося на балки, покладені на стовпи, обіперті чи забиті у дно ями в кутах камери, а також у центрі вхідного простору. Всі елементи конструкції такого поховального комплексу були дерев'яними. Для їх зведення використовувалися жердини та колоди діаметром від 6-10 до 10-15 см, що слугували стовпами чи балками. Накатник поховальної камери, міжкамерну

перегородку-заклад було зроблено з розколених сокирою плах чи брусів перетином від 6х10 до 10х15 см, а перекриття вхідної ями — з обалолів, що залишилися від влаштування основних конструктивних елементів поховальної споруди.

Поховання кургану №2 поблизу с.Карпусі здійснено за обрядом, подібним до звичаїв населення скіфського часу в Поворсклі, — курганний насип над єдиним похованням, наявність поховальної камери і входу-дромосу. Та за цієї зовнішньої подібності зберігаються риси, характерні для більш раннього часу і властиві для правобережних чорноліських пам'яток [30] — видовжені пропорції невеликої ями площею 3,4 кв.м із співвідношенням довжини стінок 1:1,4 [31],

облаштування конструкції поховальної ями, подібно до житла цієї епохи, наприклад, із Тясминського городища [32]. Значно більше тотожностей зустрічаємо серед чорноліських поховальних пам'яток Лівобережжя. Це і орієнтація похованого, наближена до західної, і його положення на боці, і місцезнаходження біля ніг посудини. Такі паралелі відзначено в похованнях №7 кургану №2 групи 1 та №1 кургану №2 групи 2 поблизу с.Соколове [33], що упевнює в атрибуції комплексу як суто пізньочорноліського. Визначальними при цьому є, перш за все, форма і орнаментация ліпленого горщика, супровідного інвентаря.

Посудина має чимало відповідників, за формою, у керамічному комплексі чорноліської культури

Мал. 2. Перетин насипу кургану та реконструкція поховальної споруди. Карпусі, Полтавщина. Курган №2, розкопки 1995 року Олександра Супруненка та Ірини Кулатової. I пол.-серед. VIII ст. до н.е. Чорноліська культура. Малюнок Бориса Золотницького 1996 року

як на правобережжі, так і на лівобережжі Дніпра. З правобережних пам'яток подібність уже вгадується у формах горщиків «зрубного» типу та ранньочорноліських ліплених посудин із Суботівського городища [34]. Виразніше вона помітна в пізньочорноліській кухонній кераміці з Московського і Суботівського городищ, що відрізняються лише більш видовженими пропорціями [35]. З лівобережних паралелей назвемо горщик з поховання №51 ґрунтового могильника в с.Йосипівка Магдалинівського району на Дніпропетровщині, в Пооріллі [36]. Типовим для орнаменту чорноліського посуду є й візерунок карпусівського горщика, виконаний дрібнозубчастим штампом, що складається з горизонтальної смуги та «звисаючих» від неї трикутників [37]. До речі, цілком чорноліською може вважатися й орнаментика виявлених у насипі фрагментів ліпленого посуду, що має аналогії серед кераміки Московського, Суботівського, Чорноліського городищ, селищ у околицях Канева і Болярки на Дніпровському Правобережжі, поорільських поселень у Бузівці, Гупалівці, Залініному, Осипівці та інших на Лівобережжі [38].

Водночас, авторами вже зазначалася [39] певна подібність пропорцій та характеру моделювання горщика, виявленого в карпусівському похованні, наявність у його формувальній масі домішок слюди і ознак бондарихинського посуду [40], поширеного в середовищі фінно-угорського населення басейну Ворскли попереднього часу. Для порівняння, достатньо звернути увагу на горщики-урни Марківського ґрунтового могильника під Полтавою [41] та на бондарихинську кераміку Ницахського і Хухринського поселень [42]. Незначна призмекуватість горщика, вигин розширених дуги вінець, характер моделювання плечей, дають підстави констатувати дотримання давнім гончарем певних бондарихинських традицій під час виготовлення посудини та використання місцевої сировини і, як домішки, піску з блискітками слюди. Отже, у карпусівському горщику, виготовленому в Поворсклі, знайшли втілення яскраві риси пізньочорноліської кераміки і рудиментні ознаки бондарихинського посуду попередньої епохи.

Цілком ймовірно, що похований у карпусівському кургані №2 літнього віку чоловік був досить міцної статури, можливо, кульгавий, як гадають антропологі, мав певне відношення й до відправлення землеробсько-скотарських обрядово-календарних культів, а простіше — виконував окремі функції жерця. З огляду на це, після смерті йому спорудили більш складну, аніж звичайно, поховальну споруду із дромосом, заховану під насипом окремого кургану. Престижність нечисельного супровідного інвентаря мала підсилюватися саме неординарністю покладеної до могили посудини з елементами календарної орнаменту.

Мал.3. Ліплений горщик. Карпусі, Полтавщина. Курган №2, розкопки 1995 року Олександра Супруненка та Трини Кулатової. I пол.-серед. VIII ст. до н.е. Чорноліська культура. Фонди ЦОДПА. Фото Миколи Радченка 2002 року

На завершення варто навести аналогії залізного ножеві, що походить із півніжжя дослідженого кургану. Це знаряддя з культурного шару Суботівського городища, хоча в останньому незначна колодочка. Подібні ножі, на думку О.І.Тереножкіна, характерні й для старожитностей кіммерійського часу Лісостепової України [43]. За типологією Б.А.Шрамка, подібне знаряддя може бути проміжним між групами знарядь I та II колодочкового й заклепкового типів, де найбільшу близькість матиме з групою «А» ножів із дерев'яними руків'ями, хоча й без заклепок [44].

Таким чином, досліджене у Нижньому Поворсклі, у кургані біля околиць Полтави, пізньочорноліське поховання належить до числа рідкісних комплексів, що засвідчують факт просування та розселення носіїв чорноліської культури на лісостепові простори межиріччя Ворскли і Псла за фінальної доби бронзового -початку раннього залізного віку, «вростання» цих правобережних, за своєю основою, старожитностей у місцеве середовище на етапі формування етнокультурної спільності переддення скіфського часу в Поворсклі.

Для датування пам'ятки важливим є співставлення цього комплексу з пам'ятками другого етапу колонізації Лівобережжя чорноліськими у VIII ст. до

н.е. [45]. Зауважимо, що найпізнішим часом існування пізньобондарихинських старожитностей у Поворсклі вважається початок VIII ст. до н.е. [46], а з кінцем VIII ст. до н.е. пов'язують появу в цьому мікрореєоні комплексів новочеркаського типу — поховань кіммерійської доби в Бутенках і Шевченках у Ворсклинсько-Псільському межиріччі. Перше з них здійснено за чорноліським поховальним обрядом (кремацією) і супроводжувалося окремими чорноліськими прикрасами [47]. Певно, у хронологічному проміжку між зазначеними вище подіями і було зведено курган №2 поблизу Карпусів. Отже, при датуванні пам'ятки найбільш реальним слід вважати, що карпусівське поховання здійснено в першій половині-середині VIII ст. до н.е., поглибивши на чверть-третину століття раніше наведену дату комплексу [48]. До речі, поширення

пізньочорноліських старожитностей на Полтавщині дослідниками розглядається як явище, притаманне для століття між початками VIII і VII ст. до н.е. [49].

Наявність у поховальному комплексі карпусівського кургану №2 1995 року унікального горщика з певними рисами бондарихинської кераміки, наявність у заглибленій поховальній споруді дромосу, насамкінець, спорудження над похованням окремого курганного насипу висувають цю пам'ятку в число найяскравіших серед групи пізньочорноліських старожитностей Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя. До того ж, це єдиний поховальний комплекс, що засвідчує чорнолісько-бондарихинські контакти. Джерелознавче значення поховання істотно підсилюється і залученням до його вивчення антропологів та архітекторів, результати досліджень яких наведено в статті.

1. Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII-IV вв. до н.э. — К.: Наук. думка, 1983. — С.307-308, 344-345; Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К.: Наук. думка, 1987. — С.163-165.
2. Шрамко Б.А., Михеев В.К. Археология железного века Східної Європи. — Харків: Каравела, 2002. — С.23-24.
3. Буйнов Ю.В. Бондарихинская культура: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — К., 1981. — С.17-18; Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. — К.: Наук. думка, 1982. — С.68.
4. Тереножкин А.И. Киммерийцы. — К.: Наук. думка, 1976. — С.72-74.
5. Скорый С.А. Киммерийцы в украинской лесостепи. — Київ-Полтава: Археология, 1999. — С.4-17.
6. Толочко П.П., Козак Д.Н., Моця О.П. та ін. Етнічна історія давньої України. — К.: вид. ІА НАНУ, 2000. — С.43.
7. Давня історія України: Скіфо-антична доба. — К.: вид. ІА НАНУ, 1998. — Т.2. — С.22-23.
8. Ковпаненко Г.Т. Погребение VIII-VII вв. до н.э. в бассейне р.Ворскла // КСИА ИА АН УССР. — 1961. — Вып.12. — С.66-72; Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я. Довідник з археології України. Полтавська область. — К.: Наук. думка, 1982. — С.21,51. — Табл.4;6; Малеев Ю.М. Гальштатський меч з басейну Ворскли // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: Матеріали ювіл. наук. конф. Ч.1. Археологія Полтавщини. — Полтава: вид. ПКМ, 1991. — С.59-60.
9. Археология Украинской ССР. Т.2. Скифо-сарматская и античная археология. — К.: Наук. думка, 1986. — С.29-33.
10. Шевченко Н.П. Міграційний рух на Лівобережжя передскіфської доби // Більське городище в контексті вивчення раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.374-375.
11. Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы... — С.200-201; Березанская С.С. Об этнической принадлежности племён чернолесской культуры // V Междунар. конгресс слав. археологии / ТД сов. делегации. — К.: Наук. думка, 1985. — С.14-15; Давня історія України... — Т.2. — С.29.
12. Беляев О.С. Поховання зрубної культури і раннього залізного віку Йосипівського могильника // Археологія. — 1981. — Вып.36. — С.69-70; Буйнов Ю.В. Бондарихинская культура... — С.16; Ромашко В.А. Поселение финальной бронзы-раннего железного века у с.Бузовка Днепропетровской области // Древности Степного Поднепровья (III-I тыс. до н.э.). — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1982. — С.56-57; Буйнов Ю.В. Пам'ятки бондарихинської культури в басейні Ворскли // ТДП першої Полтавської наук. конф. з історичного краєзнавства. — Полтава: Вид-во «Полтава», 1989. — С.104-105; Ромашко В.А. Поздний бронзовый век в пограничье Лесостепи и Степи Левобережной Украины (XII-X вв. до н.э.). — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1995. — С.12-14; Телегін Д.Я. Пам'ятники Поорелля в работах экспедиции «Днепр-Донбасс» (1970-1971 гг.) // АЛЛУ. — 2001. — №2 (10). — С.20, 24-25.

13. Черняков И.Т. Контактная зона степных, лесостепных правобережных и левобережных культур бронзового века Поднепровья // Обл. науч.-практ. конф., посвященная 100-летию со дня рожд. М.Я.Рудинского (26-28 марта 1987 г.) / ТДС. — Полтава, 1987. — С.43-45; Черняков И.Т., Шевченко Н.П. Итоги и перспективы охранных исследований археологических памятников в зоне Кременчугского водохранилища // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: Обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава: изд. ПКМ, 1988. — С.14-16; Давня історія України... — Т.2. — С.29.
14. Ромашко В.А. Поздний бронзовый век в пограничье Лесостепи и Степи Левобережной Украины... — С.80.
15. Скорый С.А. Киммерийцы в украинской лесостепи... — С.69-72; Давня історія України... — Т.2. — С.30-31.
16. Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. — К.: Наук. думка, 1967. — С.33-43.
17. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)... — С.17-18; Кулатова І.М. Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища // Більське городище в контексті вивчення раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.130-131; Шевченко Н.П. Міграційний рух на Лівобережжя передскіфської доби... — С.374-375; Кулатова І.М., Гейко А.В. Звіт про рятівні археологічні дослідження на поселенні скіфського часу в ур.Лісовий Кут та курганному некрополі в ур.Перещепине I поблизу с.Більськ Котелевського району Полтавської обл. навесні 2001 р. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.328. — Арк.8.
18. Буйнов Ю.В. Пам'ятки бондарихинської культури в басейні Ворскли... — С.104-105; Воловик С.І. Пам'ятки малобудівського етапу бондарихинської культури у басейні Ворскли // Пам'ятки археології Полтавщини. — Полтава: вид. ПКМ, 1991. — С.15-22.
19. Супруненко О.Б. Матеріали до археологічної карти Нижнього Поворскля // Пам'ятки археології Полтавщини. — Полтава: вид. ПКМ, 1991. — С.23-43; Супруненко О.Б. Археологічні пам'ятки пониззя р.Коломак // Археологічний збірник ПКМ. — 1992. — Вип.1. — С.40-55.
20. Супруненко О.Б., Степанович С.П. Археологічні пам'ятки на території міста [Хоролу] // Старожитності Хоролу. — Полтава: вид. ЦОДПА, 1994. — Вип.4. — С.34-37 [Препринт]; Гавриленко І.М., Супруненко О.Б. Археологічні розвідки в Хоролі // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1995. — Ч.3. — С.107-109.
21. Черняков И.Т. Контактная зона степных, лесостепных правобережных и левобережных культур бронзового века Поднепровья... — С.44-45; Черняков И.Т., Шевченко Н.П. Итоги и перспективы охранных исследований археологических памятников в зоне Кременчугского водохранилища... — С.15-16; Супруненко О.Б., Телегін Д.Я., Тітова О.М. Из робіт експедиції «Славутич» на Середньому Дніпрі // Археологія. — 1989. — №2. — С.133-136; Кожевнікова О.М. Нові археологічні пам'ятки у Хорольському районі на Полтавщині // АЛЛУ. — 1998. — №1-2 (3-4). — С.81-83.
22. Тереножкин А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. — К.: Изд-во АН УССР, 1961. — С. 32-40, 42-46.
23. Давня історія України... — Т.2. — С.25.
24. Археология Украинской ССР... — Т.2. — С.33.
25. Клочко В.И., Скорый С.А. К исследованию позднечернолесского погребального обряда // РА. — 1993. — №4. — С.54-64; Ромашко В.А. Поздний бронзовый век в пограничье Лесостепи и Степи Левобережной Украины... — С.47-54; Скорый С.А. Стеблев: Скифский могильник в Поросье. — К.: изд. ИА НАНУ, 1997. — С. 5,7.
26. Існує інформація про наявність двох зруйнованих підкурганних поховань у Вельбівці в Посуллі та у Середньому Поворсклі — на лівобережжі р.Котелевка. Див.: Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. — Полтава: вид. ПДМ, 1928. — Т.1. — С.49,61. — Табл.VI:4; Охріменко А.І. Знахідка доби фінальної бронзи з Котелевщини // ПАЗ-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — С.97-99.
27. Супруненко О., Золотницький Б., Кулатова І. Кургани біля с.Карпусі під Полтавою. — Полтава: Археологія, 1996. — С.3, 42-46.
28. Супруненко О.Б. Звіт про охоронні розкопки курганів біля с.Карпусі Полтавського району Полтавської області 1995 р. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.79. — Арк.3-12.
29. Фролов Б.А. Астральные мифы и рисунки // Очерки истории естественных научных знаний в древности. — М.: Наука, 1982. — С.43.
30. Тереножкин А.И. Предскифский период... — С.44-46; Граков Б.Н. Ранний железный век: (Культуры Западной и Юго-Восточной Европы). — М.: Изд-во МГУ, 1977. — С.166; Археология Украинской ССР... — Т.2. — С.33.

31. Супруненко О., Золотницький Б., Кулатова І. Кургани біля с.Карпусі під Полтавою... — С.54-58.
32. Археология Украинской ССР... — Т.2. — С.32.
33. Ромашко В.А. Поздний бронзовый век в пограничье Лесостепи и Степи Левобережной Украины... — С. 50, 53. — Рис.21:6; 22:8.
34. Тереножкин А.И. Предскифский период... — С.56-57. — Рис.29:2,4,5; 30:1-3,5.
35. Там само. — С.62,70. — Рис.36:1,2; 44:1-2.
36. Беляев О.С. Поховання зрубної культури і раннього залізного віку Йосипівського могильника... — С.68-70. — Рис.3:5.
37. Тереножкин А.И. Предскифский период... — С.58; Ромашко В.А. Поздний бронзовый век в пограничье Лесостепи и Степи Левобережной Украины... — С.55-56. — Рис.23-24.
38. Тереножкин А.И. Предскифский период... — Рис.37; 41; 42; 44; 48; 49; Ромашко В.А. Поздний бронзовый век в пограничье Лесостепи и Степи Левобережной Украины... — Рис.7; 9-10; 14-15; 17.
39. Супруненко О., Золотницький Б., Кулатова І. Кургани біля с.Карпусі під Полтавою... — С.59.
40. Буйнов Ю.В., Кузьменко А.С. Типология кухонной посуды бондарихинской культуры: (Опыт многомерного статистического анализа) // Вестник Харьковского университета. — Харьков: Основа, 1992. — №363. — Сер. ист. — Вып.26. — С.140-152. — Рис.2.
41. Супруненко О.Б. На землі Полтавській: Пам'ятки археології Полтави та околиць. — Полтава: Археологія, 1998. — С.43. — Рис.37.
42. Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі... — С. 19,26. — Рис.5;9.
43. Тереножкин А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье... — С.150. — Рис.99:5; Тереножкин А.И. Киммерийцы. — К.: Наук. думка, 1976. — С.162.
44. Шрамко Б.А. Археология раннего железного века Восточной Европы. — Харків: Изд-во ХГУ, 1983. — С.53,79. — Табл.5.
45. Шевченко Н.П. Міграційний рух на Лівобережжя передскіфської доби... — С.374-375.
46. Буйнов Ю.В. Пам'ятки бондарихинської культури в басейні Ворскли... — С.105.
47. Берестнев С.И. О погребениях предскифского периода в Левобережной Лесостепи Украины // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1985. — С.99; Скорый С.А. Киммерийцы в украинской лесостепи... — С.96-97; Кулатова И.Н. Некоторые находки киммерийского времени с территории Полтавщины // Скорый С.А. Киммерийцы в украинской лесостепи... — Приложение. — С.І-VII.
48. Супруненко О., Золотницький Б., Кулатова І. Кургани біля с.Карпусі під Полтавою... — С.46.
49. Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі... — С.43-48.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ:

АЛЛУ	Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава
ДГУ	Днепропетровский государственный университет, Днепропетровск
ІА НАНУ	Институт археологии НАН Украины, Київ
КСИА АН УССР	Краткие сообщения Института археологии АН УССР, Киев
МГУ	Московский государственный университет, Москва
НА ІА НАНУ	Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ
НА ЦОДПА	Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
ПАЗ	Полтавський археологічний збірник, Полтава
ПДМ	Полтавський державний музей імені Володимира Короленка, Полтава
ПКМ	Полтавський краєзнавчий музей, Полтава
РА	Российская археология, Москва
СА	Советская археология, Москва
ТД	Тези доповідей, тези доповідей
ТДС	Тезиси докладов и сообщений
ТДП	Тези доповідей і повідомлень
УКЖ	Український керамологічний журнал, Опішне
ХГУ	Харьковский государственный университет, Харьков
ЦОДПА	Центр охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава

28.12.2002

КЕРАМІКА РАННЬОСЛОВ'ЯНСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ ОБУХІВ-VII У КИЇВСЬКОМУ ПОДНІПРОВ'І

© **Наталія Абашина**, кандидат історичних наук

© **Андрій Скиба**, археолог
(Інститут археології НАН України)

Одним із найважливіших завдань у дослідженні проблеми походження слов'ян є вивчення матеріальної культури, процесу її розвитку, визначення генетичних зв'язків між окремими археологічними культурами. Дослідження технологічних і стилістичних особливостей кераміки дозволяють простежити деякі етнокультурні процеси, що мали місце в I тис. н. е., у період формування слов'янської етнічної спільності та етнополітичної консолідації слов'ян. Найвиразніше специфічні й типові риси матеріальної культури виявляються в керамічному комплексі багат шарових поселень. Одним із них є Обухів-VII, на якому досліджено об'єкти, що належать до послідовних етапів історико-культурного розвитку східних слов'ян: київської (III-IV ст.), пеньківської культур (V-серед. VII ст.) і культур сахнівсько-волинцевського типу (кінець VII-VIII ст.).

Поселення Обухів-VII знаходиться на південно-східній околиці м.Обухів Київської області на плато правого берега р.Кобрини (південна притока р.Стугни). Поселення займає схили заболоченої балки складного профілю (уроч. Рухів Яр) і має площу приблизно 3 га. Розкопки проводилися в центральній частині поселення, де серед підйомних матеріалів зафіксовано чимало фрагментів кераміки I тис. н.е. Відкрита площа становить 820 кв.м. З 1989 року на території поселення розташовано садово-городні ділянки [1].

Значна кількість кераміки I тис.н.е. походить з орного шару (0,25-0,3 м), нижче якого залягає шар

гумусованого суглинку, що в окремих випадках має потужність до 0,6-0,7 м. У цьому шарі знаходилися всі заглиблені археологічні об'єкти. Нижче починається шар лесоподібного суглинку. На тих ділянках, де археологічні об'єкти не зафіксовано, потужність культурного шару не перевищує 0,4-0,5 м. На поселенні досліджено 20 житлово-господарських комплексів I тис. н.е. Водночас зафіксовано матеріали доби бронзи та скіфського часу.

До київської культури на поселенні Обухів-VII належать житло (№25) та дві господарські споруди (№№16, 17), чотири черені виносних вогнищ та шість господарських ям. Із об'єктів і культурного шару походить більше 800 фрагментів кераміки київської культури, серед яких ті, за якими можна реконструювати форми посудин.

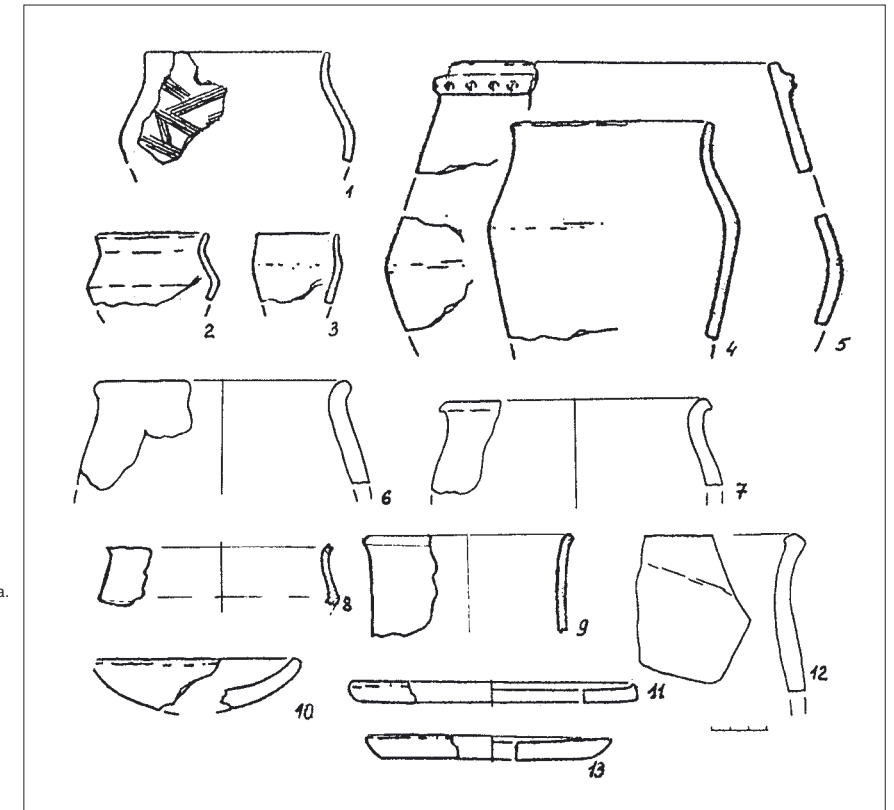
Функціонально і за технологією виготовлення кераміка поділяється на грубовиліплену (тарну і кухонну) та лисковану (столову). Формувальна маса грубовиліпленого посуду готувалася з червоної глини з домішками шамоту у вигляді великих або середніх зерен. Звичайними є й домішки піску, тоді як жорства застосовувалася рідко. Через це поверхня посудин горбкувата, в більшості має сліди заглажування пальцями (особливо виразні в середній і нижній частинах). Сліди заглажування у верхній частині, зазвичай, спрямовані горизонтально чи навскісно, у нижній — вертикально, внаслідок чого по периметру денця утворюється невелика закраїна. Зрідка зустрічаються уламки з більш-менш гладкою чи заліскованою поверхнею. Як

правило, кераміка відзначається гарним випалюванням і високою міцністю. Посуд має переважно червувато-брунатний, рідше — жовтуватий колір. Деякі уламки свідчать, що посудини формувалися способом кільцевого або спірального наліплення з відносно широких джгутів. На денцях простежуються сліди від підсипки піском. Іноді користувалися поворотним столиком. Орнамент відсутній, окрім кількох випадків розчісування гребенем або стрижнем по сирій глині, а також насічок чи вдавлень на вінцях посудин.

Основу керамічного комплексу київської культури поселення Обухів-VII, як і культури в цілому, складають горщики і корчаги. За наявністю ребристих чи плавних обрисів плечиків вони поділяються на два класи. На поселенні переважають корчаги ребристої форми (біконічні). Виразне, дещо заглажене ребро знаходиться приблизно на середині їх висоти. Вінця прямі або дещо відігнуті. Частина посудин орнаментовано попід вінцями наліпленням валиком. У деяких випадках валик прикрашено насічками або вдавленнями (мал.1:5). Про наявність округлобоких корчаг з відігнутими вінцями свідчить лише кілька фрагментів верхніх частин (мал.1:12).

Ребристі горщики, середньої (приблизно 3 л) і малої (1 л) місткості, струнки, мають заокруглене ребро, що знаходиться у верхній частині посудини, порівняно вузьку горловину та дещо відігнуті назовні вінця, прямі або заокруглені. Слід зазначити, що саме серед посудин цього типу трапляються горщики, оздоблені пересічними смугами, нанесеними гребінкою по сирій поверхні (мал.1:1,4). Поверхня посудин ретельно заглажена, заліскована. У формувальній масі міститься дрібний шамот, через що черепок характеризується більшою щільністю. Така орнаментация пов'язується з північними елементами і в Середньому Подніпров'ї відома лише на окремих пам'ятках [2, с.50-54]. Маленькі горщики з виразним ребром, що знаходиться приблизно на середині їх висоти, мають залісковану поверхню і відігнуті вінця (мал.1:2).

До посудин з плавним профілюванням корпусу належать горщики середніх розмірів, що мають округлі плечики, розташовані у верхній частині, порівняно вузьку горловину і відігнуті вінця (мал.1: 6,7), та туюланопоподібні горщики середніх розмірів із широкою, іноді невиділеною горловиною (мал.1:9).

Мал. 1.
Фрагменти кераміки.
Глина, ліплення, теракота.
Обухів, Київщина.
Поселення Обухів-VII.
Київська культура.
III-IV ст.
1, 11, 13 — культурний шар; 2, 3 — житло 25;
4, 9 — черені вогнища 1;
5, 8 — господарська споруда 17;
6, 7, 12 — яма 18;
10 — яма 21

Окрему групу утворюють диски, що слугували покришками та сковорідками. Їх виготовлено з формувальної маси, звичайної для кухонного посуду, з домішками шамоту та піску. Плоскі диски мають заокруглений край і заглажено лише один бік (мал.1:13). У дисків, що мають невелику закраїну, ретельно заглажено обидві поверхні (мал.1:11).

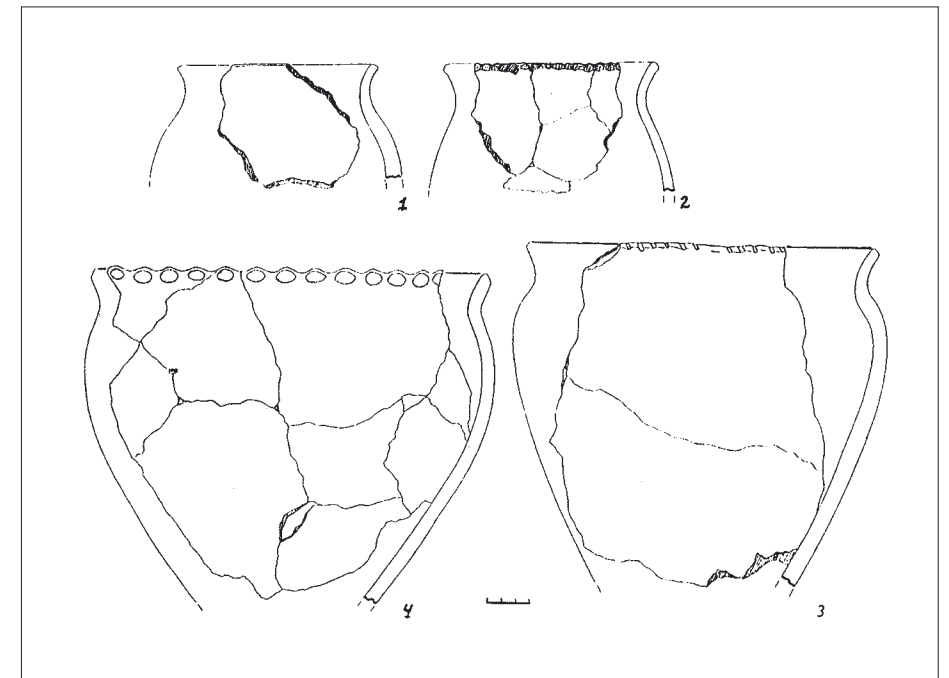
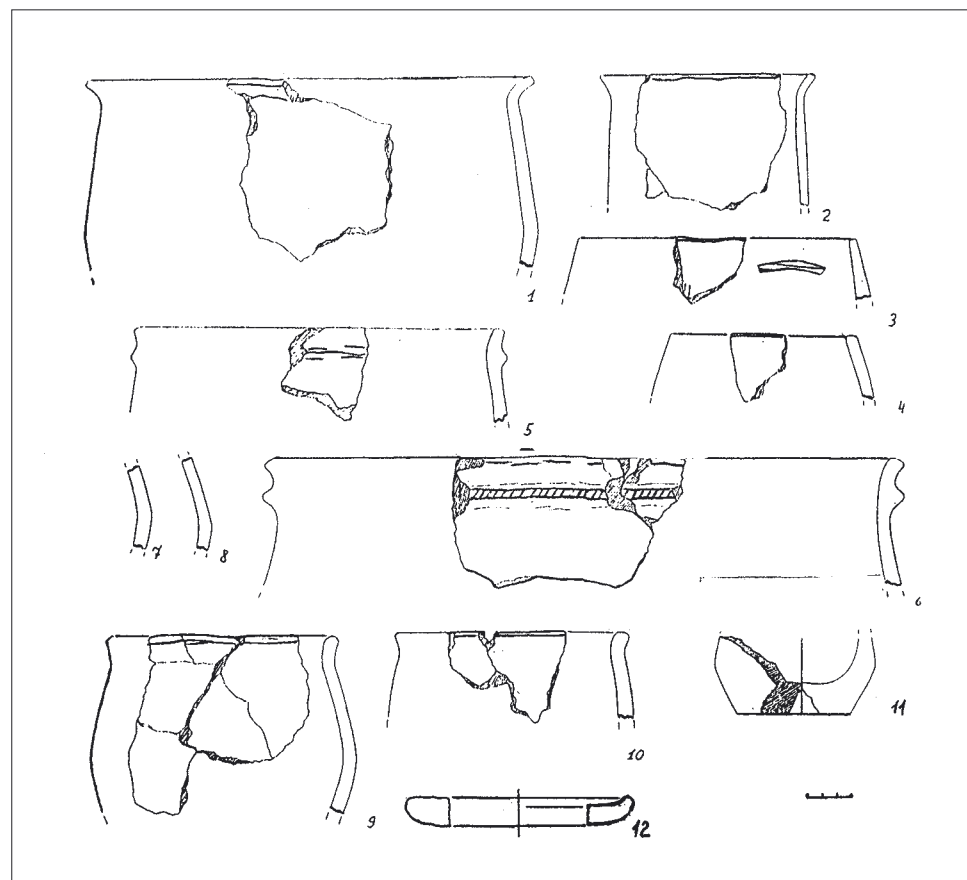
Привертають увагу мініатюрна ліплена посудина червонуватого кольору (келик?), ребристої форми, з невиділеною шийкою і заліскованою поверхнею, знайдена в житлі 25 (мал.1:3), та ліплена миска напівсферичної форми з навскісно зрізаними вінцями і ретельно заглаженою поверхнею з ями 21. Її формувальна маса містить значну кількість дрібнозернистого шамоту (мал.1:10).

Для повної характеристики керамічного комплексу київської культури треба згадати поодинокі уламки ліплених гострореберних чорнолощених мисок

(мал.1:8) та кухонної і лискованої столової черняхівської кераміки, що походять з культурного шару поселення.

Наступний етап функціонування поселення пов'язаний з матеріалами пенківської культури (житло 20, господарські ями 19, 24). Керамічний комплекс цього етапу значно відрізняється від кераміки київської культури як за технологічними особливостями, так і за формою посудин. У складі формувальної маси — домішки дрібнозернистого шамоту і піску, рідше жорстви. Через це поверхня посудин дещо горбкувата, але більше заглажена, ніж у київській культурі, хоча сліди загладження практично відсутні. Посудини, що містять як домішку у формувальній масі переважно пісок, мають взагалі рівну поверхню. Можна простежити певний зв'язок між складом формувальної маси і окремими типами посуду. Колір посуду переважно брунатний, інколи темний, майже чорний. Інколи горщики

Мал.2. Фрагменти кераміки. Глина, ліплення, теракота. Обухів, Київщина. Поселення Обухів-VII. Пенківська культура. V-поч. VII ст. 1, 3, 6-9, 10-12 — культурний шар; 2 — яма 19; 4 — яма 13; 5 — житло 20

Мал.3. Фрагменти кераміки. Глина, ліплення, теракота. Обухів, Київщина. Поселення Обухів-VII. Сахнівсько-Волинцевський тип. Кінець VII-VIII ст. 1, 3 — житло 6; 2, 4 — житло 7

прикрашено наліпленим валиком під вінцями. Інше оздоблення відсутнє. У керамічному комплексі переважають горщики середньої (3 л) та малої (1 л) місткості. Про наявність горщиків великої місткості (10 і більше літрів) свідчать нечисленні уламки.

Середні і малі горщики за наявності ребристого чи плавного профілювання корпусу поділяються на класи. До ребристих належать біконічні горщики з максимальним розширенням приблизно на середині висоти, порівняно широкою горловиною та невеликими відігнутими назвнці вінцями. Особливістю формувальної маси є домішки піску і дрібнозернистого шамоту. Через значну кількість піску ця кераміка ніби пориста. Поверхня посудин рівна, шорстка. Зазвичай ці посудини орнаментовано попід вінцями наліпленим валиком, іноді з насічками (мал.2:5,6,7,8).

До посудин з плавним профілюванням корпусу належать передовсім стрункі горщики, що мають виразні округлі плечики, розташовані у верхній частині, порівняно вузьку горловину і відігнуті назвнці заокруглені вінця. У формувальній масі — значна кількість дрібнозернистого шамоту і піску, через що поверхня посудин, незважаючи на ретельне загладження, лишається горбкуватою (мал.2:9,10).

Цей клас об'єднує також слабкопрофільовані

посудини двох типів. Насамперед, це тюльпаноподібні горщики з широким горлом (мал.2:1,2). На відміну від попередніх, посудини цього типу характеризуються різним складом формувальної маси. Переважає посуд, що містить дрібнозернистий шамот та пісок і має заглажену рівну шорстку поверхню. Горбкувату поверхню мають горщики з домішками середніх за розмірами зерен шамоту. Зафіксовано також фрагменти посудин, що містять, окрім дрібнозернистого шамоту, великі зерна жорстви, чого немає в інших типах кераміки.

Окремий тип складають посудини з невиділеною горловиною та загнутим усередину краєм. Специфіка їх формувальної маси полягає в тому, що як домішка використовувався лише дрібнозернистий шамот, внаслідок чого поверхня ставала шорсткою. Колір їх переважно темний. На поселенні Обухів-VII зафіксовано лише кілька уламків верхніх частин таких посудин (мал.2:3,4), які не дають змоги реконструювати їх форму в цілому. Проте у пенківській культурі відомі як ребристі, так і слабкопрофільовані посудини з таким оформленням верхньої частини (Заньки) [3, с.105].

Поодинокими знахідками на поселенні є уламок сковорідки з невисоким бортиком та нижня частина мініатюрної біконічної посудини з домішками піску (мал.2:11,12), хоча такі вироби притаманні пенківсь-

кій культурі. Зокрема, мініатюрні посудини зафіксовано на поселенні Хитці [3, с.102, 104].

Найближчі аналогії цьому керамічному комплексу походять з середньо-дніпровських поселень пеньківської культури Кочубеївка, Деріївка, Обухів-II [4, с.47-49, 58-59; 5, с.83-86].

Деякою мірою уточнити датування об'єктів пеньківської культури поселення Обухів-VII дозволяє уламок залізної фібули (голка з пружиною), знайдений в культурному шарі. Ймовірно, він є частиною високої двочленної залізної фібули з кінцем приймача, що сильно виступає (датується кінцем IV-V ст.н.е.) [6].

Останній період функціонування поселення пов'язаний з сахнівсько-волинцевським типом (кінець VII-VIII ст. н.е.) та найповніше представлений матеріалами з жител 6 і 7. Керамічний комплекс цього етапу відрізняється від попереднього ранньосередньовічного передовсім формами посуду. Технологічні прийоми майже не змінилися. Поверхня посудин заглажено-шорстка, горбкувата через домішки дрібнозернистого шамоту та піску. Колір, як правило, брунатний; темний не зафіксовано. Горщики зазвичай оздоблено вдавленнями, насічками та зачіпами на вінцях. Зовсім відсутні ребристі форми.

Основа керамічного комплексу складають горщики з добре вираженими плечиками, різноманітні за розмірами і пропорціями — від струнких до приземкуватих. Їх можна поділити на два типи. Перший тип складають горщики з яскраво вираженими плечиками у верхній частині, широкою горловиною і відігнутими вінцями (мал.3:3,4). Другий тип характеризується округлими плечиками, вузькою горловиною і відігнутими вінцями (мал.3:1,2).

Найближчі аналогії цій кераміці є в матеріалах поселень Обухів-II і Ходосівка в Київському Подніпров'ї [5, с.86-87; 7].

Таким чином, матеріали поселення Обухів-VII дозволяють уточнити культурно-хронологічну періодизацію ранньослов'янських старожитностей I тис. н.е. в Середньому Подніпров'ї. На поселенні виділяються три послідовні періоди його функціонування: III-IV ст. (київська культура); V-поч.VII ст. (пеньківська культура); кін.VII-VIII ст. (тип Сахнівка-Волинцево). Кераміка кожної культурно-хронологічної групи характеризується певними технологічними ознаками і специфічним набором форм посуду. Технологічні особливості простежуються, перш за все, в складі формувальної маси — у використанні домішок. Найяскравіше це виявляється під час порівняння кераміки першої і другої половини I тис. н.е. Водночас, незважаючи на технологічні особливості, можна зробити висновок, що основні форми посуду пеньківської культури мають прототипи в керамічному комплексі київської культури. Що ж кераміки другої половини I тис. н.е, слід зазначити подібність технологічних прийомів, що простежується, насамперед, у складі формувальної маси. Натомість фіксується різниця в основних формах посуду між комплексами пеньківської культури і сахнівсько-волинцевського типу. Певно, з огляду на це не можна вести мову про генетичні зв'язки між цими групами старожитностей, а відтак і про безперервність життя на поселенні від V до VIII ст. Отже, особливості керамічного комплексу поселення Обухів-VII дозволяють деталізувати характер історико-культурних процесів, що мали місце в північних районах Середнього Подніпров'я в I тис. н.е.

АЛАНСЬКИЙ СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ ПОСУД КРИМУ

VIII-ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ X СТОЛІТТЯ

© **Вадим Майко**, кандидат історичних наук
(Державний архітектурно-історичний заповідник
«Судацька фортеця»)

© **Сергій Сьомин**, археолог
(Кримська філія Інституту археології НАН України)

Салтово-маяцькі праболгарські пам'ятки Кримського півострова другої половини VIII-першої половини X ст. вивчаються вже більше півстоліття. Характерною їх особливістю, як уже давно підмітили спеціалісти, є дуже сильна візантинізація місцевого населення, що проявилось як у духовній, так і у матеріальній сферах. Позначилася вона й на керамічному комплексі праболгар Таврики цього хронологічного періоду. Зокрема, прикметні для аланського варіанта салтово-маяцької археологічної культури лисковані глеки та миски на території Криму репрезентовано окремими знахідками. І це в той час, коли в Подонні та Подінцев'ї на аланських та праболгарських пам'ятках їх відсоток у керамічних комплексах досить значний. Практично саме вони становлять переважну більшість серед поховального посуду. У могилах тюрко-болгар півострова лискований посуд замінено на так звані ойнахої баклинського типу. Останні з'явилися під впливом більш розвиненого візантійського гончарства. Саме завдяки постійним контактам з імперією, уже на ранніх етапах (середина VIII ст.) майже всі типи лискованих глеків, що не могли конкурувати з візантійським посудом, вийшли з обігу¹. Однак дослідження останнього десятиліття дозволили внести значні корективи до висловленої концепції. Вони стосуються як типологічного складу лискованого салтівського посуду Криму, так і хронологічних рамок його існування. Враховуючи це, спробуємо спочатку розглянути основні типи лискованих посудин, що зустрічаються на різноманітних праболгарських пам'ятках Таврики.

ТИП I — найбільш чисельний та різноманітний. Він об'єднує різні за морфологією та технологією виготовлення варіанти. Це викликано тим, що, по-перше, зважаючи на фрагментарність матеріалів, точну реконструкцію більшості форм зробити важко. По-друге, дослідники неодноразово відзначали виняткову різноманітність та відсутність стандартизації передовсім цієї групи кераміки як на кримських², так і на аланських³ пам'ятках салтівської культури.

Варіант Ia — великі посудини з яйцеподібним тулубом, високою горловиною та подовженим носиком зливу. Кілька великих фрагментів їх походять із матеріалів розкопок Телсенського городища та Керчі (приміщення 12)⁴. Саме до цього варіанта належить глек з Тау-Кіпчака, опублікований І.А.Барановим⁵.

Варіант Ib — аналогічні глеки менших розмірів, що мають, на відміну від варіанта Ia, грушоподібний тулуб та носик зливу, що виражений не так яскраво. Лискована орнаментация — більш різноманітна. До цього варіанта можна віднести майже цілий лискований глек (втрачено лише край вінець), який було знайдено під час археологічних досліджень салтівського городища біля с.Вишенного (мал.1:9)*. Оздоблення на

* Висловлюємо щире подяку В.Л.Мицу за можливість опублікування малюнка посудини. На жаль, археологічний контекст знахідки залишився до кінця не з'ясованим. Можливо, глек походить із салтівських поховань Вишенського городища. Якщо так, то це перша знахідка подібного лискованого глека, що слугував поховальним інвентарем. Подальші дослідження дозволять остаточно це з'ясувати

1. Абашина Н.С. Ранньослов'янське поселення Обухів VII на Стугні // *Археологія*. — 1986. — №53. — С.72-86.
2. Терпиловский Р.В., Абашина Н.С. Памятники киевской культуры. — К.: Наукова думка, 1992. — 224 с.
3. Приходнюк О.М. Пеньковская культура. — Воронеж: Воронежский университет, 1998. — 170 с.
4. Приходнюк О.М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI-IX ст.н.е. — К.: Наук. думка, 1980. — 150 с.
5. Кравченко Н.М. Исследование славянских памятников на Стугне // *Славяне и Русь*. — К.: Наук. думка, 1979. — С.74-92.
6. Гавритухин И.О. Кодынские фибулы (Типы и некоторые проблемы интерпретации) // *Археология и история западных балтов*. — Клайпеда, 1989. — С.78-85.
7. Петрашенко В.О. Волинцевська культура на Правобережному Подніпров'ї (за матеріалами Ходосівського поселення) // *Археологія*. — 1989. — №2. — С.32-44.

29.01.2003

ньому відсутнє. На відміну від глеків цього варіанта з Поштового, Журавок (мал.1:10), Героївського, Тау-Кіпчака, Тепсеня та Керченського півострова⁶, він має, поперше, більш широку горловину; по-друге, грушоподібність тулуба виражена не так яскраво; по-третє, технологічно він менш досконалий. Може, з цим і пов'язана відсутність оздоблення. Додамо, що повністю тотожні глеку цього варіанта відсутні. Головна різниця полягає не стільки в системі оздоблення, скільки в більш чи менш яскраво вираженій грушоподібності тулуба.

Варіант Ів — невеликі приземкуваті глечики з більш широкою та слабко вираженою горловиною. Тулуб наближається до яйцеподібного. Єдиний цілий примірник походить із Тепсенського городища⁷.

Варіант Іг — єдина посудина, яку знайдено в Тау-Кіпчаку, що за формою подібна до ойнахо⁸. Об'єднати її, лише за подібністю тулуба, у один варіант із глеком варіанта Іа, за нашою типологією⁹, здається, немає підстав. На денці посудини зафіксовано зображення невеликого хреста (мал.1:8). Типологічно близький хрест було зображено й на денці глека з Поштового (мал.1:5). На горловині останнього є графіті (мал.1:7).

ТИП ІІ — об'єднує посудини, які умовно названо корчагами. У більшості випадків їх виготовлено із сірої глини та прикрашено лискованим вертикальним візерунком. Петлеподібні ручки посудин, у свою чергу, прикрашено лискованими поперечними смугами. Горло відсутнє, вінця невеликі, сплюснені, плавно відігнуті. Походять вироби з розкопок об'єктів другої половини IX-першої половини X ст. городища на плато Тепсень, поселення біля с.Героївка на Керченському півострові, праболгарських горизонтів Судацького городища та Херсонеса¹⁰. За межами Криму горщикорчаги з петлеподібними ручками зустрічаються у Фанагорії, у матеріалах салтово-маяцьких пам'яток Подоння¹¹. Загалом, для пам'яток аланського варіанта цієї культури вони хоча й типові, але зустрічаються не дуже часто. На думку В.Н.Зінько та Л.Ю.Пономарьова, подібні корчаги, виявлені в Криму, є місцевим наслідком привізного лискованого посуду¹². Безумовно, це можливо, але явище пов'язане з інфільтрацією в місцеve праболгарське середовище аланського компонента. Навряд чи лисковані глеку слугували товаром: навіть як тару використовувати їх досить незручно. Натомість, думка І.А.Баранова про зв'язок цієї кераміки з волинцевською археологічною культурою¹³ не має ніякого підтвердження за археологічними матеріалами.

ТИП ІІІ — представлений єдиною археологічно цілою посудиною, що не має аналогій серед лискованій кераміки півострова. Це глек із Тепсенського городища з яйцеподібним тулубом та маленькими

відігнутими вінцями¹⁴. Ширина горловини майже дорівнює ширині денця. Шийка практично відсутня. На плечиках глиняний виріб має невелику петлеподібну ручку. Чи була вона з протилежного боку — з'ясувати важко. За морфологією, якщо не брати до уваги дещо відігнуті вінця, глек нагадує так звані гончарні горщики волинцевського типу. Візерунок розміщено на плечиках. Це хвилясті та вертикальні лінії. Подібні посудини С.О.Плетньова віднесла до так званих горщиків із петлеподібною ручкою. Проте серед горщиків Дмитрівського некрополя тотожні форми відсутні. Найбільш типологічно споріднена форма походить із катакомби 170¹⁵.

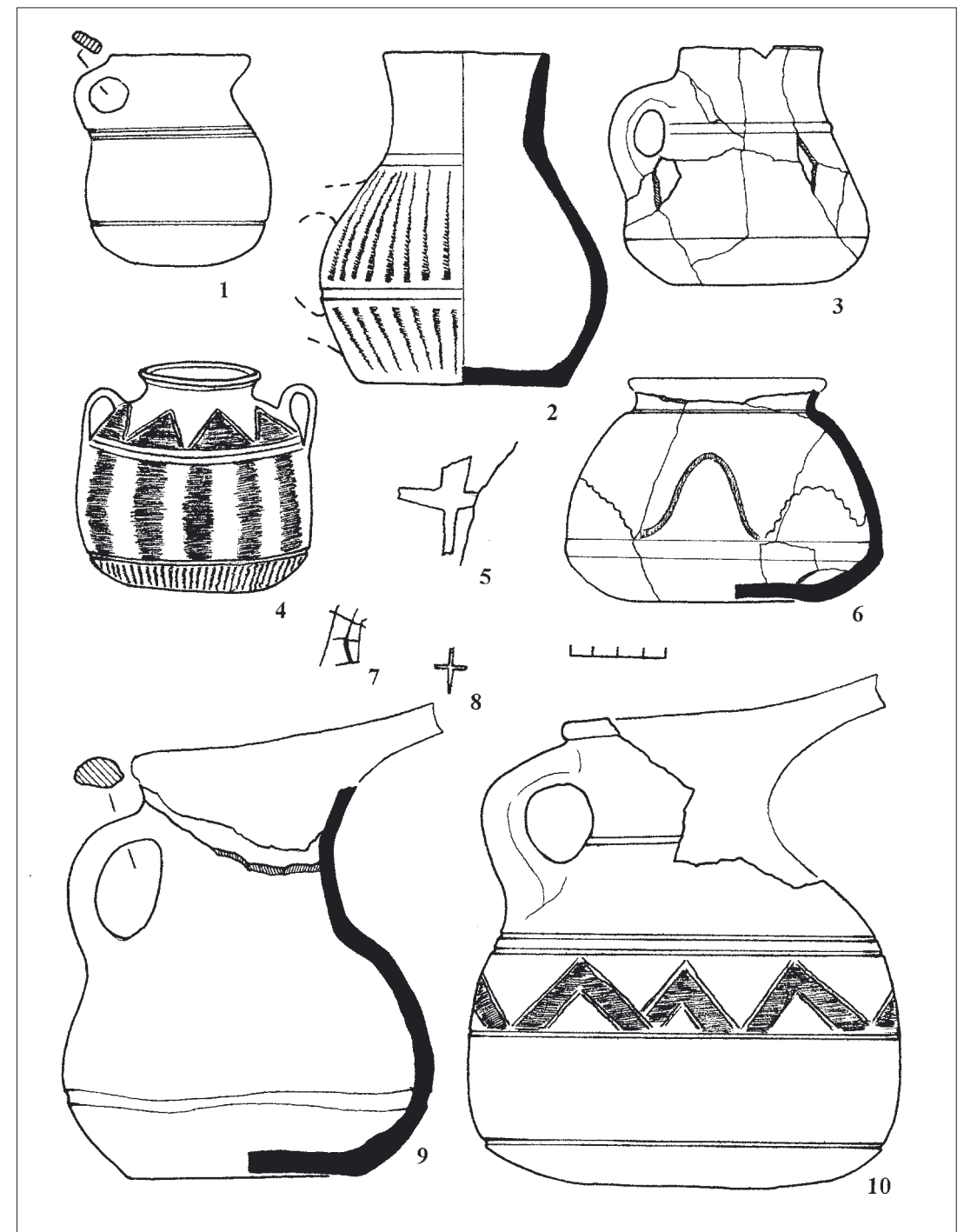
ТИП ІV — сірі горщики з яйцеподібним тулубом та плавно відігнутими вінцями, різних розмірів, але майже однакових пропорцій. У нижній частині тулуба від плечиків фіксуються слабковиражені, хаотично лисковані вертикальні смуги. Верхній край петлеподібної ручки знаходиться або зразу ж під вінцями, або — на плечиках посудин. Останні розміщено у верхній третині тулуба. Дві форми, які відрізняються розмірами та деякими дрібними морфологічними ознаками, походять із матеріалів розкопок Тепсенського городища¹⁶.

ТИП V — великі лисковані посудини, які, з одного боку, за розмірами та пропорціями, подібні до так званих салтівських піфосів, з іншого — споріднені з великими за розмірами горщиками-корчагами. Нагадаємо ще раз, що це великі посудини з конусоподібним тулубом, практично без шийки, із плавно відхиленими краплеподібними вінцями. З боків є дві петлеподібні, досить масивні ручки. Кілька великих уламків, що дозволяють частково реконструювати форму корчаг, походять із Тепсенського городища¹⁷, Судацької фортеці* та поселення Кордон-Оба. Піфос із останнього поселення І.А.Баранов помилково відніс до великого глека чи горщика-корчаги¹⁸. Майже всі посудини прикрашено «гусеничним» або хвилястим орнаментом, розміщеним між трьома горизонтальними лініями, та лискованими вертикальними смугами у нижній частині тулуба.

Найбільш близьким до наших зразків є піфос із тризни 75 Дмитрівського некрополя¹⁹. Прикметно, що вони співсують на салтівських праболгарських пам'ятках півострова з типовими червоноглиняними великими піфосами.

ТИП VI — представлено однією лискованою тиквоподібною посудиною. Такі іноді зустрічаються й на салтівських пам'ятках Подоння. Знайдено її в заповненні будинку 4 Тепсенського городища в 2001 році (мал.1:6). Відповідно до сучасних типологій, побудо-

* Розкопки І.А.Баранова 1985 року в портовій частині Сугдеї

Мал. 1. Лискована кераміка з праболгарських пам'яток Криму: 1 — Херсонес (за А.Л.Якобсоном), 2 — Керч (за О.І.Айбабіним), 3 — Північний Крим, 4 — Херсонес?, 5, 7 — Поштове, 6 — Тепсень, 8 — Кордон-Оба, 9 — Вишенне, 10 — Журавки. Глина, ліплення, теракота. VIII-I пол. X ст. Місця зберігання: 1, 4 — Національний заповідник «Херсонес Таврійський»; 2 — Державний історико-культурний заповідник у м.Керчі; 3, 5, 7, 9, 10 — Кримський республіканський краєзнавчий музей; 6, 8 — Державний архітектурно-історичний заповідник «Судацька фортеця». Малюнок авторів статті

ваних за принципом переходу від найбільш приземкуватих до найбільш видовжених форм, вона відноситься до типу ІІ цієї групи салтівської кераміки²⁰. На думку спеціалістів, виріб є «десертним» посудом. У ньому зберігали прянощі та інші харчові добавки; можливо, також прикраси, ліки. Цікавий лискований візерунок виробу у вигляді складної спіралеподібної хвилі із завитками. Аналоги цього орнаментального мотиву нам не відомі. На думку вчених, саме тиковподібні посудини пов'язані з аланським варіантом салтово-маяцької культури Сіверського Дінця²¹.

ТИП VII — посудини, що отримали умовну назву мисок. На території Судацької фортеці та городища знайдено три фрагменти, що дозволяють частково реконструювати їх профіль. Умовно виділяються два варіанти.

Варіант VIIa — два фрагменти, що походять із матеріалів святилища, на ділянці куртини XV Судацької фортеці²². Типологічно схожі гончарні миски відомі в матеріалах як аланських (Дмитрівський некрополь)²³, так і слов'янських пам'яток (Волинцевське поселення та Битицьке городище)²⁴. Цікаві аналоги мисок цього варіанта походять із нещодавно опублікованих матеріалів з розкопок останніх років на Правобережному Цимлянському городищі²⁵. На жаль, автор не подав їх етнічної атрибуції.

Варіант VIIb — фрагмент вінець миски напівсферичної форми, прикрашеної лискованим орнаментом у вигляді трикутників; знайдено під час досліджень Судацького городища²⁶. На пам'ятках салтово-маяцької культури такі миски поодинокі. Із 236 посудин Дмитрівського некрополя мисок, що віддалено нагадують наші, є лише дві (катакомби 73 та 108)²⁷.

ТИП VIII — уламки вінець та, у деяких випадках, тулубів горщиків, що походять із заповнення приміщення Б залізоборної майстерні на ділянці куртини XV Судацької фортеці, із культурного шару салтівського поселення біля с.Морське та заповнення кам'яного будинку поселення біля г.Опук²⁸. Раніше автором дуже обережно була висловлена точка зору про зв'язок посудин цього типу з так званими гончарними горщиками волинцевського типу найбільш досконалого варіанта²⁹. Проте із огляду на фрагментарність знахідок та неможливість точно реконструювати профіль ця думка зараз видається хибною. Тим більше, що за досить широких масштабів досліджень останнього десятиліття салтівських шарів Сугдеї, подібних фрагментів не було знайдено. Хоча ці лисковані фрагменти відрізняються від усіх проаналізованих глеків та мисок.

Інші посудини не утворюють типів і представлені унікальними знахідками. По-перше, це археологічно цілий лискований кухоль, що походить із досліджень Херсонеса (мал.1:1)³⁰. У своїй монографії І.А.Баранов

звертав увагу на знахідки тикв та лискованих глеків на території Керченського півострова³¹. Проте мені про це нічого не відомо. Можливо, мова йде про посудину з кулеподібним тулубом та невеликими плавно відігнутими краплеподібними вінцями. Лисковані візерунки — у вигляді вертикальних широких смуг на тулубі та тонких у переддонній частині. З боків, на рівні плечиків — дві петлеподібні ручки. Горло практично відсутнє (мал.1:4). По-друге, не можна не згадати про лискований кухоль, виявлений в 1967 році Північнокримською археологічною експедицією під керівництвом А.О.Щепинського у похованні 2 кургану 22 (мал.1:3). Він належить до досить рідкісних навіть для салтівської культури Подоння кухлів зі зрізано-конічним тулубом та ледь відігнутими високими сплюсненими вінцями. Найближчі аналоги можна знайти серед матеріалів Дмитрівського некрополя (катакомба 56)³². По-третє, це посудина з розкопок А.І.Айбабіна на території Керчі (житло 7)³³. Від кухлів аланського варіанта салтівської культури, що розповсюджені дуже широко³⁴, її відрізняє витягнутий тулуб без ознак грушоподібності, досить вузька невесока шийка та ледь відхилені вінця (мал.1:2). Можливо, з віднайденням нових посудин ці матеріали буде доповнено та уточнено.

Варто зупинитися і на унікальній знахідці семигранної форми, виготовленій із сірої глини чудової якості. Походить вона з матеріалів Тепсеньського городища³⁵. На думку М.А.Фронджуло, це залишки сірої лискованої ручки*. Можливо, ми маємо справу з невеликою глиняною ступкою. У поодиноких екземплярах вони відомі на салтівських пам'ятках півострова.

Традиційно до аланської можна віднести й особливу групу кераміки, знайденої на Тепсені та деяких пам'ятках керченського півострова. Це різноманітні світильники. На жаль, від моменту першої публікації про унікальний світильник, який було знайдено М.С.Барсамовим³⁶, вони так і не стали об'єктом спеціального дослідження. Коротко розглянемо цю групу посуду, що заслуговує на окрему публікацію. Нагадаємо, що найбільша колекція світильників походить із матеріалів Тепсеньського городища. «Барсамовський» світильник має округлий тулуб із квадратним отвором та конусоподібний верх, який закінчується напівсферичною чашечкою. Гадаємо, що цей глиняний виріб можна розглядати як модель кочівницького юртоподібного житла. Доречно нагадати, що найближчими своєрідними аналогами даного світильника є вироби, які знайдено в Херсонесі та Саркелі. Останні віднесені

* Це зазначено в колекційному описові звіту про розкопки Тепсеня в 1959 році

до алано-болгарської кераміки³⁷. Так, херсонеський світильник є імітацією фігури птаха з чашечкою на спині, на високій підставці³⁸. Інші вироби мають грушоподібний, усечений в основі тулуб, високу шийку, розчленовану валиком із отворами, який має оздоблення, та саму чашечку різного профілювання у формі напівсфери³⁹. Поверхня практично всіх чашечок чорнодимлена, лискована зсередины, самі світильники виготовлено із сіро-брунатої глини з домішками вапна. У нижній частині тулуба є прорізани, схожі на трикутні, отвори для виходу диму, аналогічні візантійським білоглиняним куришкам. Своєрідний третій варіант світильників утворюють два практично ідентичні піддони технологічно подібних один до одного світильників із охайно прорізаним широким отвором у центрі денця⁴⁰. Призначення цього останнього отвору поки що не зрозуміле. Рідкісність цієї групи кераміки для салтівських пам'яток півострова вже згадувалася в літературі. У зв'язку з цим, зазначимо, що верхню частину аналогічної посудини виявлено під час розкопок приміщення 1 житлового будинку на поселенні Героївка-3⁴¹. Звертаючи увагу на унікальність цієї знахідки, автори статті не врахували, на жаль, опубліковані матеріали Тепсеньської пам'ятки.

Таким чином, нині значно зросла чисельність виявленої лискованої салтівської аланської кераміки, знайденої в Криму на праболгарських пам'ятках. Зазначимо, що найбільш представницьку колекцію сформовано під час досліджень Тепсеньського городища. При цьому нагадаємо, що відсоток лискованого посуду в керамічних комплексах праболгарських об'єктів, з наближенням їх до Боспору, Приазов'я та Тамані, поступово зростає. Так, комплекс лискованого посуду Судацького городища, порівняно з Тепсеньським, незрівнянно бідніший, не такий чисельний і різноманітний. Додамо, що навіть частково досліджені праболгарські сільські поселення або салтівські шари на пам'ятках античного

та пізньоантичного часу Керченського півострова дають значну та різноманітну колекцію лискованого посуду. Зважаючи на археологічний контекст знахідок лискованої кераміки, необхідно знову повернутися до питання про час побутування салтівського лискованого посуду в Тавриці. Можливо, він не одразу витіснився провінційно-візантійською більш якісною керамікою, а продовжував використовуватися протягом існування праболгарської культури в Криму, тобто до середини X ст. Про це, зокрема, свідчать і сліди ремонту, виявлені на деяких фрагментах глеків Тепсеня. Орнаментальні лисковані мотиви заслуговують спеціального вивчення, але поки що вони не стали темою окремого дослідження. Згадаємо тут наявність різноманітного поєднання заглиблених лискованих смуг, неохайне, хаотичне лискування у вигляді сітки, горизонтальних та вертикальних ліній, рельєфних горизонтальних смуг. В одній із останніх робіт В.С.Фльоров знову повернувся до теми виготовлення салтівського лискованого посуду. Автор справедливо пише про труднощі аналізу техніко-технологічних засобів виготовлення подібних посудин, пов'язаних із наявністю так званого «шару під лискування», що знищує сліди початкової технологічної обробки⁴². Результатом досліджень став важливий висновок про те, що виробництво салтівської лискованої кераміки у алан Подоння не вийшло за рамки домашнього виробництва та «запізнувалося» щодо виробництва кухонного посуду. Це пояснюється бажанням зберегти традиційні засоби виробництва та форми посудин, що не узгоджувалося з потребами ринку⁴³. Це положення винятково актуальне при аналізові лискованої кераміки салтівської культури Кримського півострова, де наявність лискованого посуду не пов'язана з імпортом. Можливо, це є наслідком неоднорідності праболгарського населення, а, може, слід вести мову про проживання частини алан на території принаймні Південно-Східного Криму.

¹ Баранов І.А. Таврика в епоху раннього середньовіччя (салтово-маяцька культура). — К.: Наук. думка, 1990. — С.101.

² Баранов І.А. Таврика в епоху раннього середньовіччя (салтово-маяцька культура)... — С.101.

³ Плетнева С.А. На славяно-хазарському пограниччя. — М.: Наука, 1989. — С.123.

⁴ Майко В.В. Керамічний комплекс VIII-X вв. праболгарського городища Тепсень в юго-восточном Криму (предварительная типология) // *Българите в Северното Причерноморие*. — В.Търново: Университетско издателство «Св. св. Кирил и Методий», 2000. — Т. VII. — С.118. — Рис.6:3; Айбабин А.И. Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь: ДАР, 1999. — С.223. — Рис.87:2; Айбабин А.И. Хазарский слой в Керчи // *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. — Симферополь, 2000. — Вып. VII. — С.184. — Рис.7:13.

⁵ Баранов І.А. Таврика в епоху раннього середньовіччя (салтово-маяцька культура)... — С.100. — Рис.35:1.

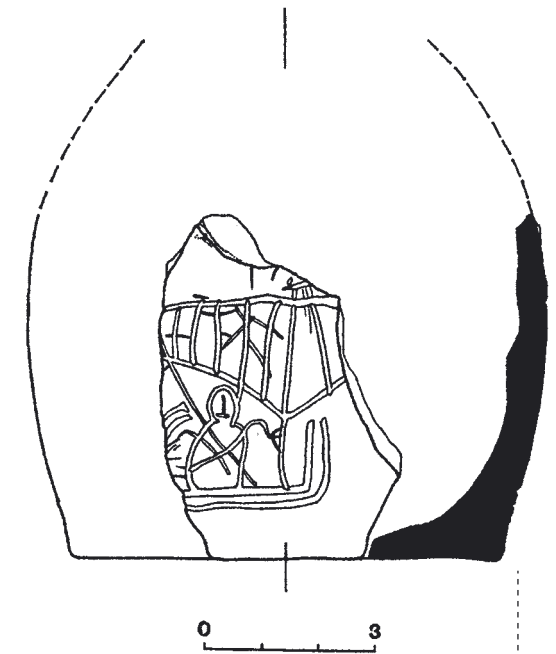
⁶ Якобсон А.Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. — Л.: Наука, 1979. — С.81. — Рис.49:7; Баранов І.А. Таврика в епоху раннього середньовіччя (салтово-маяцька культура)... — С.100. — Рис.35:2; Гайло А.В. Раннесредневековое селище на берегу Керченского пролива (по материалам раскопок 1963 г.) // *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*. — 1968. — №113. — Рис.19:8; Зинько В., Пономарев Л. Керамика салтово-маяцкого типа с раннесредневековых памятников в окрестностях Нимфея // *Византия и Крым: Тез. докл.* — Симферополь, 1997. — С.42; Баранов І.А. Таврика в епоху раннього середньовіччя (салтово-маяцька культура)... — С.100. — Рис.35:4; Майко В.В. Керамічний комплекс VIII-X вв. праболгарського городища Тепсень в юго-восточном Криму (предварительная типология)... — С.118. — Рис.6:1.2.

- ⁷ Майко В.В. Керамический комплекс VIII-X вв. праболгарского городища Тепсень в юго-восточном Крыму (предварительная типология)... — С.118. — Рис.6:8.
- ⁸ Баранов И.А. Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура)... — С.100. — Рис.35:3.
- ⁹ Баранов И.А. Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура)... — С.101.
- ¹⁰ Майко В.В. Керамический комплекс VIII-X вв. праболгарского городища Тепсень в юго-восточном Крыму (предварительная типология)... — С.118. — Рис.6:9; Баранов И.А. Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура)... — С.100. — Рис.35:6,9; Баранов И.А., Майко В.В. Праболгарские горизонты Судакского городища середины VIII-первой половины X вв. // *Българите в Северното Причерноморие*. — В.Търново: Университетско издателство «Св. св. Кирил и Методий», 2000. — Т.VIII. — С.99. — Рис.7:22.
- ¹¹ Атавин А.Г. Лощеная керамика средневековой Фанагории // *Боспорский сборник*. — М., 1992. — Вып.1. — С.195. — Рис.4:1; Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье... — С.137-138.
- ¹² Зинько В.Н., Пономарев Л.Ю. Исследование раннесредневековых памятников в окрестностях поселка Героевское // *Боспорские исследования*. — Симферополь, 2001. — Вып.1. — С.153. — Рис.4:3.
- ¹³ Баранов И.А. Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура)... — С.101.
- ¹⁴ Майко В.В. Керамический комплекс VIII-X вв. праболгарского городища Тепсень в юго-восточном Крыму (предварительная типология)... — С.118. — Рис.6:7.
- ¹⁵ Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье... — С.131.
- ¹⁶ Майко В.В. Керамический комплекс VIII-X вв. праболгарского городища Тепсень в юго-восточном Крыму (предварительная типология)... — С.118. — Рис.6:6,11.
- ¹⁷ Майко В.В. Керамический комплекс VIII-X вв. праболгарского городища Тепсень в юго-восточном Крыму (предварительная типология)... — С.118. — Рис.6:12.
- ¹⁸ Баранов И.А. Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура)... — С.101. — Рис.35:7.
- ¹⁹ Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье... — С.135.
- ²⁰ Флёров В.С. Лощеные миски, блюда, чашки и кубышки хазарского каганата // *Боспорские исследования*. — Симферополь, 2001. — Вып.1. — С.168-169.
- ²¹ Флёров В.С. Лощеные миски, блюда, чашки и кубышки хазарского каганата... — С.171-172.
- ²² Баранов И.А., Майко В.В. Комплекс салтовски съоръжения в Судак-Ската крепост // *Българите в Северното Причерноморие*. — В.Търново: Университетско издателство «Св. св. Кирил и Методий», 1996. — Т.V. — С.88. — Рис.4:7,8.
- ²³ Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье... — С.135. — Катакомба 174.
- ²⁴ Смиленко А.Т., Юренко С.П. Восточные славяне в VIII-IX вв. // *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период*. — К.: Наук. думка, 1990. — С.281. — Рис.60:11.
- ²⁵ Флёров В.С. Правобережное Цимлянское городище в свете раскопок 1987-1988, 1990 гг. // *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. — Симферополь: Таврия, 1995. — Вып.IV. — С. 515. — Рис.24:1-4.
- ²⁶ Майко В.В. Элементы волинцевской культуры в Крыму // V *Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених*. — К., 1997. — Табл. XLVIII:1.
- ²⁷ Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье... — С.127-128. — Катакомби 73, 108.
- ²⁸ Майко В.В. Элементы волинцевской культуры в Крыму... — Табл. XLVIII:2-5.
- ²⁹ Там само. — С.238-240.
- ³⁰ Якобсон А.Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики... — С.81. — Рис.49:5. Автор вказує найбільш близький аналогії. Додамо ще одну з катакомби 43 Дмитрівського некрополя (Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье... — С.125).
- ³¹ Баранов И.А. Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура)... — С.101.
- ³² Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье... — С.126.
- ³³ Айбабин А.И. Хазарский слой в Керчи... — С.180. — Рис.3:11. Автором зазначено основні аналогії цієї посудини.
- ³⁴ Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье... — С.124. — Рис.68 (катакомба 1).
- ³⁵ Майко В.В. Керамический комплекс VIII-X вв. праболгарского городища Тепсень в юго-восточном Крыму (предварительная типология)... — С.118. — Рис.6:10.
- ³⁶ Барсамаев Н.С. Сообщение об археологических раскопках средневекового городища в Коктебеле 1929-1931 гг. — Феодосия: Феодос. гос. археол. музей и галерея Айвазовского, 1932. — Табл.VI:6.
- ³⁷ Плетнева С.А. Керамика Саркела-Белой Вежи / *Материалы и исследования по археологии СССР*. — 1959. — №75. — С.224. — Рис.11:1-4.
- ³⁸ Якобсон А.Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики... — С.81. — Рис.49:6.
- ³⁹ Майко В.В. Керамический комплекс VIII-X вв. праболгарского городища Тепсень в юго-восточном Крыму (предварительная типология)... — С.118. — Рис.7:1,3-5,9.
- ⁴⁰ Там само. — С.118. — Рис.7:6,8.
- ⁴¹ Зинько В.Н., Пономарев Л.Ю. Исследование раннесредневековых памятников в окрестностях поселка Героевское... — С.155. — Рис.5:3.
- ⁴² Флёров В.С. О технологии изготовления салтово-маяцкой лощеной керамики // *Археология восточноевропейской лесостепи: Евразийская степь и лесостепь в эпоху раннего средневековья*. — Воронеж, 2000. — Вып.14. — С.111-112.
- ⁴³ Там само. — С.117.

01.12.2002

КІЛЬКА ЗОБРАЖЕНЬ КОРАБЛІВ НА СЕРЕДНЬОВІЧНОМУ ПОСУДІ З КРИМУ

© Ірина Тесленко, археолог
(Кримська філія Інституту археології НАН України)

Мал. 1.
Уламок глечика із зображенням корабля.
Глина, гончарний круг, риттування, теракота.
Середньовічний храм на г. Аю-Даг, Крим. IX-X ст.
Фонди КФІАНАНУ. Малюнок Ірини Тесленко

Графічні зображення суден в епоху середньовіччя були досить поширені, особливо ж на територіях, безпосередньо пов'язаних з морем чи іншими великими водними басейнами. Малюнки кораблів наносилися на стіни фортифікаційних, культових і поховальних споруд¹, скелі², побутові предмети³. Ймовірно, вони мали різне значення навантаження. Образ судна міг бути релігійно-філософським символом, що втілював у собі ідею митарства в бурхливому морі життя, неминучості долі і порятунку душі⁴. Деякі малюнки в храмах, можливо, служили як вотивні, накреслені моряками з надією на боже благословіння і щасливий результат майбутньої морської подорожі⁵. Багато графіті у вигляді кораблів носили естетичний, а можливо, й практичний характер. Людина могла усвідомлено чи неусвідомлено зображувати звичні для себе сцени або події, що вразили її уяву, а також використовувати образи кораблів у декоративно-ужитковій творчості.

Зображення кораблів на середньовічному посуді, знайденому в Криму, різні за датою, технікою виконання, значенням і збереженістю. Серед п'яти залучених до аналізу виробів немає схожих малюнків. Кожний по-своєму унікальний і заслуговує окремого розгляду. Один із них прокреслено по сирій глині в нижній частині тулуба глечика IX-X ст. (мал.1). Два малюнки — це графіті, нанесені по випаленій глині на лицьову поверхню амфор другої половини X-XI та XIII ст. (мал.2, 3). Два інші зображення кораблів, виконані в техніці «sgraffito», прикрашають полив'яні тарелі XII-XIII ст. та чашку другої половини XIV ст. (мал.4, 5).

1. Уламок нижньої частини тулуба глечика з графічним зображенням корабля і людської фігури знайдено в 1999 році під час розкопок християнської церкви XIV-XVI ст., зведеної на фундаменті храму IX-X ст. на горі Аю-Даг (південний берег Криму)⁶ (мал.1). Посудина невеликих розмірів (діаметр дна — 7,5 см, максимальний діаметр тулуба — 9,1 см), місцевого виробництва. Збереглося приблизно 1/5 її нижньої частини. Графіті нанесено гострим предметом по сирій глині. На фрагменті з малюнком корабля втрачено невелику частину зображення вітрила і форштєвня судна. Висота графіті — 3,6 см, ширина, що збереглася, — 3,3 см. При ретельному розгляді малюнка можна відновити послідовність нанесення

Мал.2.

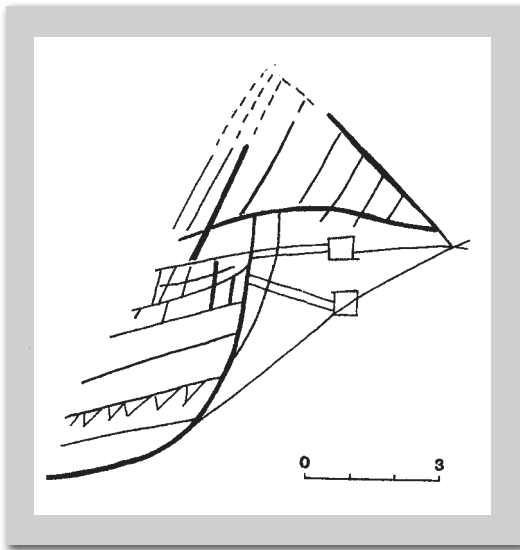
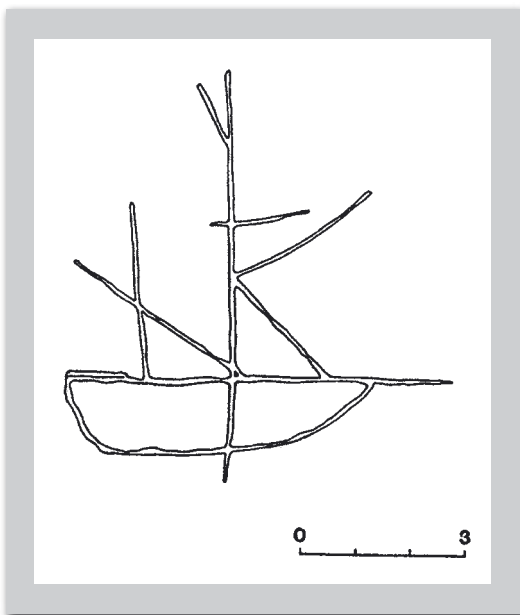
Графіті у вигляді корабля на поверхні амфори.

Глина, гончарний круг, теракота, риткування по випаленій глині.

Судацька фортеця, Крим. Друга половина X-XI ст.

Фонди Державного архітектурно-історичного заповідника

«Судацька фортеця». Малюнок Вадима Майка

Мал.3.

Фрагмент зображення судна на амфорі.

Глина, гончарний круг, теракота, риткування по випаленій глині.

Городище Херсонес, Крим. XIII-XIV ст.

Фонди Національного заповідника «Херсонес Таврійський».

Малюнок А.І.Романчук

деталей зображення. Спочатку двома, майже рівнобіжними, лініями накреслено корпус судна. Його кормову і носову частини високо піднято, причому форштевень плавно загнуто всередину, а ахтерштевень — фактично вертикальний. Потім показано щоглу з прапорцем на топі, горизонтальну рею (орієнтовану вздовж судна), контур вітрила й елемент такелажу (фал), що визначає положення реї. На площину вітрила нанесено поодинокі й пересічні риси, зміст яких не зовсім зрозумілий, і лише згодом показано конструкцію самого полотнища, що складається з вертикальних смуг. Людську фігуру виконано насамкінець. Схематично зображено риси обличчя, тулуб, дугоподібні, розставлені в різні боки руки з розчепіреними пальцями й елементи одягу у вигляді двох перехрещених ліній.

Конструктивні деталі судна — високі штевні, одна щогла, широке пряме вітрило, що складається з вертикальних смуг, кріплення ходового кінця фала, який керує реєм, у кормовій частині — дуже подібні до кораблів норманів. Завдяки розкопкам поховальних комплексів вікінгів, а також численним наскельним малюнкам, будову їхніх суден (кнорів, драккарів тощо) вивчено досить добре й докладно описано в роботах І.Фон Фіркса, П.Є.Сорокіна та ін.⁷. Слід зазначити, що це не єдине зображення судна північного типу в причорноморському регіоні. Відомі й інші — на стіні гробниці в Мурфатларі (Басараб), на фортечній стіні в Плисці, із Врачанського окружного музею⁸, з укріплення Скеля⁹. Походи вікінгів у Чорне море в IX-X ст. зафіксовано в писемних джерелах¹⁰. Можливо, автор малюнка на посудині з Аю-Дагу як очевидець однієї з таких подій відобразив незвичайний корабель, що йому запам'ятався. З огляду на умови віднайдення предмета, можна гадати, що глек міг використовуватися як церковне начиння, і тоді не виключаємо можливості тлумачення зображеної на ньому сцени з точки зору християнського світогляду. Корабель у християнському світі є символічним образом Церкви. Людина на борту корабля може ототожнюватися із Одиссеєм (Уліссом), який уникнув погібелі, прив'язавши себе до древа корабля (хреста) і забезпечивши себе таким чином від спокусливих принад світу¹¹.

2. Графіті у вигляді корабля на поверхні амфори другої половини X-XI ст. знайдено під час розкопок на території Судацької фортеці (мал.2)¹². Амфора червоноглиняна, з вінцями у вигляді «відкладного комірця» та з грушоподібним корпусом, класу XXI або 43 за херсонеською класифікацією¹³. За N.Gunzenin — це тип II¹⁴, за J.Hayes — тип 60¹⁵. Місце виготовлення посудин цього типу точно не встановлено. Висловлювалися припущення про локалізацію центрів їх виробництва на південному березі Мармурового моря в околицях Трилії (Triglia)¹⁶ або в південно-

східній частині візантійського Причорномор'я, у районі Трапезунда¹⁷. На лицьовій поверхні амфори по випаленій глині гострим предметом прокреслено двошогловий корабель із трикутними скошеними вітрилами. Корпус подовжений, з невеликим підвищенням у кормовій частині і бушпритом на баці. Борт низький, палуба без великих надбудов. Ймовірно, на стінці амфори зображено вітрохідне судно класу дау чи дхау. Поширення кораблів цього класу відносять до VIII-IX ст. і пов'язують з арабськими мореплавцями. Нараховується більше 50 різновидів дау¹⁸. Який із них накреслено на амфорі, визначити досить складно. Також нелегко встановити, на якому етапі подорожі самої амфори на її корпус було нанесено графіті і який зміст автор вклав у свій малюнок.

3. Фрагмент зображення судна зберігся на уламку плоскодонної амфори XIII-XIV ст. з розкопок у портовому кварталі городища Херсонес¹⁹. Амфора червоноглиняна, покрита світлим ангобом. Відноситься до типу XXV²⁰ чи класу 52²¹ за херсонеською класифікацією і, можливо, є продуктом місцевих майстерень²². На фрагменті малюнка видно один із штевнів корабля, але важко визначити який саме (мал.3). Корпус судна округлий, до нього тонкими лініями примальовано трикутний виступ, можливо, бушприт (у тому випадку, якщо це — носова частина). Тут же двома парами горизонтальних рівнобіжних ліній, що закінчуються чотирикутниками, накреслено деякі конструктивні елементи судна, призначення яких не зовсім зрозуміле. Подібним чином могли бути позначені і кермові весла. У такому випадку на фрагменті видно частину корми. Прямими і ламаними лініями промальовано обшивку корпусу. До краю трикутного виступу торкається похилий рей з косим, можливо, латинським вітрилом, структуру якого показано похилими вправо рівнобіжними штрихами. Тип судна встановити складно. У цей

* Мною використано термін «галея», запропонований С.П.Карповим для визначення класу довгих низькобортних суден, керованих, переважно, веслами. Як допоміжний засіб руху на «галеях» використовувався латинський парус на одній або двох щоглах [Карпов С.П. Пути середньовікових мореходов. — М.: Наука, 1994. — С.18]. Такої термінології дотримуються також О.Б.Снісаренко [Снісаренко А.Б. Рыцари удачі. Хроніки європейських морей. — Спб.: Лениздат, 1990. — С.79] і Ханке [Ханке Х. Люди. Кораблі. Океани. 6000 лет мореплавания. — М., 1984]. Але В.Г.Тур, наприклад, вважає, що «галея» XIV століття є загальною назвою для різноманітних за типами «галер» (Тур В.Г. К вопросу о черноморском судоходстве в XV-XVI вв. // Морська торгівля в Північному Причорномор'ї. — К.: Стилюс, 2001. — С.217). Тобто, як бачимо, єдиної точки зору щодо назви «класу довгих низькобортних суден, керованих, переважно, веслами», поки що не існує

період латинське вітрило використовувалося в оснащенні подовжених кораблів різних типів класу дау, галея*, у вітрильному озброєнні «круглих» судів типу нава (чи неф), а також на проміжних типах — тарідах (tarida), лігніях (lignum), катергонах (katergon)²³ та ін. Округлий піднятий штевень, високий борт, відсутність гребних весел свідчить, передовсім, про належність зображеного на амфорі корабля до класу «круглих» вітрильників, пристосованих для перевезення важких вантажів на великі відстані.

Оскільки амфора є, можливо, місцевого виробництва, то і графіті, відповідно, напевно виконала людина, що перебувала в Херсонесі чи його околицях. Вона зобразила, мабуть, побачений біля узбережжя міста корабель, ймовірно, торговельний.

4. Графічне зображення трищоголового корабля займає все поле червоноглиняної полив'яної тарелі, знайденої в Херсонесі під час розкопок середньовічних садиб у районі античного театру²⁴ (мал.4). Тареля фрагментарна. Діаметр її — 21 см, висота — 5 см, діаметр денця — 9 см. Збереглося дещо більше половини зображення. Малюнок значною мірою стилізовано, виконано широкою прорізаною лінією. Корпус судна округлий, розташований уздовж вінець тарелі, обрамлений лусочками, простір між якими заповнено подовжніми дугоподібними лініями і сітчастим штрихуванням. У кормовій частині знаходиться бічне кермове весло. Вітрильне спорядження складається з трьох щогл із марсами (спеціальні кошики, призначені для спостереження за морем) на топах. На фрагменті видно вітрила тільки на грот- і бізань-щоглах. Вони трикутної форми, реї розташовано практично перпендикулярно до щогл. Фок- і бізань-щогли завершуються хрестами. Над судном простір заповнено плавно вигнутими лініями і завитками, які, можливо, символізують хмари. Полива жовта.

Тареля відноситься до так званих incised-sgraffito ware «Free Style» group (друга половина XII-XIII ст.), що характеризуються вільним розташуванням орнаменту, нанесеного лопаточкою чи широким різцем, по всьому полю виробу²⁵. За класифікацією А.Л.Якобсона, запропонованою для херсонеської кераміки, це група 4²⁶, для кераміки Таврики — група 3²⁷. Посуд цієї групи знайдено в різних місцях візантійського світу, включаючи Константинополь, Кіпр, Коринф, Салоніки, Халкідіки, Афіни, Фіви, Спарту, Крим, азійське узбережжя Боспору²⁸. Поблизу о.Кастеллорізо (сучасний о.Меїсті біля південно-західного узбережжя Малої Азії) досліджено залишки затопленого корабля, вантаж якого частково складала вироби «Free Style»²⁹. Місце виробництва їх точно не встановлено, передовсім це — один із регіонів Балканського півострова, а саме — Атика³⁰. Для декору кераміки «Free Style» group

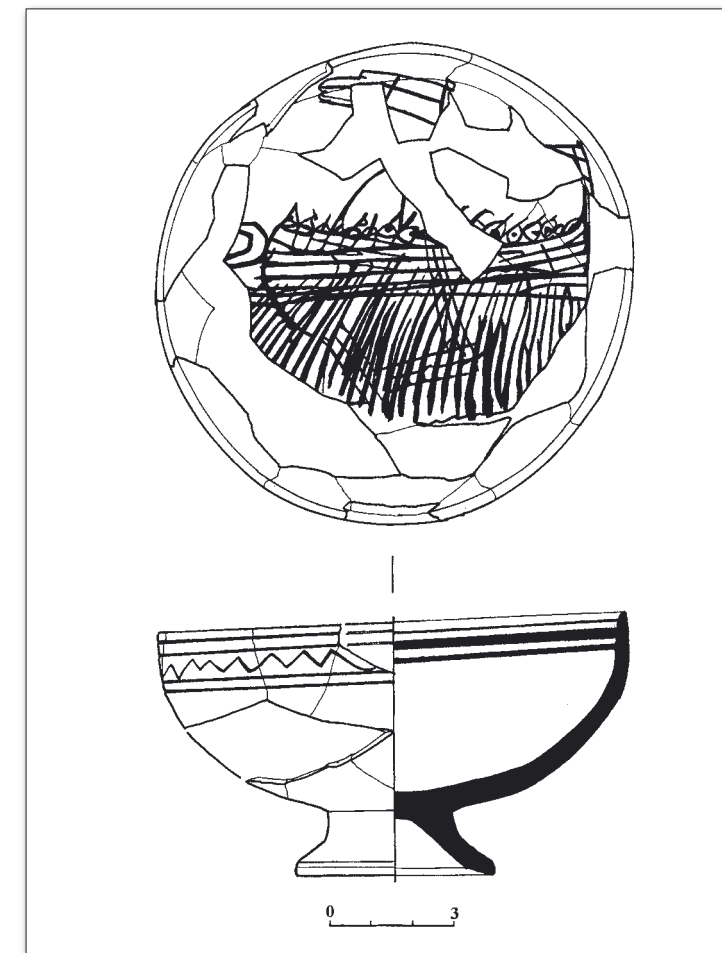
Мал.4.
Тареля із зображенням трищоглового корабля. Фрагмент. Глина, гончарний круг, риткування, полива. Городище Херсонес, Крим. II пол. XII-XIII ст. Фонди Національного заповідника «Херсонес Таврійський». Малюнок О.І.Домбровського

характерні зображення людських фігур, зокрема воїнів, музикантів і танцюристів; птахів у оточенні змії; хижаків, а також ранньохристиянських символів — ягня або риб у обрамленні з виноградної лози і грон³¹. Аналогій тарелі з кораблем знайти не вдалося. Проте з основним масивом посуду «Free Style» group її поєднують не тільки подібні морфологічні ознаки, але й стилістична спільність декору, що проявляється в орнаментальному мотиві специфічних завитків, що широко застосовувалися в орнаменті цієї групи кераміки. У манері зображення завитків В.Н.Залеская вбачає «вплив арабського скорописного письма «наскх»³². Основний сюжет — корабель із хрестами на щоглах — дозволяє віднести тарелю до групи «Free Style» wares із християнською символікою. Цілком можливо також, що на виробі, синхронному епосі великих завоювань хрестоносців, зображено судно «захисників Гробу Господнього» або паломників до Святої Землі. Найімовірніше, взірцем для зображення

послужило велике «кругле» судно типу нава (неф) чи когг, що стало поширюватися у Середземномор'ї з часів третього хрестового походу (1189-1192)³³. Близький за конструкцією корабель з трьома щоглами та прямим вітрилом зображено на мозаїці 1200 року, що відображає подорож св.Марка, в базиліці св.Марка у Венеції³⁴.

5. Довге низькобортне веслове судно, кероване веслами, зображено на зовнішній поверхні візантійської чашки XIV ст., знайденої під час розкопок монастиря на мисі Виноградний (Південно-Західний Крим)³⁵ (мал.5). Малюнок виконано тонким риткуванням під жовто-зеленою поливою. Горизонтальними лініями передано обшивку корпусу судна. Весла опущено. Число їх уздовж одного борту складає близько 40 одиниць, кількість рядів визначити складно. На палубі досить умовно показано фігури веслярів. Вітрильне спорядження складається з однієї

Мал.5.
Чашка із зображенням судна класу «галея». Фрагмент. Глина, гончарний круг, риткування, полива. Мис Виноградний, Крим. XIV ст. Фонди Національного заповідника «Херсонес Таврійський». Малюнок Т.Ю.Яшаєвої

щогли з косим латинським вітрилом. На одному штевні і топі щогли зображено прапори з хрестами. За основними технічними характеристиками судно можна віднести до класу галей легкого типу (sottili?). Кораблями типу галей, але меншого розміру, були фусти, гелеоти, саєти, панфіли. В імперському (Візантія, Трапезунд) флоті близький до галей тип судна звався дромон³⁶. Через схематичність малюнка складно точно визначити, який саме тип галей зображено на чашці, але можна висловити припущення щодо її належності. На власників судна можуть вказувати прапори з хрестами, підняті на щоглі і штевні. Хрест є невід'ємною частиною геральдичних знаків Генуї³⁷. Таким чином, цілком можливо, що судно генуезьке. Це тим більше цікаво, бо сама чашку було виготовлено, ймовірно, у майстернях Константинополя чи його околиць³⁸.

Розглянувши різні зображення кораблів на посуді різних хронологічних періодів, можна більш-менш впевнено говорити про те, що, не дивлячись на

різне значення навантаження цих малюнків, вони не є абстрактними символами суден, а відображають у дещо схематизованому вигляді реальні класи та типи кораблів, характерні для певних епох. Отже, такі зображення можуть бути джерелом інформації з історії кораблебудування і судноплавства. У цьому контексті особливо цікавий малюнок судна «північного» типу на глечіку місцевого виробництва, знайденому на південному березі Криму. Образи корабля в художній творчості до певної міри відображають дух і настрої епохи. Зокрема, корабель із хрестами на тарелі кінця XII-XIII ст., цілком можливо, є частиною асоціативного ряду християнської символіки епохи хрестових походів, а зображення італійської галей на візантійській чашці може відображати прагнення ремісника-ромея повернути до свого товару увагу перекупників з Генуї. Таким чином, аналіз малюнків кораблів на посуді дає можливість вивчати не тільки історію, але й світосприйняття середньовічних обивателів.

- ¹ Рашев Р. Знаци и рисунки по стените на кръзлата църква в Преслав // ИИМШ. — 1973. — Кн. VI. — С. 208-209. — Табл. II; Helms S.W. Ship graffiti in the church of San Marco in Venice // The international Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration. — London, 1975. — V. 4.2. — P. 229-236; Овчаров Д. За характера и принадлежността на средновековните рисунки от Бесараб (Мурфатлар) // Археология. — София, 1975. — XVII. — Кн. 3. — С. 7; Ovcharov D. Ship graffiti from medieval Bulgaria // The international Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration. — London, 1977. — V. 6.1. — P. 59-61; Овчаров Д. Български средновековни рисунки-графити. — София: Септември, 1982. — 367 с.; Овчаров Д. Рисунките-графити от «Имарет Джамия» в Пловдив като извор за историята на Средиземнорието през XV в. // Разкопки и проучвания. — София, 1987. — Кн. XVIII. — С. 101; Романчук А.И., Быков М.Я. Рисунки средновековых кораблей из крепости Каламита // ВВ. — 1981. — Т. 4.2. — С. 143-146; Овчаров Д. Раннесредновековные изображения кораблей (графити) из гг. Плиска и Преслав // Byzantino-bulgaria. — Sofia, 1981. — VII. — С. 399-404; Vilain-Gandossi Ch. Graffiti de bateaux a Nesebar // Byzantino-bulgaria. — Sofia, 1981. — VII. — P. 405-420; François V. La céramique Byzantine à Thasos. — Athens-Paris: De Boccard Edition-Diffusion, 1995. — Pl. 12; Тур В.Г. К вопросу о черноморском судоходстве в XV-XVI вв. // Морська торгівля в Північному Причорномор'ї. — К.: Стило, 2001. — С. 216-221.
- ² Фон Фиркс И. Суда викингов. — Ленинград: Судостроение, 1982. — С. 12. — Рис. 6:8; Nylen E. De vikingatida seglen // Skepp och smide Artiklar tillagnade Per Lundstrom. — Carlsson: Statens Sjöhistoriska Museum, 1987. — P. 75-88.
- ³ Сорокин П.Е. Водные пути и судостроение на северо-западе Руси в средние века. — Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 1997. — С. 63-67.
- ⁴ Уваров А.С. Христианская символика. — Москва, 1908. — С. 42; Голубцов А.П. Из чтений по церковной археологии и литургике. — Санкт-Петербург: Сати, 1995. — С. 152-153; Юрочкин В.Ю. Древнейшее изображение креста господня // Православные древности Таврики. — К.: Стило, 2002. — С. 41.
- ⁵ Helms S.W. Ship graffiti in the church of San Marco in Venice // The international Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration. — 1975. — 4.2. — P. 229-236.
- ⁶ Тесленко И.Б. Изображение корабля на стенке средневекового сосуда из раскопок христианского храма на северо-восточном склоне г.Аю-Даг в Крыму // Българите в Северното Причерноморие. — Велико-Търново, 2000. — Т. 7. — С. 125-129. — Рис. 1; Тесленко И.Б., Семин С.В., Лысенко А.В. Раскопки храма XIV-XVI вв. на северо-восточном склоне г.Аю-Даг // Православные древности Таврики. — К.: Стило, 2002. — С. 171. — Рис. 5.
- ⁷ Фон Фиркс И. Суда викингов... — С. 12. — Рис. 6:8; Сорокин П.Е. Водные пути и судостроение на северо-западе Руси в средние века... — С. 63-67; Шмелев К.В. К изучению торгового судоходства славяно-скандинавской школы в эпоху средневековья // Изучение памятников морской археологии. — СПб., 1995. — С. 126-131.
- ⁸ Овчаров Д. За характера и принадлежността на средновековните рисунки от Бесараб (Мурфатлар) // Археология. — София, 1975. — XVII. — Кн. 3, 7 — С. 7, Обр. 8; Ovcharov D. Ship graffiti from medieval Bulgaria... — P. 60, fig. 1:2; Овчаров Д. Български средновековни рисунки-графити... — С. 54. — Табл. LXVI; Овчаров Н. Рисунките-графити от «Имарет Джамия» в Пловдив като извор за историята на Средиземнорието през XV в... — С. 26, 70.
- ⁹ Йотов В., Атанасов Г. Скала. Крепост от X-XI век до с. Кладенци, Тервелско. — София: Академично изд-во «Проф. Марин Дринов», 1998. — С. 237. — Табл. XXXVIII, 4б.
- ¹⁰ Полное собрание русских летописей. — Ленинград: Наука, 1962. — Т. 1. — С. 21, 30, 32.
- ¹¹ Юрочкин В. Ю. Древнейшее изображение креста господня... — С. 41.
- ¹² Майко В.В. К вопросу о хронологии некоторых типов амфор Юго-Восточного Крыма // Морська торгівля в Північному Причорномор'ї. — К.: Стило, 2001. — С. 118-119. — Рис. 1:4.
- ¹³ Антонова И.А., Даниленко В.Н., Ивашута Л.П., Кадеев В.И., Романчук А.И. Средневековые амфоры Херсонеса // АДСВ. — Свердловск, 1971. — Вып. 7. — С. 93. — Рис. 23; Якобсон А.Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. — Л.: Наука, 1979. — С. 109-111. — Рис. 68: 1-2; Романчук А.И., Сазанов А.В., Седикова Л.В. Амфоры из комплексов византийского Херсона. — Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 1995. — С. 68-69. — Табл. 34: 147-149.
- ¹⁴ Gunzenin N. Les amphores Byzantines (X-XIII siecles): Typologie, production, circulation d'apres les collections Tarques. — Paris: De Boccard Edition — Diffusion, 1990. — P. 24-28, fig. 13-15.
- ¹⁵ Hayes J. The pottery. Excavations at Sarachane in Istanbul. — Princeton: Princeton University Press, 1992. — P. 75-76, fig. 26: 4-5.
- ¹⁶ Волков И.В. Амфоры Новгорода Великого и некоторые заметки о византийско-русской торговле вином // Новгород и Новгородская земля. История и археология: Тезисы науч.-практ. конф. — Новгород: РИО Укрполиграфиздат, 1996. — Вып. 10. — С. 94.
- ¹⁷ Булгаков В.В. Метки-дипинты византийских амфор XI в. // Морська торгівля в Північному Причорномор'ї. — К.: Стило, 2001. — С. 163-164.
- ¹⁸ Овчаров Н. Кораблостроенето по българското черноморско крайбрежие (XIV-XIX вв.). — София: Септември, 1992. — С. 90-91; Снисаренко А.Б. Рыцари удачи. Хроники европейских морей. — СПб.: Лениздат, 1990. — С. 57-80; Jurgens H.P. Usechny lode plujji k brehit. — Praha: Academia, 1981. — S. 34-41.
- ¹⁹ Романчук А.И. Раскопки в портовом квартале 2 Херсонесского городища // АИК 1993 г. — Симферополь: Таврия, 1994. — С. 229.
- ²⁰ Антонова И.А., Даниленко В.Н., Ивашута Л.П., Кадеев В.И., Романчук А.И. Средневековые амфоры Херсонеса... — С. 95.
- ²¹ Романчук А.И., Сазанов А.В., Седикова Л.В. Амфоры из комплексов византийского Херсона... — С. 83-88.
- ²² Якобсон А.Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики... — С. 113; Романчук А.И., Сазанов А.В., Седикова Л.В. Амфоры из комплексов византийского Херсона... — С. 84.
- ²³ Карпов С.П. Пути средневековых мореходов. — М.: Наука, 1994. — С. 22.
- ²⁴ Домбровский О.И. Отчет о работе херсонесского отряда Крымской комплексной экспедиции в 1975 г. // Архив Национального заповедника «Херсонес Таврический». — №1886/1. — С. 31; Иллюстрации к отчету о работе херсонесского отряда Крымской комплексной экспедиции в 1975 г. // Архив Национального заповедника «Херсонес Таврический». — №1887. — Рис. 35-36.
- ²⁵ Morgan Ch. The byzantin pottery // Corinth, Result of Excavation Conducted by the American School of Classical Studies at Athens. — Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1942. — Vol. 11. — P. 150-156; Megaw A.H.S. An Early Thirteenth Century Aegean Glazed Ware // Studies in Memory of David Talbot Rice. — Edinburgh: Edinburgh University Press, 1975. — P. 35-45; Zaleskaya V.N. La ceramique Byzantine des XII-XIII siecles de Chersonese // BCH. — Paris: De Boccard Edition-Diffusion, 1989. — Supl. XVIII. — P. 146-147; Byzantine glazed ceramics. The Art of Sgraffito. — Athens: The Archaeological Receipts Fund, 1999. — P. 48-55; Papanikola-Bakirtzi D., Mavrikiou F.N., Bakirtzis Ch. Byzantine Glazed pottery in the Benaki Museum. — Athens: Movceion, 1999. — P. 85-96.
- ²⁶ Якобсон А.Л. Средневековый Херсонес (XII-XIV вв.) // МИА. — 1950. — №17. — С. 175-177. — Табл. VII.
- ²⁷ Якобсон А.Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики... — С. 128-131. — Рис. 80-81.
- ²⁸ Якобсон А.Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики... — С. 128; Morgan Ch. The byzantin pottery... — P. 150-156, fig. 95: d, e; 103: g, h, l; 111: a-e; Megaw A.H.S. Supplementary excavations on a Castle site at Paphos, Cyprus // Dumbarton Oaks Papers. — Dumbarton Oaks, 1972. — Vol. 26. — P. 335; Byzantine glazed ceramics. The Art of Sgraffito... — P. 175-179; Papanikola-Bakirtzi D., Mavrikiou F.N., Bakirtzis Ch. Byzantine Glazed pottery in the Benaki Museum... — P. 85.
- ²⁹ Byzantine glazed ceramics. The Art of Sgraffito... — P. 143-157; Papanikola-Bakirtzi D., Mavrikiou F.N., Bakirtzis Ch. Byzantine Glazed pottery in the Benaki Museum... — P. 85.
- ³⁰ Megaw A.H.S. An Early Thirteenth Century Aegean Glazed Ware... — P. 35-45; Залеская В.Н. Балканская полевая керамика в Северном Причерноморье в поздние средневековья // Преслав. — София, 1993. — Кн. 4. — С. 368-369.
- ³¹ Якобсон А.Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики... — С. 129. — Рис. 80; Залеская В.Н. Балканская полевая керамика в Северном Причерноморье в поздние средневековья... — С. 368-369; Morgan Ch. The byzantin pottery... — P. 150-156; Byzantine glazed ceramics. The Art of Sgraffito... — P. 19-20, 48-55, 145-152; Papanikola-Bakirtzi D., Mavrikiou F.N., Bakirtzis Ch. Byzantine Glazed pottery in the Benaki Museum... — P. 85-86, 94-98.
- ³² Залеская В.Н. Балканская полевая керамика в Северном Причерноморье в поздние средневековья... — С. 369.
- ³³ Карпов С.П. Пути средневековых мореходов... — С. 21.
- ³⁴ Journeys on the seas of Byzantium. — Athens. — 1998. — P. 36, fig. 8.
- ³⁵ Яшаева Т.Ю. Полевая керамика из раскопок загородных пещерных монастырей Херсона // Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X-XVIII вв. по материалам полевой керамики. — Симферополь: Каламо, 1998. — С. 200; Бочаров С.Г. Две группы поздневизантийских полевых чаш второй половины XIV-первой половины XV в. // Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X-XVIII вв. по материалам полевой керамики. — Симферополь: Каламо, 1998. — С. 53. — Рис. 1:3.
- ³⁶ Карпов С.П. Пути средневековых мореходов... — С. 20.
- ³⁷ Айбабина Е.А. Декоративная каменная резьба Каффы XIV-XVIII веков. — Симферополь: Сонат, 2002. — Табл. I, VI, VII, IX.
- ³⁸ Яшаева Т.Ю. Полевая керамика из раскопок загородных пещерных монастырей Херсона... — С. 50-53.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ:

АДСВ Античная древность и средние века
 АИК Археологические исследования в Крыму
 БАН Българската Академия на Науките
 ВВ Византийский временник
 ИИМШ Известия на Народен музей Шумен
 КФІАНАНУ Кримська філія Інституту археології НАН України
 МІА Материалы и исследования по археологии СССР
 ВСН Bulletin de Correspondance Hellenique

18.01.2003

КЕРАМИЧЕСКИЕ СОСУДЫ ДЛЯ ПЛАВКИ МЕТАЛЛА

© **Татьяна Нохрина**, кандидат исторических наук,
старший научный сотрудник
(Институт археологии и этнографии Сибирского
отделения Российской академии наук)

Культурные остатки поселений энеолитического времени Южного Урала, наряду с обломками глиняной посуды, каменным инвентарём, всевозможными поделками из глины и талька, содержат единичные медные предметы. В основном это ножички, резе — слиточки меди, шилья, медная проволока [11, с.26; 8, с.121; 5, с.114]. Иногда встречаются производственные остатки — капельки меди, обломки посуды с медными каплями на стенках [5, с.115; 7, с.135-153]. Эти факты, а также спектральный анализ металла позволили Е.Н.Черныху, при выделении древней уральской горно-металлургической области, выдвинуть гипотезу «о самостоятельном и не связанном ни с какими импульсами зарождении собственной металлургии меди у местных охотничье-рыболовческих племён... кысыкульской культуры» [12, с.124], что в дальнейшем было подтверждено работами Л.Я.Крижевской [6] и Г.Н.Матюшина [9]. Л.Я.Крижевская, обосновывая самостоятельность южно-уральского металлургического очага, выделила предпосылки, способствовавшие этому: во-первых, обширная сырьевая база, во-вторых, высокосвершенное горное дело, в-третьих, высокий уровень

технологии производства каменных орудий [6, с.103-104]. Металлургия энеолитических племён находилась на примитивной ступени развития, близкой к зачаточным формам, что проявляется, с одной стороны, в отсутствии литейных форм, льячек, а с другой — в единичных находках незамысловатых предметов, сделанных из металлургически «чистой меди» [12, с.108, 161, табл.Х].

При изучении ранних этапов становления металлургического производства Южного Урала можно выделить ряд проблем, среди которых время его появления, приуроченность производства металла к одному или нескольким центрам либо повсеместное его распространение, способы получения металла, связь с конкретными археологическими культурами и многое другое. Появление новых данных, способствующих решению какой-то одной или части проблем, связанных с историей металлургии, интересны и заслуживают введения в научный оборот.

В публикации использованы материалы, полученные в процессе раскопок семи археологических памятников, расположенных на побережье и островах водохранилища Аргизи в Аргаяшском районе Челябин-

ской области (Россия) [10]. В основном это полихронные поселения, культурные остатки которых имеют широкий хронологический диапазон — от неолита до раннего железного века.

Бесспорные данные о знакомстве аргазинского населения с выплавкой меди имеются в энеолитических слоях семи поселений. Самая многочисленная группа находок на них, связанная с металлургическим производством, — керамика (122 фрагмента). Причем, на некоторых фрагментах имеются следы контакта поверхности с металлом, а иные включены в эту группу с известной долей условности. Поверхность обломков сосудов с капельками меди или ошлакованностью видоизменена: беловатого цвета и шероховатая на ощупь. Это и послужило критерием для выделения фрагментов, связанных с металлургическим производством. Распределение находок по памятникам следующее: стоянка Осиновый Остров-III — два фрагмента с капельками меди и девять беловатого цвета; стоянка М.Липовый-Х — пять фрагментов беловатого цвета; поселение Березки-II — один и поселение Березки-V — два.

Вся керамика очень фрагментарна, причем преобладают стенки сосудов (104 экз.), несколько шеек (10 экз.) и придонных частей (8 экз.). Судя по сохранившимся частям, использовались сосуды гораздо меньших размеров, чем обычные, представленные в поселенческих комплексах энеолитического времени. Едва намечающаяся шейка слегка отогнута наружу (рис.1:2) либо прямая (рис.1:7), в некоторых случаях с внутренней стороны орнаментирована оттисками гребенчатого штампа; венчик округлый, плоский или приотстранный. Имеющиеся фрагменты придонных частей позволяют предположить, что дно было округлым или слегка уплощенным. Верхняя часть сосудов подчеркнута косо и прямо поставленными оттисками гребенчатого штампа либо «ложным шнуром».

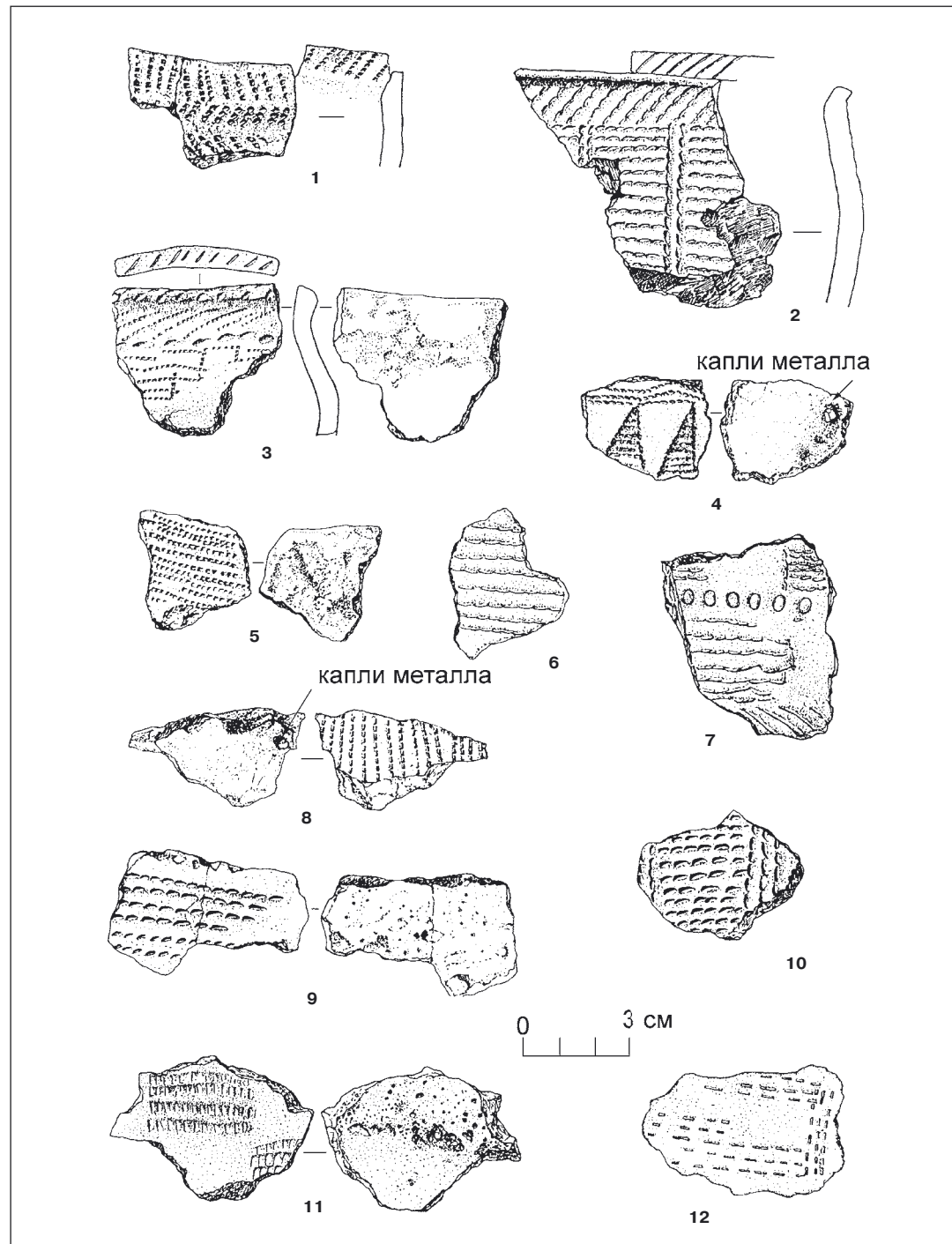
Получить полное представление о декоре затруднительно из-за фрагментарности сосудов. Можно лишь отметить его вертикальную или горизонтальную зональность (рис.1:7), с сочетанием незаполненных и заполненных зон. Последние образованы взаимопроницающими треугольниками (рис.1:4), рядами прямых либо наклонных отрезков. Разделительные вертикальные или горизонтальные пояски состоят из одной или нескольких прямых, волнистых, зигзагообразных линий. Орнамент выполнен гребенчатым штампом, иногда шагающей гребенкой, прочерчиванием или «ложношнуровой» техникой. Композиции и техника орнаментации характерны для посуды липчинско-суртандинского круга, причем гребенчатая и «ложношнуровая» керамика залегают совместно, а для орнаментации некоторых сосудов использован и

гребенчатый штамп, и «ложный шнур». Техника выполнения орнамента и композиция характерны для посуды липчинско-суртандинского круга, причём гребенчатая и «ложношнуровая» керамика залегают совместно, а на некоторых сосудах орнаменты, выполненные в этих техниках, даже взаимовстречаются.

Количественный спектральный анализ двух капель на сосудах и ноже, найденных в энеолитическом слое поселения М.Липовый-Х, показал, что они медные без каких-либо искусственных добавок и могут быть отнесены к группе зауральской меди, как и все образцы с энеолитических поселений Южного Урала [12, с.15; 6, с.98-99, табл.8].

По всей видимости, описанная здесь керамика представляет собой обломки глиняных сосудов-тиглей, предназначенных для плавки металла. Отсутствие на поселениях шлаков, руды или ее следов, мощных кострищ позволяет предположить, что непосредственная выплавка меди производилась или в специально отведенном месте на территории поселения, или за его пределами, возможно в местах добычи руды. Медь выплавлялась небольшими порциями в сосуде-тигле, который разбивался для извлечения остывшего металла. Такой способ считается одним из древнейших. Как отмечал Ю.С.Гришин, следы тигельной плавки обнаруживаются иногда на очень ранних памятниках [2, с.100]. Размеры встречаемых там сосудов-тиглей невелики. Это связано с низкой технологией производства металла (большая емкость тиглей требует более высокой температуры для успешной плавки). Интересно отметить, что способ получения металла в сосудах на Урале фиксируется даже в раннем железном веке, когда уже существовала высокоразвитая технология металлургического производства [1, с.92; 4, с.109]. Безусловно, он использовался лишь для повседневных домашних нужд.

К сожалению, памятников добывающей отрасли, которые могли бы быть соотнесены с ранним этапом металлургического производства, почти нет. Характеризуя группу зауральской меди, Е.Н.Черных связывает ее с месторождениями, разбросанными от Южного до Среднего Урала [12, с.15]. Однако идентификация медных изделий и образцов руд с месторождений затруднена, а зачастую невозможна, поскольку многие месторождения разрабатывались и в более позднее время (бронзовый либо ранний железный век), в результате чего были уничтожены свидетельства более древних разработок, а некоторые полностью исчерпаны в XIX-начале XX в. Можно предположить, что источниками сырья для аргазинского населения энеолитического и более позднего времени могли служить месторождения Медная Гора, Березовая Гора, расположенные в радиусе 40 км, или месторождения Карабаша, до

Мал. 1.
 Фрагменты сосудов эпохи энеолита (1, 2, 4-12) и раннего железного века (3), связанных с плавкой металла.
 1, 2, 5, 7, 8, 10, 12 — стоянка Берёзки-I; 3 — стоянка Берёзки-V; 4, 6, 9, 11 — Осинный Остров-III. Глина, лепка, терракота.
 Аргазинское водохранилище, Аргаяшский район, Челябинская область (Россия). 1, 5, 8, 12 — кысы-кульско-суртандинская культура; 2, 4, 6, 7, 9, 10, 11 — липчинская культура; 3 — иткульская культура. Фонды Миасского краеведческого музея Челябинской области. Рисунок Татьяны Нохриной

которых менее 20 км. По сведениям Ф.П.Доброхотова, в Кыштымском округе (Соймоновская долина) медные руды залежали в тальковой глине, в спале известняка с талько-хлоритовыми сланцами, и состояли из медного колчедана, малахита и самородной меди [3, с.87]. В связи с сообщением Ф.П.Доброхотова о сопутствующей меди породе интересно отметить, что практически на всех памятниках, где найдены обломки сосудов-тиглей, обнаружены и скопления талькового камня, а на таких памятниках, как Аргази-VII и Березки-I, где более всего обломков тиглей (41 и 49 фрагментов соответственно), больше всего и таких скоплений, хотя этому может быть и другое объяснение.

Подводя итоги, еще раз отметим, что в материалах археологических памятников Аргазинского водохранилища фиксируется ранний этап металлургического производства: использование металлургически «чистой» меди, плавка сырья в сосудах-тиглях небольшого размера, бедность ассортимента медных изделий и их типологическая невыразительность. Вместе с тем выплавка меди на Южном Урале в эпоху энеолита носила, по-видимому, повсеместный характер и связана со средой кысы-кульско-липчинско-суртандинского населения.

1. Берс Е.М. Археологические памятники Свердловска и его окрестностей. — Свердловск: Сред.-Урал. кн. изд-во, 1963. — 69 с.
2. Гришин Ю.С. Древняя добыча меди и олова. — М.: Наука, 1980. — 135 с.
3. Доброхотов Ф.П. Урал Северный, Средний и Южный. — Пг., 1917. — 744 с.
4. Крижевская Л.Я. Сосуд ананьинского времени для плавки металла // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР. — 1959. — №77. — С.109-111.
5. Крижевская Л.Я. Поздне- и посленеолитическое время на Южном Урале // Проблемы археологии Урала и Сибири. — М.: Наука, 1973. — С.110-117.
6. Крижевская Л.Я. Раннебронзовое время в Южном Зауралье. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1977. — 128 с.
7. Матюшин Г.Н. Стоянка Мурат на оз.Узун-Куль // Советская археология. — 1965. — №1. — С.135-153.
8. Матюшин Г.Н. Памятники эпохи раннего металла Южного Зауралья // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. — 1971. — №127. — С.117-125.
9. Матюшин Г.Н. Энеолит Южного Урала. — М.: Наука, 1982. — 328 с.
10. Петрин В.Т., Нохрина Т.И., Шорин А.Ф. Археологические памятники Аргазинского водохранилища (эпохи камня и бронзы). — Новосибирск: Наука, 1993. — 211 с.
11. Сальников К.В. Южный Урал в эпоху неолита и ранней бронзы // Археология и этнография Башкирии. — Уфа, 1962. — Т.I. — С.16-58.
12. Черных Е.Н. Древнейшая металлургия Урала и Поволжья. — М.: Наука, 1970. — 180 с. (Материалы и исследования по археологии СССР. — №172).

31.01.2003

КЕРАМИКА КУРГАННОГО МОГИЛЬНИКА ТАНАЙ-7

В КРУГУ ПАМЯТНИКОВ ИРМЕНСКОЙ КУЛЬТУРЫ КУЗНЕЦКОЙ КОТЛОВИНЫ*

© Людмила Мыльникова,
кандидат исторических наук
(Институт археологии и этнографии Сибирского
отделения Российской академии наук)

© Ирина Невзорова, историк
(Новосибирский государственный педагогический
университет)

Ирменская культура эпохи финальной бронзы степей и лесостепей Евразии оставила значительный след в развитии западносибирского региона. В настоящее время достоверно определены границы распространения ирменского населения, общее направление развития культуры, локальная специфика [30, 31; 17; 19; 1, 8; 11; 16]; характер экономики [26, с.54-66; 27, с.141-153; 13, с.138-142; 2, с.12-13; 8]; направление культурных связей, интеграционные и демографические процессы [32; 29]; динамика трансформации культуры [18, с.110-112; 19, с.155-175; 33, с.277-278; 34, с.11-15; 35, с.116-129; 28, с.115-117; 3 и др.]. Тем не менее перед исследователями по-прежнему остро стоит целый спектр вопросов, в том числе касающихся организации керамического производства.

На периферии ирменского ареала выделен ряд вариантов, содержание которых отражает специфику взаимодействия ирменцев с соседями. Памятники поздней бронзы Кузнецкой котловины были первоначально отнесены к инскому варианту карасукской [14, с.122-133; 15, с.164-182], а позднее – ирменской культуры [25, с.130-135; 8]. Керамические материалы из курганных могильников Ивано-Родионово (6 сосудов), Пьяново (4 сосуда), Титовский (10 сосудов), Журавлево-1 (5 сосудов), Журавлево-4 (70 сосудов),

Заречное-1 (20 сосудов), Сапогово-1 (21 сосуд), раскопанных в 1960-1990-е гг., несмотря на их разное количество, позволили дать характеристику посуды каждого памятника [14; 24, 25; 8; 11]. В 1990-е гг. в Кузнецкой котловине был исследован еще один курганный могильник – Танай-7 [20, 21; 22; 4; 5; 6, 7], где к настоящему времени раскопано 16 насыпей, 70 погребений. Могильник практически полностью изучен. Из насыпей и погребений происходит 42 археологически целых сосуда. Коллекции из могильников Танай-7, Журавлево-4, Сапогово-1, Заречное-1 были проанализированы с использованием программы статистической обработки керамики Владимира Генинга [9, 10].

По форме дна выделено два класса сосудов: круглодонные и плоскодонные. Все формы относятся к группе равномерно симметричных сосудов. Тип определен на основе высотного показателя (ФА). Выделено 2 типа сосудов:

Тип 1 – невысокие горшки, где $ФА = 0,41 - 0,8$.

Тип 2 – сосуды средней высоты, где $ФА = 0,81 - 1,2$.

* Работа выполнена при финансовой поддержке РГНФ (проект №02-01-00335а)

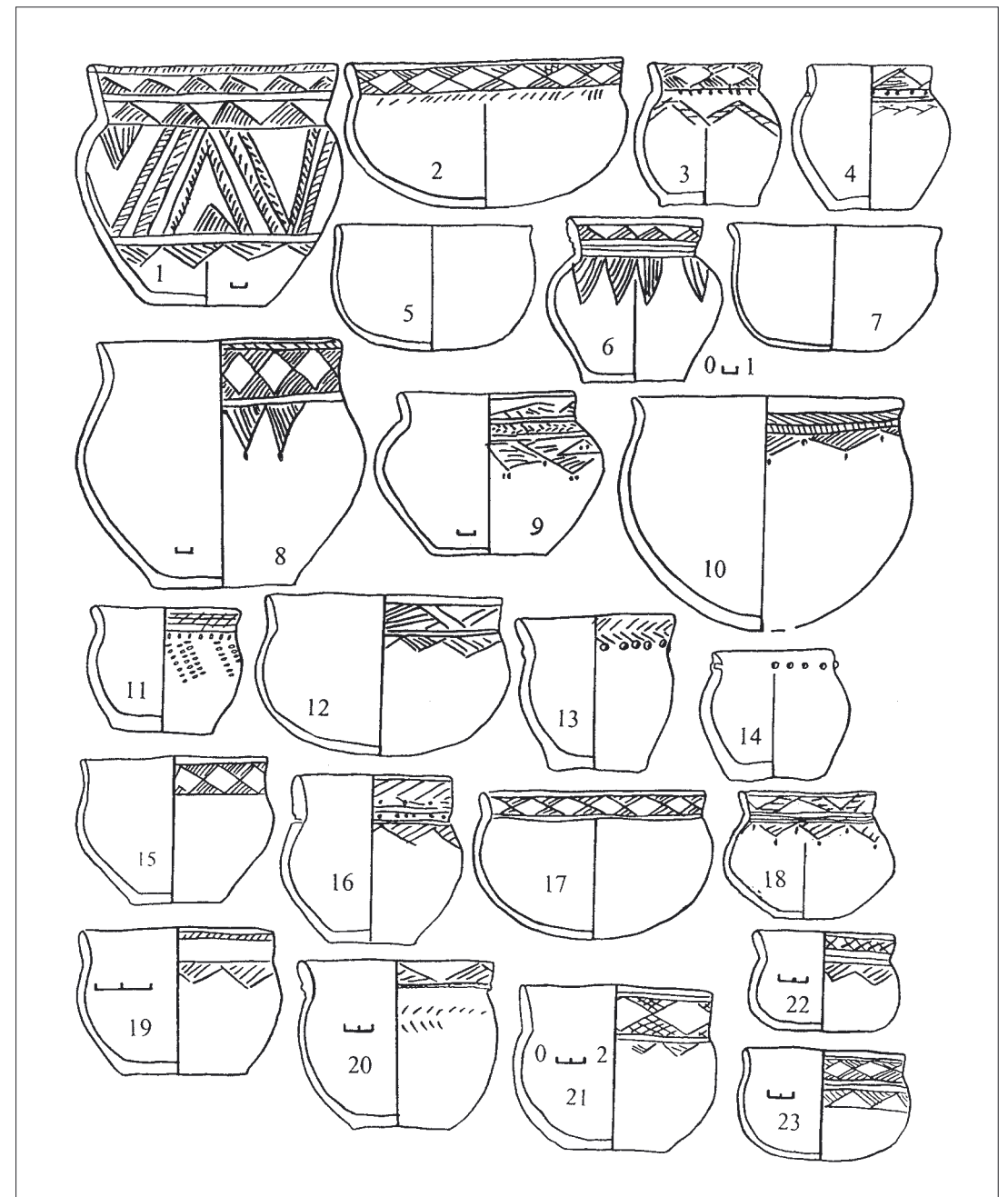

Рис. 1.
Керамика могильника Танай-7 (цифрами помечены номера, присвоенные сосудам).
Глина, лепка, терракота. Рисунок Людмилы Мыльниковой

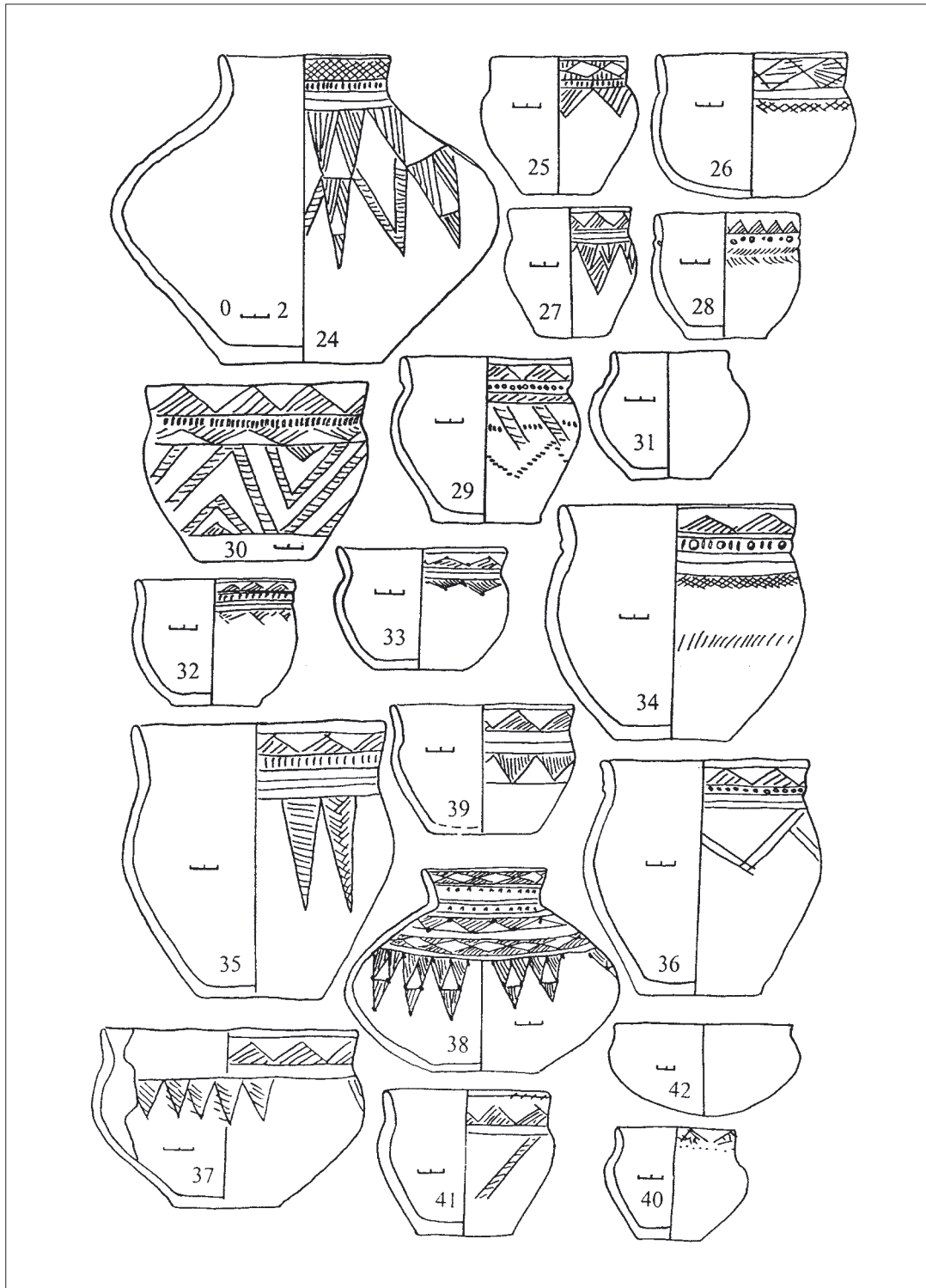

Рис. 1. Керамика могильника Танай-7... (продолжение)

Подтипы рассчитаны по широтногорловинному показателю (ФВ):

Подтип 1 – узкогорлые сосуды с ФВ = 0,33 – 0,5.

Подтип 2 – сосуды с горловиной средней ширины, ФВ = 0,51 – 0,65.

Подтип 3 – широкогорлые сосуды, ФВ = 0,66 – 1,0.

Подтип 4 – сосуды с очень широкой горловиной.

Категория вид выделена по высотногорловинному указателю (ФБ):

Вид А – низкогорлые сосуды (ФБ = 0,51 – 1,5).

Вид Б – сосуды с горловиной средней высоты, ФБ = 1,51 – 3,00.

Вид В – высокогорлые сосуды, ФБ = 3,01 – 5,00.

Керамический комплекс могильника Танай-7 представлен круглодонными и плоскодонными формами (рис.1). Класс круглодонных сосудов на памятнике оказался очень выдержанным, представлен низкими широкогорлыми (подтип 3) сосудами с горловиной малой (вид А – 19%) и средней (вид Б – 4,8%) высоты.

Плоскодонные сосуды памятника можно разделить на два типа.

Тип 1 представлен тремя подтипами.

Подтип 1 – (кувшины) низкие сосуды с узкой горловиной средней высоты (вид Б – 4,8%).

Подтип 3 – сосуды с широкой горловиной малой (вид А – 16,6%) и средней (вид Б – 11,9%) высоты.

Подтип 4 – сосуд с очень широкой горловиной средней высоты (вид Б – 2,4%).

Тип 2 – сосуды средней высоты двух подтипов.

Подтип 3 – горшки с широкой горловиной малой (вид А – 4,8%) и средней (вид Б – 30,9%) высоты.

Подтип 4 – горшки с очень широкой горловиной средней высоты (вид Б – 4,8%).

Сосуды могильника Журавлево-4 также имеют круглодонные и плоскодонные основания (рис.2).

Круглодонные сосуды этого памятника, как и трех других исследованных, также представлены низкими (тип 1) широкогорлыми (подтип 3) горшками с горловиной малой (вид А – 20,0%) и средней (вид Б – 12,9%) высоты.

Плоскодонные горшки делятся на два типа: Низкие сосуды (тип 1) с горловиной средней ширины (подтип 3) и высоты (вид Б – 1,4%), широкогорлые горшки (подтип 3) с невысокой (вид А – 12,9%), средней (вид Б – 34,3%) и высокой (вид В – 1,4%) горловинами.

Тип 2 – сосуды средней высоты с широкой горловиной (подтип 3) малой (вид А – 1,4%) и средней (вид Б – 15,7 %) высоты.

Сосуды могильника Сапогово-1 представлены кругло- и плоскодонными горшками (рис.3).

Круглодонные сосуды относятся к типу 1 – низкие горшки с широкой (подтип 3), невысокой (вид А – 14,2%) горловиной.

Плоскодонные сосуды представлены двумя типами:

Тип 1 – низкие горшки с горловиной средней ширины (подтип 2), средней (вид Б – 4,8%) и большой (вид В – 4,8%) высоты. Сосуды подтипа 2 имеют широкую горловину малой (вид А – 19,0%) и средней (вид Б – 19,0%) высоты.

Тип 2 – сосуды средней высоты с широкой горловиной (подтип 3) с низкой (вид А – 4,8%), средней (вид Б – 28,6%) и высокой (вид В – 4,8%) горловиной.

Сосуды могильника Заречное-1 (рис.6).

Круглодонные формы представлены типом 1 – низкие сосуды с широкой горловиной (подтип 3) малой (вид А – 20%) и средней (вид Б – 5%) высоты.

Плоскодонные сосуды разделены на два типа:

Тип 1 – низкие горшки с широкой горловиной (подтип 3) малой (вид А – 10%) и средней (вид Б – 35%) высоты.

Тип 2 – горшки средней высоты с широкой горловиной (подтип 3) малой (вид А – 5,0%) и средней (вид Б – 25%) высоты.

Анализ форм керамических коллекций памятников позволяет сделать некоторые выводы. Круглодонные изделия со всех памятников укладываются в одни классификационные указатели и имеют приблизительно одинаковую видовую встречаемость. Плоскодонные сосуды также имеют большую схожесть, что иллюстрируется графической корреляцией их профилей (рис.4). Однако следует подчеркнуть, что при равных интервалах широтности и высотности горловин (ФВ, ФБ), группируются горшки могильников Танай-7, Сапогово-1, Журавлево-4, Заречное-1 по высотному указателю (ФА), соответственно – средние и низкие.

Анализ орнамента осуществлялся по трем зонам сосудов: зона горловины, зона шейки, зона плечика-тулова. Были выделены отдельные мотивы и композиции (рис.5). Для каждой зоны выявлено присутствие и взаимовстречаемость всех мотивов (табл.1). Орнамент выполнен преимущественно в резной технике.

В орнаментации горловины на сосудах всех памятников преобладают заштрихованные равнобедренные треугольники, обращенные вершинами вверх, в сочетании с прочерченными горизонтальными линиями; два ряда треугольников, соединенных вершинами (негативный ромб); заштрихованные треугольники с вершинами вверх.

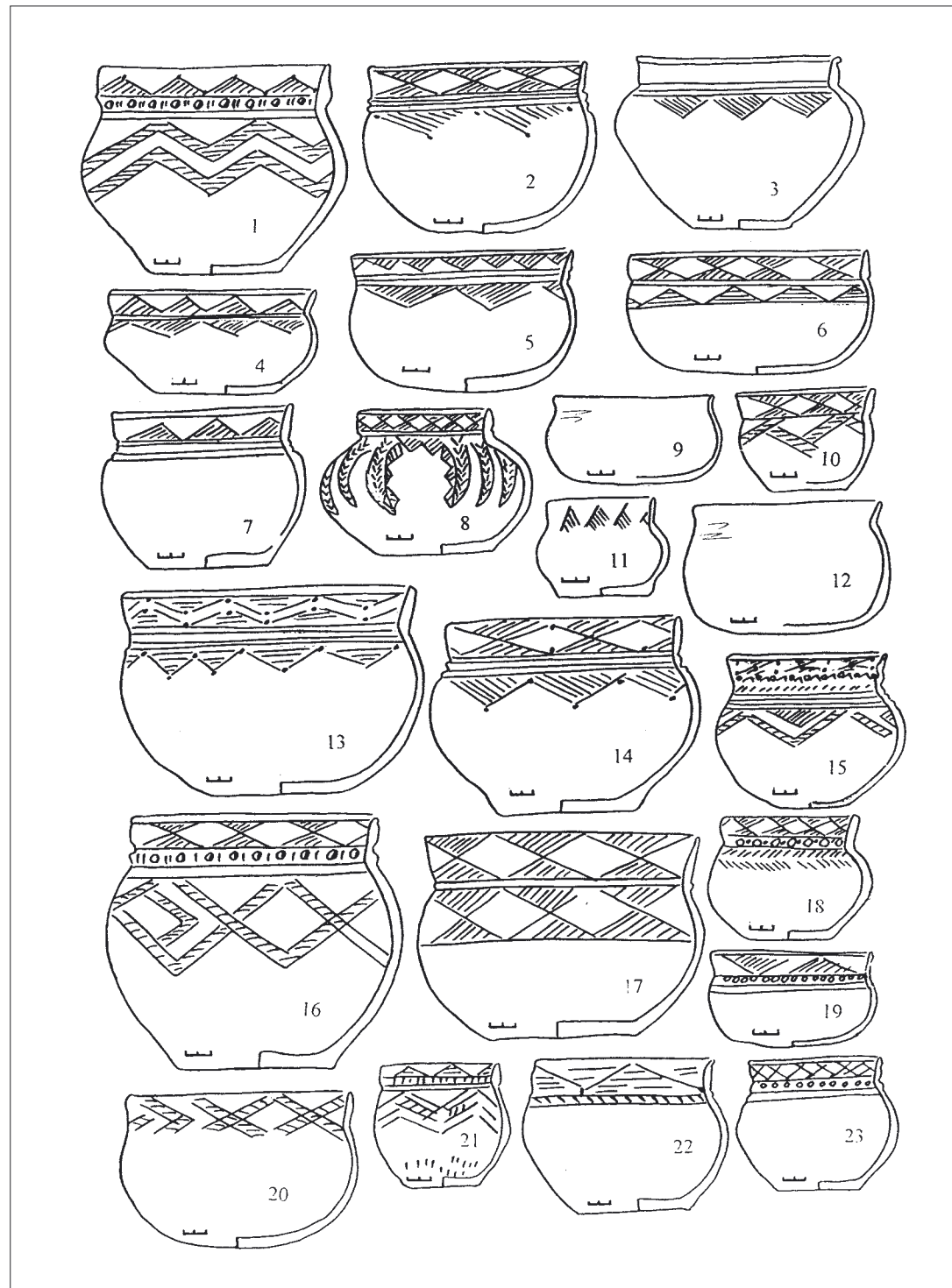

Рис. 2. Керамика могильника Журавлево-4 (цифрами помечены номера, присвоенные сосудам). Глина, лепка, терракота. Составлено по [8]. Рисунок Людмилы Мильниковой

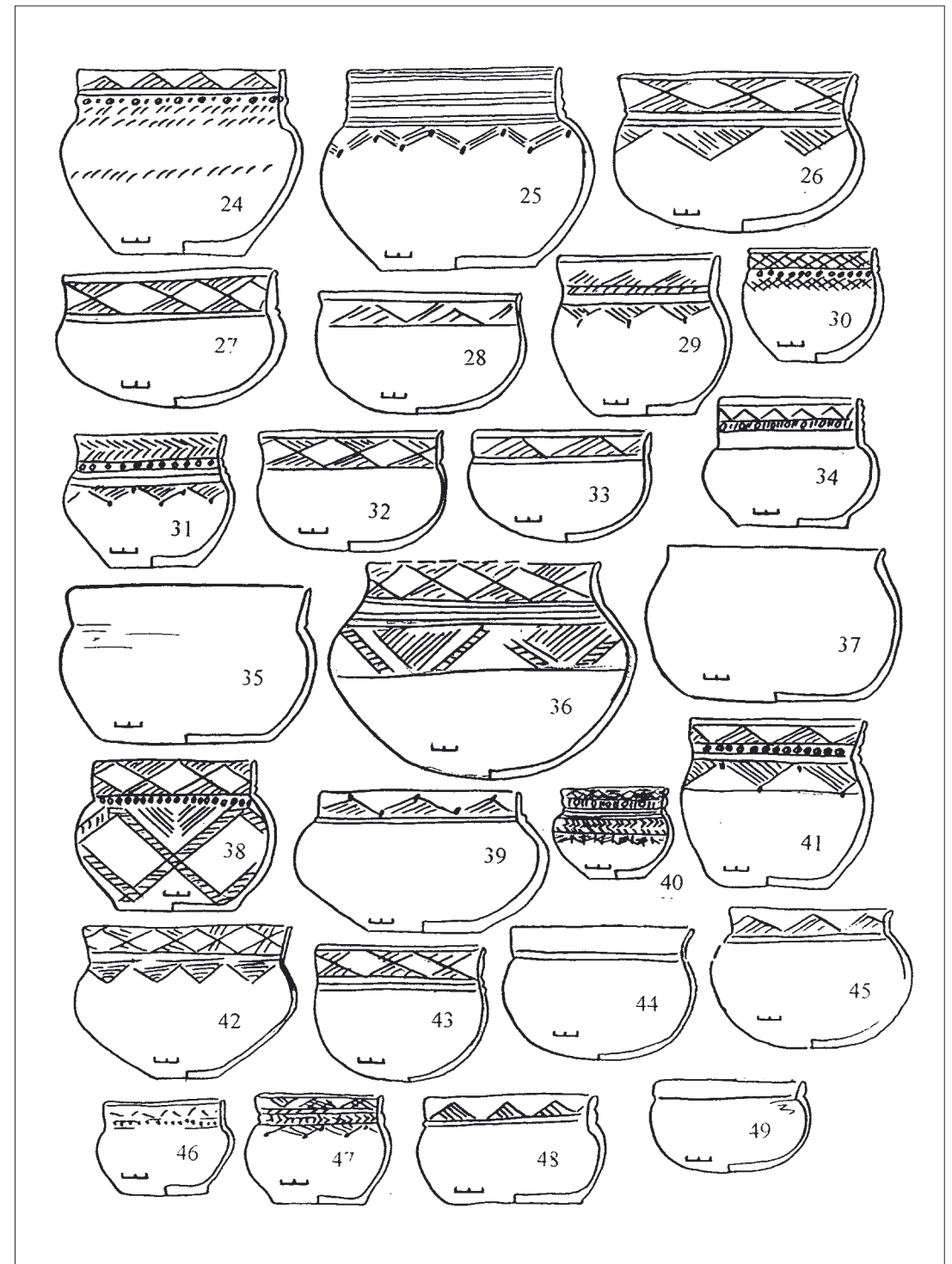

Рис. 2. Керамика могильника Журавлево-4... (продолжение)

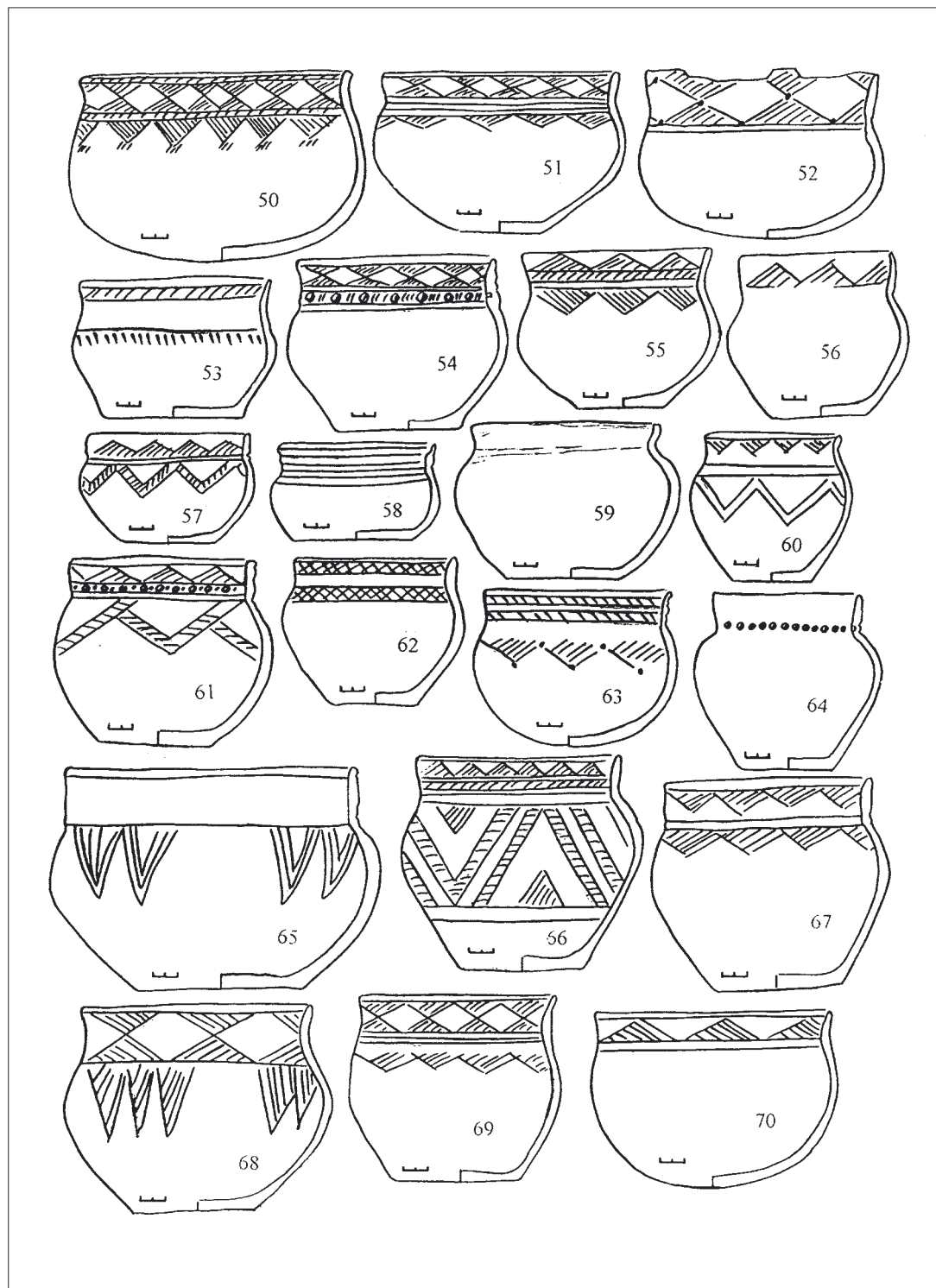

Рис. 2. Керамика могильника Журавлево-4... (продолжение)

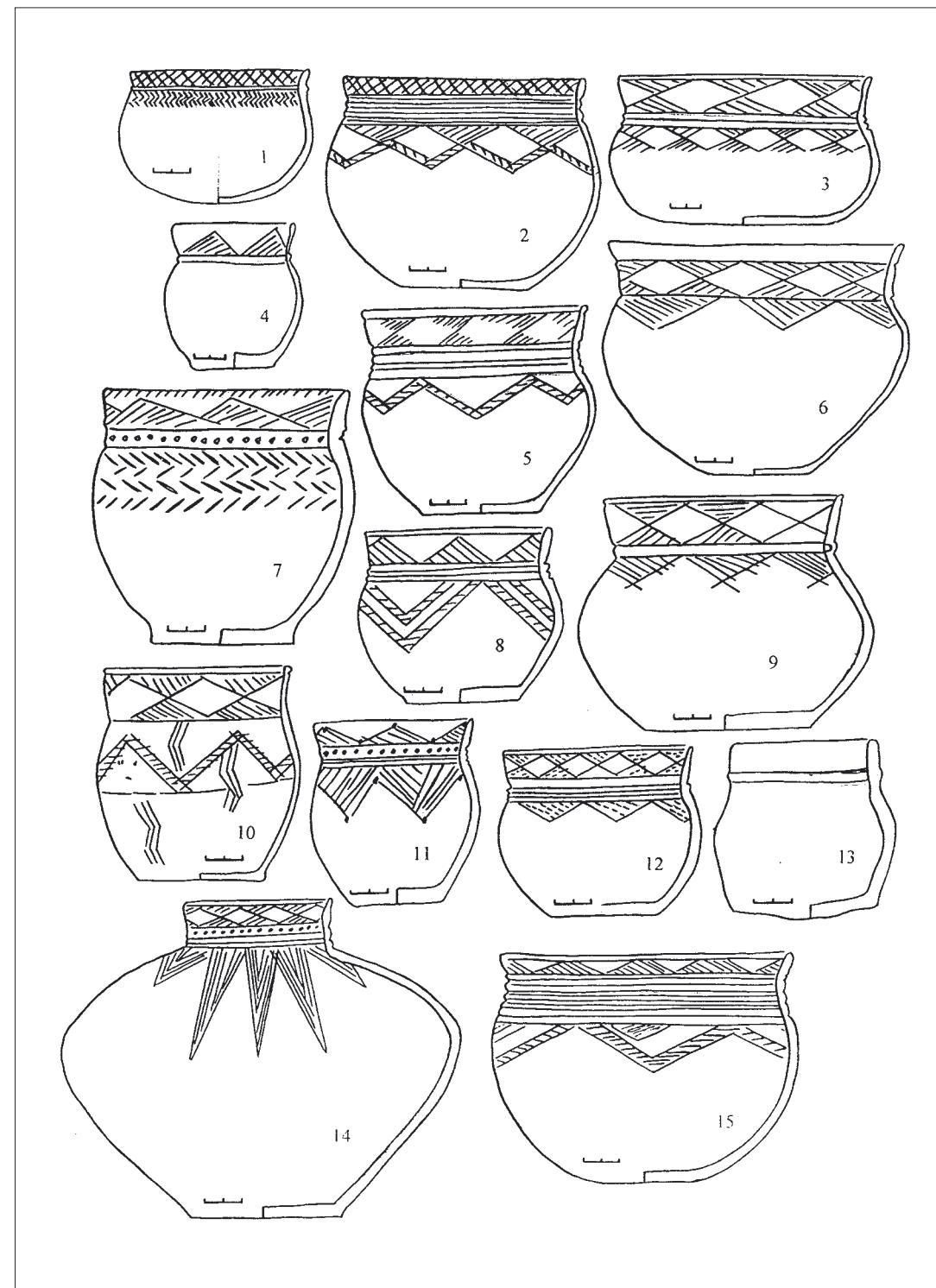

Рис. 3. Керамика могильника Сапогово-1 (цифрами помечены номера, присвоенные сосудам). Глина, лепка, терракота. Составлено по [12]. Рисунок Людмилы Мыльниковой

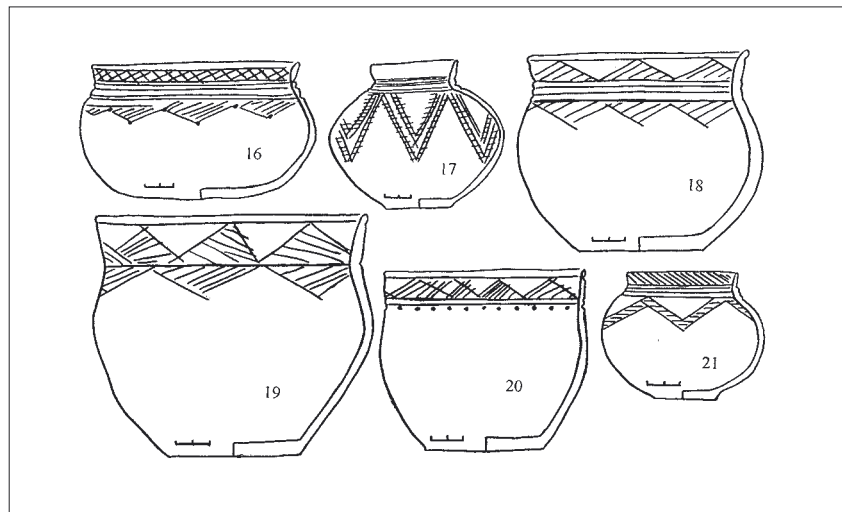

Рис. 3. ...
Керамика могильника
Сапогово-1...
(продолжение)

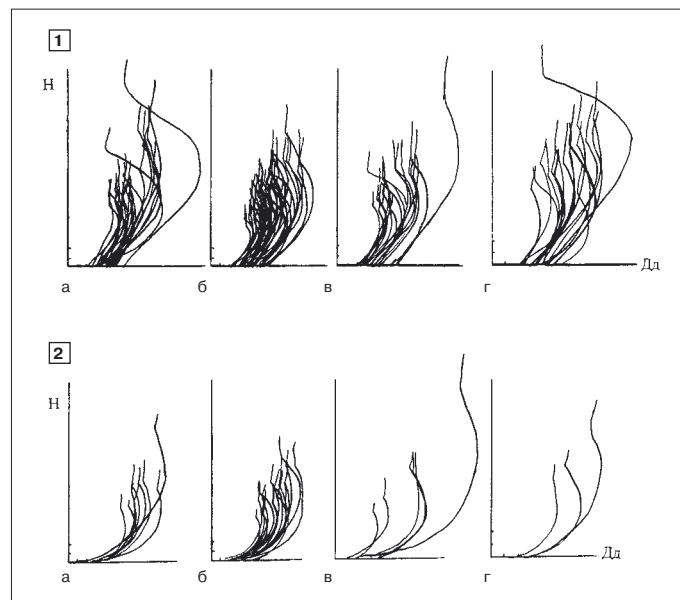

Рис. 4.
Графическая корреляция
профилей сосудов
круглодонных (1)
и плоскодонных (2) форм:
а) могильник Танай-7;
б) могильник Журавлево-4;
в) могильник Заречное-1;
г) могильник Сапогово-1.
Рисунок Людмилы Мыльниковой

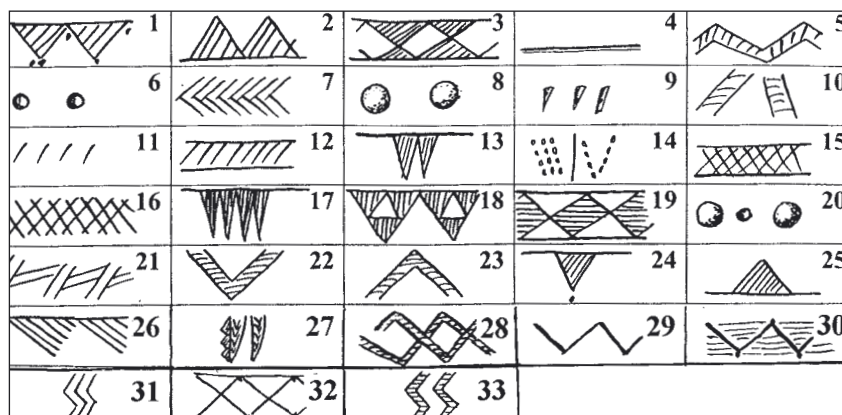

Рис. 5. ...
Сводка
орнаментальных
мотивов керамики
могильника Танай-7.
Рисунок Людмилы
Мыльниковой

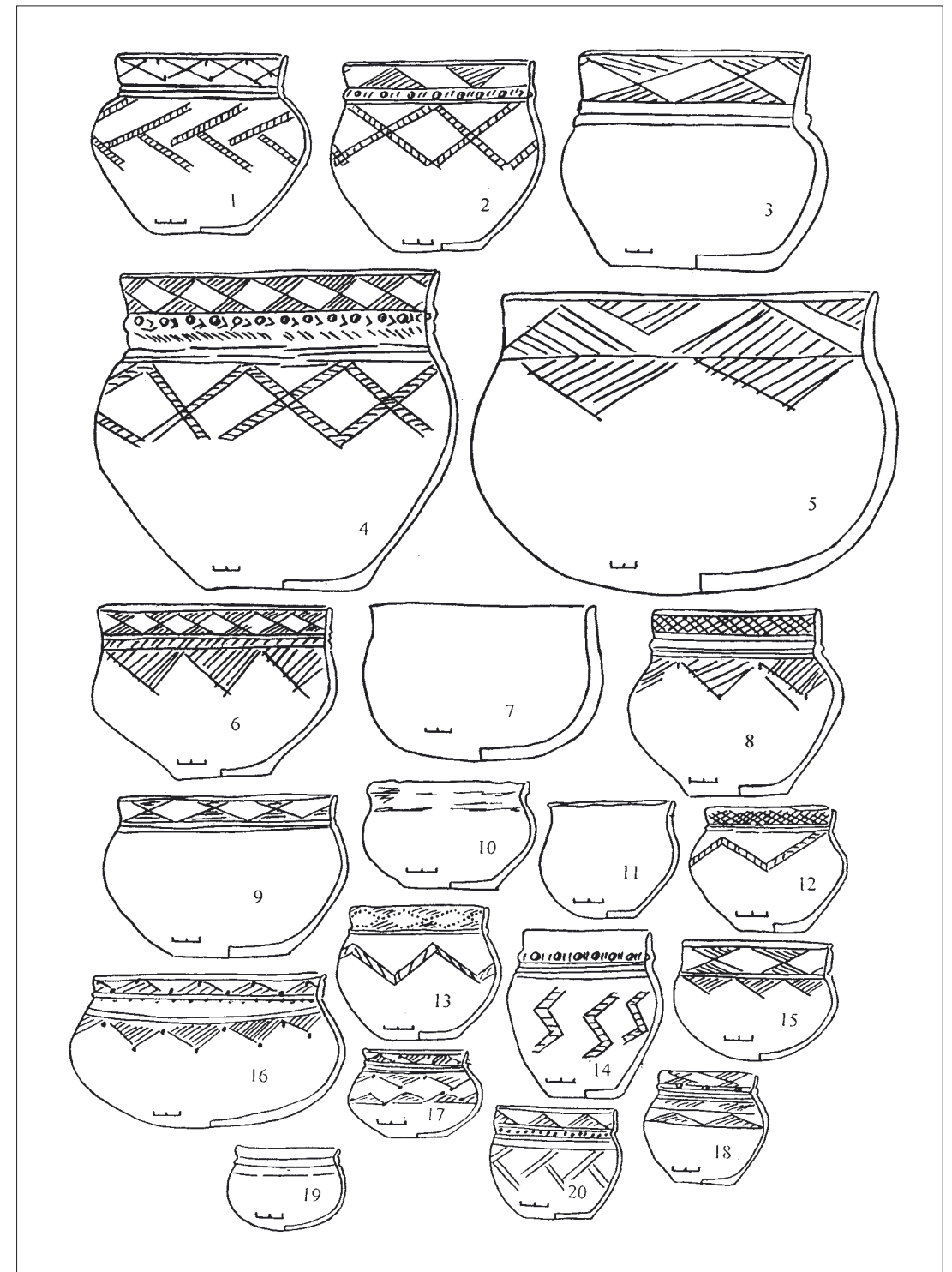

Рис. 6. Керамика могильника Заречное-1 (цифрами помечены номера, присвоенные сосудам).
Глина, лепка, терракота. Составлено по [11]. Рисунок Людмилы Мыльниковой

■ Таблица 1

Мотивы орнамента	Горловина, %				Шейка, %				Плечики-тулово, %			
	Танай -7	Журав-лево-4	Заречное-1	Сапогово-1	Танай -7	Журав-лево-4	Заречное-1	Сапогово-1	Танай -7	Журав-лево-4	Заречное-1	Сапогово-1
1		2,9							2,4	21,4	20	19
1+2		1,4										
1+2+20		1,4										
1+3								2,4				
1+3+18								2,4				
1+4+			5,0					4,8	2,9	5	14,3	
1+4+7									1,4			4,8
1+5												
1+10+22+23+24+25								2,4				
2	12,2	10,0		4,8					1,4			
2+4	21,6	12,9	10,0	23,8								
2+4+9	2,4											
2+4+6	2,4											
2+4+12	2,4	1,4										
2+6				4,8								
2+12												
2+11		1,4		4,8								
2+12+24		1,4										
2+20		1,4										
3	2,4	28,6	30,0	23,8					2,9			4,8
3+4	2,4	1,4		4,8								
3+4+9	2,4											
3+6				4,8								
3+12	2,4	1,4										
3+20+11			5,0									
4	14,4	7,1			21,6	37,1	40,0	76,2	7,2	7,1	5,0	
4+5		1,4										9,5
4+6						2,9	10,0					
4+7		1,4							2,4			
4+9	2,4											
4+10									2,4			
4+13									2,4			
4+16				4,8					4,8			
4+18									2,4			
4+10+18									2,4			
4+11						1,4			2,4			
4+15			5,0	4,8								
4+20						1,4						
4+29		1,4								1,4		
4+21									2,4		5,0	
4+22												4,8
4+11+16												
4+33										5,0		
4+2+1										10,0		
4+10+20									1,4			
4+20+28		1,4										
5									2,4	5,7	10,0	
4+5+24										1,4		4,8
4+5+31												4,8
5+22+23+24+25									2,4			
5+29										1,4		
6					7,2	5,7	5,0	4,8				4,8
6+12	2,4								4,8	1,4		9,5
7									2,4			
7+18												
8					4,8	1,4						
9					12,2							
9+10+12									2,4			
9+10+12+14									2,4			
10											5,0	
11+20						1,4						
11					2,4							
12	4,8	1,4				5,7	10,0					
13								4,8	2,9			
14								2,4				
15	4,8	4,3	5,0			1,4						
16				4,8						1,4		
17									2,4			4,8
19	2,4											
20					4,8	8,6	10,0					
22												4,8
24+25		1,4	10,0									
24+28									1,4			
26									1,4			
27									1,4			
28		1,4									10,0	
29									1,4			
30		1,4										
32			5,0									

Для выделения шейки* чаще всего использовались прочерченные горизонтальные линии.

В орнаментации плечика-тулова преобладают заштрихованные равнобедренные треугольники, обращенные вершинами вниз как самостоятельно, так и в сочетании с прочерченными линиями.

В керамическом комплексе могильника Танай-7 всего 7 сосудов с орнаментированным туловом. Как правило, в этом случае орнаментальная композиция охватывает две зоны – плечико и тулово. На всех сосудах композиции, несмотря на их схожесть, – оригинальны, а мотивы (например, сосуды №10, 18, 22, 23, 24, 25) встречаются именно на зоне плечика-тулова. Эта ситуация характерна для всех анализируемых комплексов.

Таким образом, для орнаментации посуды из погребальных комплексов Кузнецкой котловины характерна зональность, разнообразие композиций при одинаковом наборе мотивов, поэтому орнамент каждого сосуда неповторим.

Анализ керамических коллекций могильников ирменской культуры Кузнецкой котловины выявил их морфологическое и орнаментальное единство, когда погребальный обряд и другие сопроводительные материалы позволяют говорить о хронологических различиях. Поэтому, представляется, что погребальная посуда является самым консервативным элементом погребального обряда. Здесь фиксация инокультурных влияний возможна лишь в случае присутствия явно выраженных инкорпорантов.

*Шейкой сосуда мы называем зону перехода горловины в тулово

1. Бобров В.В. Эпоха поздней бронзы в Обь-Чулымском междуречье // Археология Южной Сибири. – Кемерово: КемГУ, 1985. – С.28-36.
2. Бобров В.В. Основные этапы освоения Обь-Чулымского междуречья // Экономика и общественный строй древних и средневековых племен Западной Сибири. – Новосибирск: НГПИ, 1989. – С.6-15.
3. Бобров В.В., Окунева И.В. Среднее Притомье в переходное время от эпохи бронзы к раннему железному веку. – Кемерово: КемГУ, 1989. – 29 с.
4. Бобров В.В., Мыльников Л.Н., Горяев В.С. Новые исследования на могильнике Танай-7 // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий: Материалы 5 Годовой итоговой сессии ИАЭТ СО РАН. – Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 1997. – Т. III. – С.144-149
5. Бобров В.В., Мыльников Л.Н., Мыльников В.П. Работы на могильнике Танай-7 // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий: Материалы 7 Годовой итоговой сессии ИАЭТ СО РАН. – Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 1999. – Т.5. – С.258-262
6. Бобров В.В., Мыльников Л.Н., Мыльников В.П. Раскопки курганов ирменской культуры на памятнике Танай-7 // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий: Матер. Годовой юбилейной сессии ИАЭТ СО РАН. – Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2000. – Т.6. – С.221-225.
7. Бобров В.В., Мыльников Л.Н., Мыльников В.П. Изучение курганного могильника Танай-7 в полевой сезон 2001 г. // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий: Материалы Годовой сессии ИАЭТ СО РАН. – Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2001. – Т.7. – С.224-230.
8. Бобров В.В., Чикишева Т.А., Михайлов Ю.И. Могильник эпохи поздней бронзы Журавлево-4. – Новосибирск: НО «Наука», 1993. – 156 с.
9. Генинг В.Ф. Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок // Советская археология. – 1973. – №1. – С.115-135.
10. Генинг В.Ф. Древняя керамика. Методы и программы исследования в археологии. – К.: Наук.думка, 1992. – 187 с.
11. Зах В.А. Эпоха бронзы Присалаирья (по материалам Изылинского археологического микрорайона). – Новосибирск: Наука, 1997. – 132 с.
12. Илюшин А.М., Ковалевский С.А., Сулейменов М.Г. Аварийные раскопки курганов близ с.Сапогово // Труды Кузнецкой комплексной археолого-этнографической экспедиции. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 1996. – Т.1. – 206 с.

13. Кирюшин Ю.Ф., Гальченко В.В., Удодов В.С., Шамшин А.Б. Хозяйственно-культурные типы поздней бронзы лесостепного Алтая // Тез. докл. конф. «Хронология и культурная принадлежность памятников каменного и бронзового веков Южной Сибири». – Барнаул: АГУ, 1988. – С.138-142.
14. Мартынов А.И. Новый район карасукской культуры // Советская археология. – 1964. – №2. – С.122-133.
15. Мартынов А.И. Карасукская эпоха в Обь-Чулымском междуречье // Сибирский археологический сборник. – Новосибирск: Наука, 1966. – С.164-182.
16. Матвеев А.В. Ирменская культура в лесостепном Приобье. Источники. Проблемы периодизации и хронологии. – Новосибирск: Изд-во НГУ, 1993. – 182 с.
17. Матющенко В.И. Древняя история населения лесного и лесостепного Приобья. – Томск: ТГУ, 1974. – Ч.4. – 188 с.
18. Молодин В.И. Некоторые проблемы переходного от бронзы к железу времени в новосибирском Приобье и лесостепной Барабе // Проблемы скифо-сибирского культурно-исторического единства: Тез. докл. – Кемерово: Изд-во КемГУ, 1979. – С.110-112.
19. Молодин В.И. Бараба в эпоху бронзы. – Новосибирск: Наука, 1985. – 200 с.
20. Мыльникова Л.Н., Бобров В.В. Раскопки могильника Танай-7 // III итоговая сессия Института археологии и этнографии СО РАН, ноябрь 1995 г.: Тезисы докладов. – Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 1995. – С.90-91.
21. Мыльникова Л.Н., Бобров В.В. Раскопки могильника ирменской культуры Танай-7 // Новейшие археологические и этнографические открытия Сибири: Материалы 4 Годовой Итоговой сессии ИАЭТ СО РАН. Декабрь 1996 г. – Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 1996. – С.199-201.
22. Мыльникова Л.Н., Бобров В.В., Горяев В.С. Работы на могильнике Танай-7 // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий: Материалы 6 Годовой итоговой сессии ИАЭТ СО РАН. – Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 1998. – Т.4. – С.319-323.
23. Невзорова И.В. К вопросу о формообразовании керамики могильника Журавлево-4 // Культурология и история древних и современных обществ Сибири и Дальнего Востока: Материалы РАЭСК-42. – Омск: Изд-во ОмГПУ, 2002. – С.253.
24. Савинов Д.Г., Бобров В.В. Титовский могильник (к вопросу о памятниках эпохи поздней бронзы на юге Западной Сибири) // Древние культуры Алтая и Западной Сибири. – Новосибирск: Наука, 1978. – С.47-62.
25. Савинов Д.Г., Бобров В.В. Титовский могильник эпохи поздней бронзы на р.Ине // Проблемы западносибирской археологии. Эпоха камня и бронзы. – Новосибирск: Наука, 1981. – С.122-135.
26. Сидоров Е.А. О земледелии ирменской культуры (по материалам лесостепного Приобья) // Палеоэкономика Сибири. – Новосибирск: Наука, 1986. – С.54-66.
27. Сидоров Е.А. Скотоводство лесостепного Приобья в 1 тыс. до н.э. // Советская археология. – 1989. – №3. – С.141-153.
28. Труфанов А.Я. О судьбах ирменской культуры // Тез. докл. конф. «Хронология и культурная принадлежность памятников каменного и бронзового веков Южной Сибири». – Барнаул: АГУ, 1988. – С.115-117.
29. Труфанов А.Я. Культуры эпохи поздней бронзы и переходного времени к железному веку лесостепного Прииртышья: Автореф. дисс... канд. ист. наук. – Кемерово, 1990. – 15 с.
30. Членова Н.Л. О культурах бронзовой эпохи лесостепной полосы Западной Сибири // Советская археология. – 1955. – Т.23. – С.38-57.
31. Членова Н.Л. Ирменская культура и ее локальные варианты // Происхождение аборигенов Сибири и их языков. – Томск: Изд-во ТГУ, 1973. – С.207-209.
32. Членова Н.Л. Карасукские культуры Сибири и Казахстана и их роль в киммерийско-карасукском мире // Сибирь в прошлом, настоящем и будущем. – Новосибирск: Наука, 1981. – Вып.3. – С.17-21.
33. Членова Н.Л. Судьба ирменской культуры в Западной Сибири // Тез. докл. конф. «Задачи советской археологии в свете решений 27 съезда КПСС». – М.: Наука, 1987. – С.277-278.
34. Шамшин А.Б. Эпоха поздней бронзы и переходное время Барнаульско-Бийском Приобье: Автореф. дисс... канд. ист. наук. – Кемерово, 1988. – 16 с.
35. Шамшин А.Б. Переходное время от эпохи бронзы к эпохе железа в Барнаульском Приобье (VIII-VI вв. до н.э.) // Западносибирская лесостепь на рубеже бронзового и железного веков. – Тюмень: ТюмГУ, 1989. – С.116-129.

17.02.2003

КЕРАМИКА ПОЗДНЕИРМЕНСКОЙ КУЛЬТУРЫ

(ПО МАТЕРИАЛАМ ПОСЕЛЕНЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА ОМЬ-1
В ЦЕНТРАЛЬНОЙ БАРАБЕ)

© Людмила Мыльникова,
кандидат исторических наук

© Марина Чемякина,
кандидат исторических наук
(Институт археологии и этнографии Сибирского
отделения Российской академии наук)

В основу написания данной работы положены результаты изучения керамического комплекса переходного от эпохи бронзы к железному веку многослойного памятника Омь-1 (Новосибирская область, Куйбышевский район) [10, с.77; 12]. Памятник практически полностью исследован. Его уникальность для территории Обь-Иртышья определяется мощностью культурных отложений (до 3 м), четким залеганием слоев и большой концентрацией находок. В керамической коллекции представлены материалы байрыкского времени, андроновской, ирменской, позднеирменской, саргатской, новочекинской и потчевашской культур.

Из позднеирменского жилищного слоя поселенческого комплекса Омь-1 происходит 4 целых сосуда, 2704 фрагмента керамики позднеирменской культуры. Всего же керамический комплекс позднеирменской культуры памятника Омь-1 насчитывает 4711 фрагментов, представлен находками из жилищ, межжилищного пространства, выкидов из рва саргатского городища и других переотложенных слоев памятника, осыпи берега и сборов с пашни. Среди обнаруженной керамики — 788 венчиков, не менее чем от 125 сосудов, 3693 обломков стенок, 120 придонных частей и 110 фрагментов днищ. Керамика из переотложенных слоев памятника, осыпи берега и сборов с пашни была выделена и отнесена нами к позднеирменскому комплексу на основе типологического анализа. При этом за основу были взяты целые сосуды и реконстру-

ированные целые формы, зафиксированные на полу позднеирменских жилищ. По форме и орнаментации исследуемый комплекс представляется однородным.

Керамика переходного от бронзы к железу времени Барабы впервые выделена В.И.Молодиным [2, с.110-112]. В дальнейшем на базе памятника Туруновка-4 была разработана типология форм и орнамента, предложено название для круга памятников – позднеирменские [4, с.69-85; 3, с.155-164]. Н.Л.Членова считает термин «позднеирменская культура» неприемлемым для этих памятников и называет их «ирменско-большереченскими», аргументируя это тем, что ирменско-большереченская керамика является основой для складывания большереченской культуры и существует длительное время, вначале вызревая в недрах ирменской культуры, а затем сосуществовая с большереченскими памятниками [13, с.9]. На основе анализа профилировки сосудов и элементов орнамента ею исследованы керамические коллекции поселений Западной Сибири переходного времени от бронзы к железу, выделены индивидуальные особенности комплексов [13, с.85-161].

Нельзя не согласиться с тем, что некоторые виды ирменского декора присутствуют и в большереченских керамических комплексах, однако невозможно отрицать также участия ирменской и позднеирменской культур в формировании саргатской, примеры чему мы находим именно в комплексах лесостепной полосы Обь-Иртышья [3, с.162, 175; 9, с.11; 8, с.91-93; 1, с.74].

Территория распространения позднеирменских памятников совпадает с регионом ирменской культуры. Анализ керамики ирменских и позднеирменских комплексов доказывает их генетическую преемственность [5, с.85, 11, 115-117], поэтому термин «позднеирменская культура» выглядит наиболее приемлемым. Позднеирменские памятники в Барабе датированы концом VIII-VI вв. до н.э. [3, с.174].

Сырье, формовочные массы, формовка сосудов, обработка поверхности и обжиг. Формовочные массы керамики позднеирменской культуры поселения Омь-1, по определению петрографов, изготовлены из довольно запесоченного сырья. В 25 образцах из 30 текстура черепка определена как однородная; единично выделяется спутанно-волоконистая, слоистая, однонаправленно ориентированная, нечеткая гнездовидная (со слабогнездовидным распределением обломочного материала, с неравномерным распределением песчано-алевритовой массы, с неравномерным распределением крупных зерен).

Сырье, представленное гидрослюдой с небольшой примесью смешаннослойных образований – гидрослюда монтмориллонитового типа, зафиксировано в 63,4% образцов. По данным термического анализа (рис.1) состав глинистой части уточнен как гидрослюдистый, иногда с небольшой примесью каолинита и органических веществ.

В 36,6% образцов сырье представлено гидрослюдой с тонкодисперсной растительной органикой и гидроокислами железа (лимонит), например, образцы 9, 13-14, 16-17 (табл.1).

Песок состоит из зерен кварца (55-70%), полевого шпата (20-38%) и обломков пород в виде гранита, эпидота, циркона, пироксена и др. Он представлен в формовочных массах в концентрации от единичных зерен до 15%. Чаще фиксируется как естественная примесь. Лишь для четырех образцов мы располагаем данными о его искусственном включении в тесто, причем одним из доказательств этого служит неоднородная текстура черепков.

Другой составляющей формовочных масс позднеирменской керамики был шмот, который отмечен во всех образцах. Доля его содержания различна: отмечены единичные включения (например, образец 24), концентрация от 1 до 3% (образцы: 8, 14, 27, 29-31). Есть образцы, содержащие до 15-20% шмота. При этом концентрация шмота от 10 до 15% является преобладающей в формовочных массах керамики позднеирменской культуры Омь-1. Размер зерен шмота варьирует от 0,1 до 2,2 мм. Шмот встречается в виде обломков со слабоокатанными неровными краями, угловатой неправильной формы. Сырье шмота во всех случаях аналогично основному черепку, т.е. в состав

формовочных масс шмота входили гидрослюды, шмот и органика.

В 36,6% случаев бинокулярное изучение образцов и петрография свидетельствуют о введении в формовочные массы органики. В шлифах фиксируются пустоты изометричной червеобразной неправильной вытянутой формы, иногда сообщающиеся друг с другом, полые, редко – с пленкой изотропного фосфата по стенкам или заполненные карбонатом. Иногда встречаются обломки ихтиодитрита (фосфат) или небольшие глинисто-карбонатные образования.

Для керамики позднеирменской культуры выявлено самое большое количество вариаций формовочных масс. Из описанных выше ингредиентов позднеирменские гончары составляли 6 рецептов:

глина + шмот – 48,4%; глина + шмот + органика – 29%; глина + шмот + песок – 6,4%; глина + шмот + органика + песок – 6,4%; глина + шмот + глина сухая – 6,4%; глина + шмот + органика + глина сухая – 3,2%.

В подобной ситуации, несомненно, следует говорить о шмотной традиции составления формовочных масс для племен позднеирменской культуры памятника Омь-1.

Формовка позднеирменских сосудов Омь-1 осуществлялась ленточным способом, лентами шириной от 4 до 6 см (рис.2). Стыковка лент друг с другом происходила методом встык. Лишь в двух случаях нами зафиксировано соединение лент внахлест. Конструирование сосудов с плоским дном осуществлялось на основе донного начина (рис.3; 4). Лепешка округлой формы обвивалась по окружности нижней лентой сосуда, подобно тому, как это делалось ирменскими гончарами. На многих образцах хорошо читаются круговые трещины. Есть образцы донных, выпавшие из сосудов (рис.4). Однако отмечено несколько случаев, когда лента ставилась сверху на край лепешки. Следы соединения дна и ленты тулова внутри сосудов сохранились в виде желобков до 0,4 см шириной, оставленных в месте соединения твердым орудием (деревянным или костяным с округлым рабочим краем), или в виде оттисков пальцев рук гончара (рис.3). Формовка совершалась на твердой подставке, иногда с подсыпкой.

Далее навивание нешироких лент продолжалось по кругу. На образцах отчетливо просматриваются нижние ленты с округлым краем и накладывающиеся на них встык верхние ленты со стыковочной поверхностью в форме желобка (рис.5). Горловины сосудов, как правило, формовались из одной ленты, соединенной с нижней как встык (большинство образцов), так и внахлест (рис.6).

■ Таблица 1. Петрографическое описание образцов керамики позднеирменской культуры Омь-1 (кв – кварц, пш – полевые шпаты; оп – обломки пород)

№ шлифа	Петрографическая структура	Фракционный состав (%)	Текстура цемента	Качественный состав песка (%)	Состав формовочной массы	Природа цемента	Содержание шмота (%)	Размер шмота (мм)	Объем пор (%)
8	алевропелитовая	Менее 0,01 – 68 0,01-0,1 – 25 0,1-0,25 – 7	однородная	Кв – 65 Пш – 28 Оп – 7 (ед. эпидот, гранат, пластинки слюды)	Глина + шмот	Гидрослюда с примесью смешанно-слойных образований и органики	3	0,5-0,7	?
9	алевропелитовая	Менее 0,01 – 62 0,01-0,1 – 33 0,1-0,25 – 5	однородная	Кв – 65 Пш – 28 Оп – 7 (эпидот, карбонаты)	Глина + шмот	Гидрослюда с примесью органики	7-10	0,1-0,5	?
10	псаммоалевропелитовая	Менее 0,01 – 62 0,01-0,1 – 26 0,1-0,25 – 10 0,25-0,5 – 2	однородная	Кв – 64 Пш – 28 Оп – 8 (эпидот)	Глина + шмот + органика	Гидрослюда с примесью органики и гидроокислов железа	12-15	0,3-1,5	18
11	алевропелитовая	Менее 0,01 – 75 0,01-0,1 – 26 0,1-0,25 – 10 0,25-0,5 – 2	однородная	Кв – 64 Пш – 30 Оп – 5 (слюда, эпидот, цоизит)	Глина + шмот + глина сухая (2-3%, 0,2-0,7 мм)	Гидрослюда с примесью смешанно-слойных образований (гидрослюда монтмориллонитового типа) с примесью органики	5-7	0,3-0,6	?
12	псаммоалевропелитовая	Менее 0,01 – 68 0,01-0,1 – 22 0,1-0,25 – 10	однородная	Кв – 70 Пш – 25 Оп – 5 (эпидот, пироксен, цоизит, ильменит-магнетит)	Глина + шмот + органика (фосфатного типа)	Гидрослюда с примесью смешанно-слойных образований (гидрослюда монтмориллонитового типа) с примесью органики	20	0,3-2,0	15-18
13	псаммоалевропелитовая	Менее 0,01 – 65 0,01-0,1 – 23 0,1-0,25 – 10 0,25-0,5 – 2	однородная	Кв – 65 Пш – 28 Оп – 7 (эпидот, пироксен, цоизит, ильменит-магнетит)	Глина + шмот + органика (фосфатного типа)	Гидрослюда с примесью органики	10	0,5-2	12-15
14	псаммоалевропелитовая	Менее 0,01 – 58 0,01-0,1 – 17 0,1-0,25 – 20 0,25-0,5 – 5	однородная	Кв – 60 Пш – 30 Оп – 10 (эпидот, циркон)	Глина + шмот + органика фосфатного типа	Гидрослюда с примесью органики	5	0,28-1,0	?
15	псаммоалевропелитовая	Менее 0,01 – 65 0,01-0,1 – 21 0,1-0,25 – 12 0,25-0,5 – 2	однородная	Кв – 58 Пш – 34 Оп – 8 (эпидот, циркон, сфен, ильменит)	Глина + шмот + глина сухая	Гидрослюда с примесью смешанно-слойных образований (гидрослюда монтмориллонитового типа) с примесью органики и гидроокислов железа	7-8	0,25-0,65	5-7
16	псаммоалевропелитовая	Менее 0,01 – 60 0,01-0,1 – 15 0,1-0,25 – 18 0,25-0,5 – 7	однородная	Кв – 55 Пш – 30 Оп – 30 (эпидот, цоизит)	Глина + шмот	Гидрослюда с примесью органики и гидроокислов железа	10-12	0,8-2,2	8-10
17	псаммоалевропелитовая	Менее 0,01 – 55 0,01-0,1 – 18 0,1-0,25 – 25 0,25-0,5 – 2	однородная	Кв – 55 Пш – 38 Оп – 7 (эпидот, клинопироксен, слюда)	Глина + шмот + органика	Гидрослюда с примесью органики	5	0,3-0,8	15-18
19	алевропелитовая	Менее 0,01 – 77 0,01-0,1 – 20 0,1-0,25 – 3	однородная	Кв – 70 Пш – 30 Оп – ед. (эпидот, цоизит, цв. слюда, ильменит)	Глина + шмот	Гидрослюда с примесью смешанно-слойных образований (гидрослюда монтмориллонитового типа) с примесью органики и гидроокислов железа (лимонит)	10	0,3-0,5	8-10
20	псаммоалевропелитовая	Менее 0,01 – 60 0,01-0,1 – 15 0,1-0,25 – 25	однородная	Кв – 70 Пш – 30 Оп – ед. (эпидот, цоизит, цв. слюда, ильменит)	Глина + шмот + органика	Гидрослюда с примесью смешанно-слойных образований (гидрослюда монтмориллонитового типа) с примесью органики и гидроокислов железа	10	0,3-0,5	8-10
21	псаммоалевропелитовая	Менее 0,01 – 65 0,01-0,1 – 25 0,1-0,25 – 10	однородная	Кв – 75 Пш – 20 Оп – 5 (цоизит, цветная слюда)	Глина + шмот + глина сухая + органика	Гидрослюда с примесью органики	8-10	0,25-1,0	?

■ Таблица 1. Петрографическое описание образцов керамики позднеирменской культуры Омь-1 (продолжение)

№ шифра	Петрографическая структура	Фракционный состав (%)	Текстура цемента	Качественный состав песка (%)	Состав формовочной массы	Природа цемента	Содержание шамота (%)	Размер шамота (мм)	Объем пор (%)
22	псаммоалевропелитовая	Менее 0,01 – 60 0,01-0,1 – 27 0,1-0,25 – 13	Нечеткая, гнездовидная	Кв – 75 Пш – 20 Оп – 5 (эпидот, ильменит, анортит)	Глина + шамот + органика карбонатного типа + песок	Гидрослюда с примесью смешанно-слоистых образований (гидрослюда монтмориллонитового типа) с примесью органики и каолинита	15	0,3-0,9	5-7
23	псаммоалевропелитовая	Менее 0,01 – 72 0,01-0,1 – 12 0,1-0,25 – 6 0,25-0,5 – 10	гнездовидная	Кв – 57 Пш – 38 Оп – 5 (эпидот, цоизит, бесцветная слюда, ильменит)	Глина + шамот + песок	Гидрослюда с примесью органики и гидроокислов железа	15	0,4-1,2	5-7
26	псаммоалевропелитовая	Менее 0,01-60 0,01-0,1 – 22 0,1-0,25 – 15 0,25-0,5 – 3	однородная	Кв – 58 Пш – 37 По – 5 (эпидот, цоизит, ромбический пироксен, бесцветная слюда)	Глина + шамот	Гидрослюда с примесью органики и гидроокислов железа (лимонит, гематит)	18	0,5-1,5	5
27	псаммоалевропелитовая	Менее 0,01 – 62 0,01-0,1 – 18 0,1-0,25 – 17 0,25-0,5 – 3	однородная	Кв – 68 Пш – 27 Оп – 5 (эпидот, цоизит, зеленая слюда)	Глина + шамот	Гидрослюда с примесью смешанно-слоистых образований (гидрослюда монтмориллонитового типа) с примесью органики и гидроокислов железа	3	0,4-0,6	12-15
28	псаммоалевропелитовая	Менее 0,01 – 55 0,01-0,1 – 25 0,1-0,25 – 20 0,25-0,5 – ед.	однородная	Кв – Пш – Оп – 5	Глина + шамот	Гидрослюда с примесью смешанно-слоистых образований (гидрослюда монтмориллонитового типа) с примесью органики, гидроокислов железа, каолинита	15-18	0,7-2,0	5
29	псаммоалевропелитовая	Менее 0,01 – 52 0,01-0,1 – 25 0,1-0,25 – 15 0,25-0,5 – 7	однородная	Кв – 65 Пш – 30 Оп – 3-5 (эпидот, цоизит)	Глина + шамот + органика (фосфатного типа, ихтиодитрит)	Гидрослюда с примесью смешанно-слоистых образований (гидрослюда монтмориллонитового типа) с примесью органики	1-2	0,15-1,2	18
30	алевропсаммопелитовая	Менее 0,01 – 78 0,01-0,1 – 15 0,1-0,25 –	однородная	Кв – 70 Пш – 30 Оп – кремний, сланцевый эпидот, цоизит, цветная слюда, циркон	Глина + шамот	Гидрослюда с примесью смешанно-слоистых образований (гидрослюда монтмориллонитового типа) с примесью органики, гидроокислов железа и каолинита	3	0,3-0,8	?
31	алевропелитовая	Менее 0,01 – 78 0,01-0,1 – 15 0,1-0,25 – 7	однородная	Кв – 60 Пш – 40 Оп – кремний, эпидот	Глина + шамот	Гидрослюда с примесью смешанно-слоистых образований (гидрослюда монтмориллонитового типа) с примесью органики и гидроокислов железа (лимонит, гематит)	5	0,6-1,5	?

В случае изготовления сосуда с округлым дном (на поселении Омь-1 это сосуды средних и малых размеров) применялся, как и у ирменской керамики, емкостный начин, т. е. сначала формировался резервуар, затем заделывалось дно, после чего насаживалась горловина. Придание формы изделию происходило уже на этапе конструирования. Поверхность сформованного сосуда подвергалась обработке с обеих сторон.

У позднеирменских гончаров памятника Омь-1 в арсенале имелось несколько способов обработки поверхностей:

- при помощи твердого орудия (щепы или деревянного ножа), которое оставляло на поверхности горизонтальные узкие, длинные, сгруппированные риски;
- при помощи рук; кстати, это один из самых широко применявшихся «инструментов»: на обеих поверхностях сосудов фиксируются отпечатки папиллярных линий, иногда хорошо видны следы ручной расформовки лент;
- замывкой жидкой глиной;
- лоцилом; скорее всего, это были костяные

орудия, а не каменные. В коллекции памятника Омь-1 представлены костяные гончарные инструменты (рис.7). Следы лощения фиксируются в виде длинных однонаправленных, чаще всего горизонтальных канавок, шириной 0,2-0,4 см с неглубоким ложем. Лощение осуществлялось по подсушенной поверхности, поэтому следы редко отчетливые, как правило, сглаженные (рис.6).

Достаточно часто в качестве доводки после лощения, или вместо него, наружная поверхность сосуда полировалась (рис.8).

В большинстве случаев залощен срез венчика, наружная поверхность. Есть образцы с лощением дна. Изнутри сосуд лоцился лишь в верхней части.

Орнамент наносился на изделие до лощения. На некоторых образцах фиксируется смещение или уплотнение орнаментальных деталей, совпадающее с направлением движения инструмента при лощении. При этом рельефно выступающие элементы, такие как жемчужины, полосы в виде небольшого валика также оказывались залощенными. В случае, когда лощению подвергались обе поверхности, всегда фиксируется одинаковый для той и другой стороны прием лощения.

Обжиг сосудов позднеирменской культуры памятника Омь-1 можно определить как кратковременный, происходивший при температуре выше 650° С. О том, что обжиг велся при температуре каления глины (начиная от 650-700° С и выше), свидетельствует отсутствие остаточной пластичности глины, а также окрашенные в теплые охристые тона поверхности образцов. О кратковременности обжига можно судить по трех-, четырехцветности изломов с резкими границами между разными цветовыми слоями. Пятнистость внешних поверхностей и различная степень прокаленности позволяют предположить, что сосуды обжигались на костре. Причем, отработаны были как окислительный (открытый костер), так и восстановительный (закрытый костер) режимы. Но следует иметь в виду, что позднеирменские жилища памятника Омь-1 погибли при пожаре. Наблюдения показали, что все керамические фрагменты, находившиеся в момент пожара на кровле жилищ, вместе с грунтовой засыпкой кровли приобрели равномерную оранжевую окраску.

Формы сосудов и орнамент. Позднеирменская керамика памятника Омь-1 представлена в основном горшечными формами. Диаметр устьев сосудов варьирует от 12 до 40 см. По форме и размерам четко прослеживается отличие между столовой и кухонной посудой (рис.8; 9-12).

В комплексе преобладают сосуды первого типа (83,1%). Это крупные плоскодонные горшки с диаметром устья более 22 см, хорошо выраженным переходом от шейки к тулову и резким сужением от линии плечика

■ Таблица 2. Элементы орнамента керамики позднеирменской культуры Омь-1

1		4,2%	20		0,7%
2		17,1%	21		0,2%
3		1,0%	22		2,6%
4		0,9%	23		2,7%
5		2,1%	24		3,4%
6		0,2%	25		3,0%
7		3,6%	26		0,2%
8		13,4%	27		4,1%
9		0,1%	28		0,1%
10		1,3%	29		3,5%
11		2,6%	30		2,7%
12		11,7%	31		0,9%
13		2,5%	32		0,5%
14		2,3%	33		0,9%
15		0,9%	34		1,3%
16		0,5%	35		0,2%
17		0,1%	36		1,1%
18		5,1%	37		1,1%
19		0,2%	38	Венчик без орнамента	0,7%

к придонной части. Диаметр дниц более чем в два раза меньше диаметров устья и колеблется от 12 до 18 см. Высота сосудов варьирует пропорционально диаметру устья, иногда превышая этот показатель. Исключение составляет один плоскодонный сосуд, диаметр дна которого составляет 2/3 от диаметра устья (рис.11:6). Оформление горловины при сохранении стандартных пропорций достаточно разнообразно. Срез венчика бывает округлый, приоткрытый, плоский, скошенный внутрь или наружу. Встречается край венчика сложной конфигурации, когда он скошен наружу, а верхняя его часть имеет прямой срез. Горловина может быть прямая, прямая с утолщением у основания шейки, слегка отогнутая наружу, округло выгнутая наружу («лесная» группа, «молчановская подгруппа» по классификации

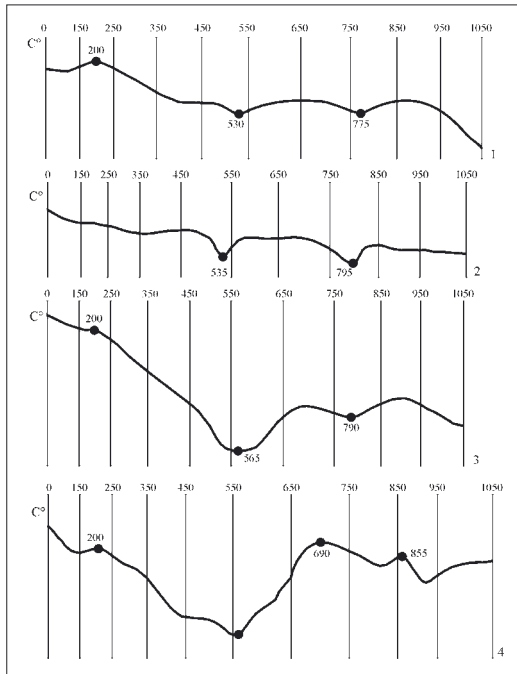
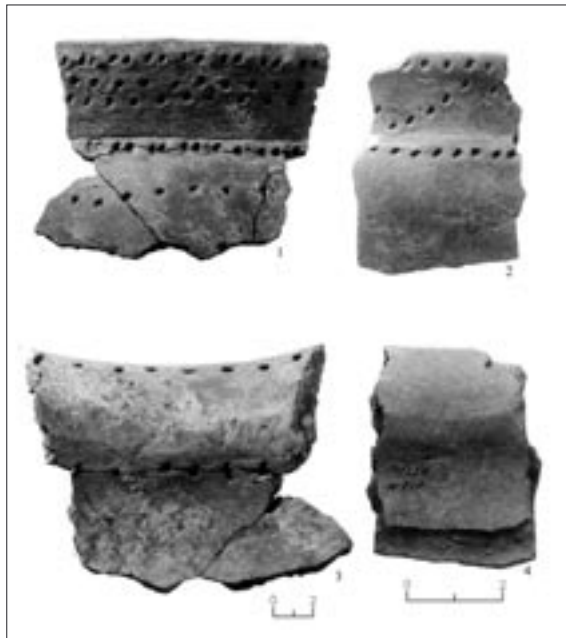

Рис. 1. Термограммы образцов керамики позднеирменской культуры Омь-1: 1 – образец №12; 2 – образец №16; 3 – образец №18; 4 – образец №22 (табл. 1)

Рис. 2. Образцы со следами формовки сосудов ленточным способом с соединением лент между собою встык (1, 3) и внахлест (2, 4). 2 – 4 – образец №18 (табл. 1). Глина, лепка, терракота. Позднеирменская культура Омь-1

Н.Л.Членовой) [13, с.76]. Причем такая «молчановская» профилировка имеет разные варианты оформления внутренней поверхности: горловина может быть вогнутой и повторять линию внешнего профиля, или прямой за счет утолщения. Зона шейки у всех приведенных разновидностей горловины подчеркнута, а изнутри часто оформлена в виде характерного ребра или плавно сглажена. Наименее распространен плавный переход от шейки к слабовыраженному плечу, он составляет в позднеирменском комплексе всего 3%. Данная посуда наиболее сопоставима по форме со II типом керамики, выделенной В.И.Молодиным первоначально для посуды поселения Туруновка-4, а затем для всего переходного от бронзы к раннему железу времени Барабы [4, с.72-75; 3, с.156-159, рис.78, 79; 13, с.135, 136, рис.29; 30].

Второй тип составляет в комплексе 16,9% и представлен преимущественно круглодонными сосудами малых форм, с диаметром устья до 20 см. Профилировка горловины сосудов этого типа отмечена двумя вариациями:

– горловина с коротким прямым или слабоогнутым наружу венчиком, с резким переходом от шейки к тулову, утолщенной шейкой, часто оформленной с внутренней стороны в виде ребра (рис.9:4-8);

Рис. 3. Образец керамики со следами формовки сосуда на основе донного начина с соединением дна и тулова «сбоку» (1, 2) и обработки внутреннего угла с помощью палочки с округлым рабочим краем (2). Глина, лепка, терракота. Позднеирменская культура Омь-1

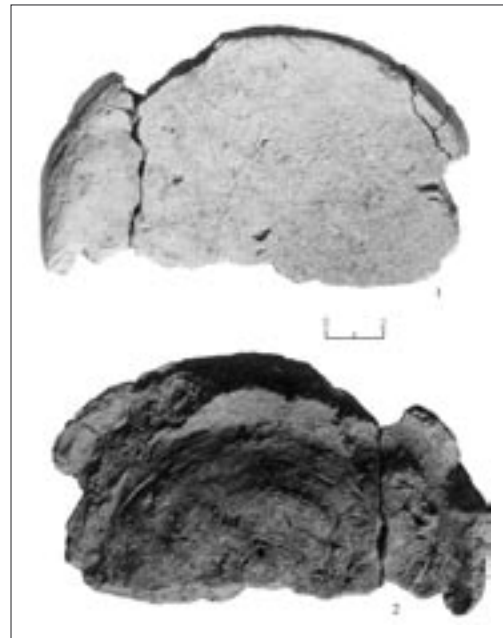
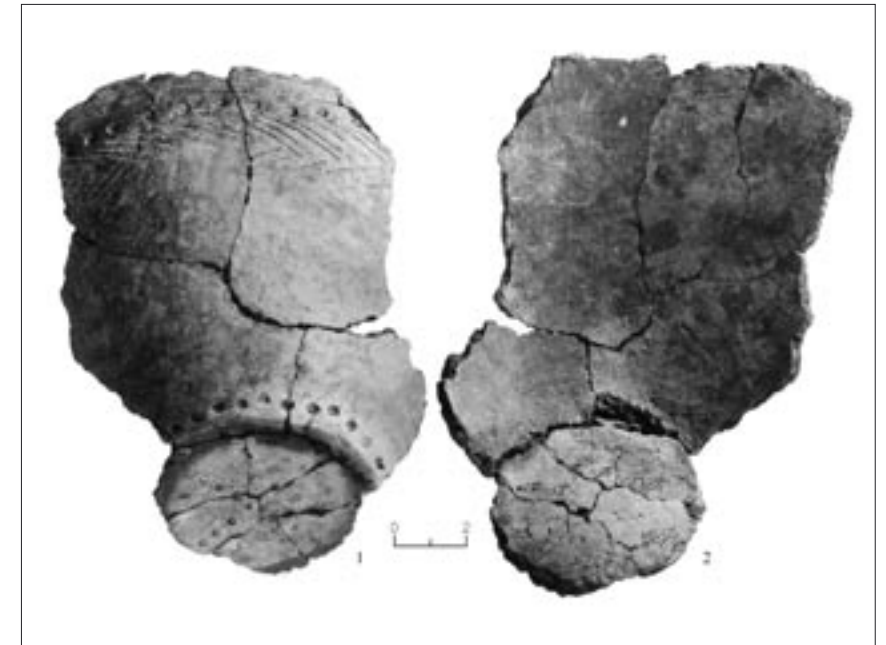

Рис. 4. Образец керамики со следами формовки сосуда с использованием донного начина-лепешки: 1 – внешняя поверхность со следами подставки; 2 – внутренняя поверхность со следами обработки дна палочкой с округлым рабочим краем. Образец №8 (табл. 1). Глина, лепка, терракота. Позднеирменская культура Омь-1

Рис. 5. Образец керамики со следами формовки сосуда на основе донного начина-лепешки: 1 – внешняя поверхность; 2 – внутренняя поверхность. Соединение лепешки с нижней лентой сосуда – ленточный налет. Образец №14 (табл. 1). Глина, лепка, терракота. Позднеирменская культура Омь-1

– горловина с коротким слабоогнутым венчиком и плавным переходом к тулову (рис.10:1-2; 11:1-2).

Горшки первого варианта профилировки по пропорциям близки к шаровидным, а второй вариант характеризуется более приземистыми пропорциями, близкими к чашам. Исключение составляет небольшой сосудик с шаровидным туловом и плоским дном (рис.12:4). Наиболее близка к выделенному типу посуды керамика III типа памятника Туруновка-4 [4, с.72-75; 3, с.159, 160, рис.80; 13, с.137, рис.31], малые формы сосудов из памятника Большой Лог [13, с.128, рис.22:2-9].

Декорировано 37,2% всех фрагментов. Степень орнаментированности посуды по зонам различна. Так, орнаментом украшено 95,9% всех горловин, 26,9% – стенок, 20,8% – придонных частей, днища покрывались узором редко – в 4,5% случаев. Но эти усредненные показатели лишь приблизительно отражают картину заполнения орнаментом поверхности сосудов. Исходя из анализа целых сосудов и археологически целых форм, можно сделать заключение, что существуют различные варианты распределения орнамента по зонам. Для сосудов малых форм иногда было достаточно заполнения незатейливым узором из двух горизонтальных рядов насечек пояска под шейкой (рис.11:1-2; 12:4). У подавляющей массы сосудов горловина орнаментирована. Для ее украшения могли использоваться

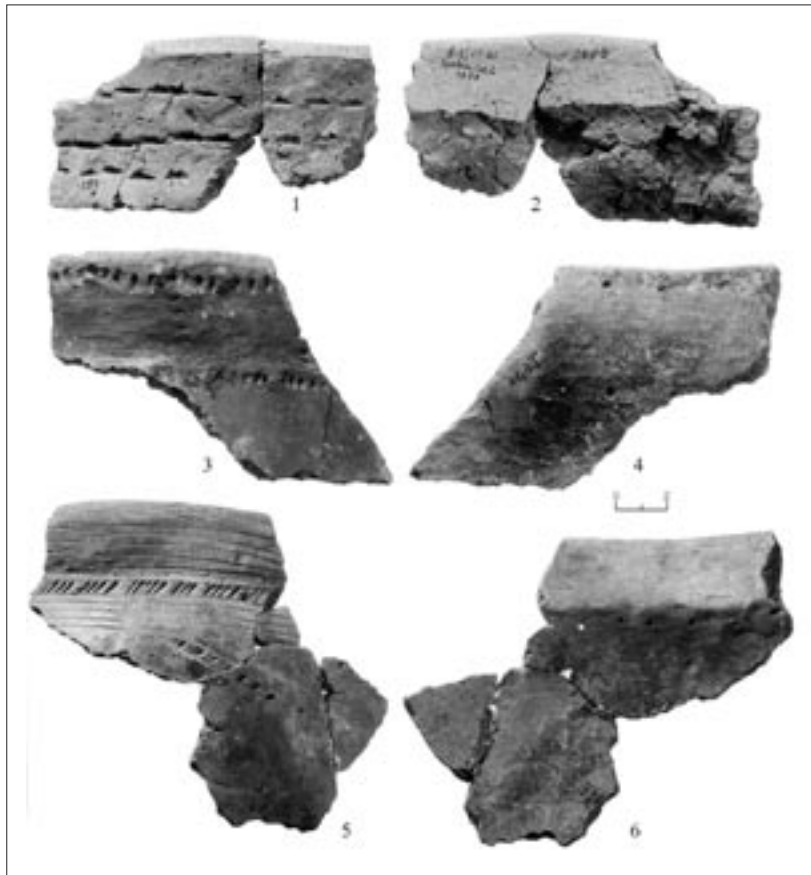

Рис. 6.
1-2 – образцы керамики со следами формовки ленточным способом с соединением внахлест; 3-6 – образцы со следами лощения внутренней и внешней поверхностей. 3-4 образец №19 (табл.1), 5-6 – образец №15 (табл.1). Глина, лепка, терракота. Позднеирменская культура Омь-1

как один (рис.11:6), так и несколько орнаментальных мотивов. Верхняя часть горловины часто выступает как самостоятельная орнаментальная область. Иногда декор присутствует лишь в этой зоне, а более половины поверхности горловины остается свободной от узора (рис.10:3; 11:4; 12:2). Практически всегда орнаментально выделена шейка. В зависимости от композиции, остальная боковая поверхность сосуда часто свободна от декора, узоры могут спускаться на плечико (рис.9:2; 10:4, 6; 12:5-6). Заполнение орнаментом на 2/3 сосуда встречается значительно реже (рис.11:3), в единичных случаях фиксируется декорирование придонных частей и днищ. Орнаментальные мотивы на сосудах обоих типов достаточно близки, хотя различные пропорции посуды накладывают заметный отпечаток на их композиционное построение.

Техника нанесения орнамента различна. Преобладают резная и накольчатая (38,7%), ямочная (ямки, жемчужины, кольцевые вдавления) составляет 23%, а гребенчатая – лишь 6,9%. К смешанной технике (24,2%) мы относим различные сочетания горизонталь-

ных рядов жемчужин и ямок с разрядкой из насечек и оттисков гребенчатого штампа. Рельефной формовкой наносилась выпуклая линия по шейке сосудов (4,1%).

Выделено 37 элементов орнаментов (табл.2). Преобладающим орнаментом в позднеирменском комплексе является жемчужник (29,3%). Горизонтальные ряды жемчужин составляют 4,2%, а остальная масса представлена жемчужником с разрядкой в виде прямых и косых насечек или оттисков ребра лопаточки, вертикальных оттисков гребенчатого штампа, ямочных или кольцевых вдавлений, треугольных оттисков угла лопаточки. Из всего массива жемчужных узоров наибольшее применение получили двойные ряды (61%), один из которых располагается на венчике, а второй – по линии шейки или чуть ниже. Одиночные ряды жемчужин составляют 39%. При наличии двойного ряда жемчужин в декоре сосуда чаще всего ряды тождественны. Достаточно распространенными являются сочетания, в которых верхний ряд представлен жемчужником с разрядкой насечками, а на нижнем – в качестве разделителей использованы ямки или тре-

Рис. 7.
Гончарные инструменты из рога (1) и кости (2-11). Позднеирменская культура Омь-1

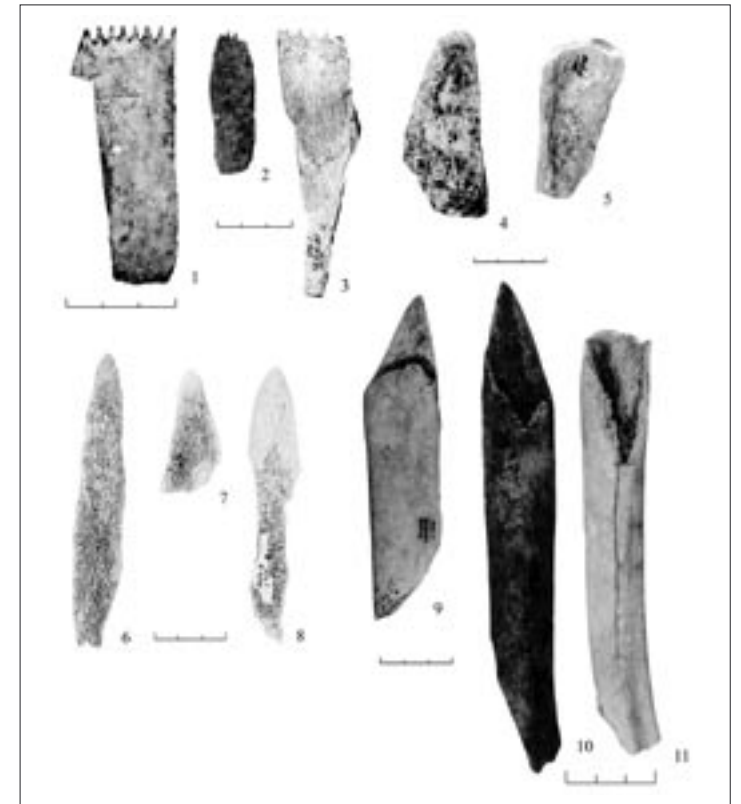

Рис. 8.
Образцы керамики со следами обработки внешних (1, 2) и внутренней (3) поверхностей лощением. 1 – образец №7 (табл.1); 2, 3 – образец №31 (табл.1). Глина, лепка, терракота. Позднеирменская культура Омь-1

угольные оттиски. На одном сосуде могут встречаться ряды жемчужника с разрядкой и без нее.

Для области горловины помимо жемчужника наиболее характерны горизонтальные ряды наклонных линий, выполненных в резной (17,9%) и гребенчатой технике (4,6%). Обычно у сосудов первого типа этот узор располагался в верхней части горловины (рис.9:3, 6; 10:6; 11:3; 12:1), а у сосудов второго типа ряд жемчужника мог оказаться единственным мотивом декора горловины (рис.12:2). Ряды ямок (13,6%) характерны для орнаментации лишь сосудов первого типа. Интересен характер расположения рядов ямочных вдавлений: они могли находиться на месте традиционного двойного ряда жемчужин, обрамляя орнамент горловины (рис.12:5). Доказательством тому, что в композиционном построении ряды ямок выполняли функцию жемчужин, служат ряды ямок, разделенных насечками или кольцевыми вдавлениями (1,9%), подобно жемчужинам с разрядкой. Но иногда ямочные ряды полностью заполняли все орнаментальное поле горловины самостоятельно или в сочетании с другими разделительными мотивами (рис.12:3).

Горизонтальные ряды резной сетки (10,3%), резе сетки, выполненной гребенчатым штампом, были также одним из излюбленных элементов украшения горловины. Этот элемент зафиксирован в декоре как столовой (рис.9:4-6), так и кухонной посуды (рис.12:5,6). Параллельные горизонтальные резные (6,5%) и гребенчатые (2,4%) линии также традиционны. Встречаются как сплошные линии (рис.12:1), так и выполненные прерывистыми блоками (рис.10:6; 11:6). Реже зафиксированы горизонтальная и вертикальная елочка, двойной зигзаг, ряды вертикальных линий, заштрихованные полосы, элементы на основе насечек, ряды кольцевых вдавлений.

Зона шейки у хорошо профилированной позднеирменской посуды выделяется не только при помощи формы, но и орнаментально. Если у сосуда украшалась только горловина, то узкая орнаментальная полоска по шейке завершала декор. Если же заполнение орнаментом продолжалось по плечикам и ниже, то она выступала в качестве разделительной зоны. Чаще всего в этой зоне располагаются различные вариации жемчужника (58%). Наиболее популярен ряд жемчужин с разрядкой из прямых вертикальных насечек (37,5%). Жемчужины без разрядки составляют 6,1%. Традиционен и ряд ямочных вдавлений (9,1%), реже встречаются ямки с разрядкой прямыми насечками (1,5%). Все эти орнаментальные ряды могли иметь «близнеца» в верхней части венчика, но часто выступали и как самостоятельный элемент. Еще одной характерной особенностью украшения шейки служит выпуклая горизонтальная полоска, сформованная при первичной обработке поверхности или уже при орнаментации сосуда, ширина которой не превышает 4 мм (13,3%) (рис.9:4; 10:8; 11:3-6; 12:5). В технологическом отношении она не имеет ничего общего с налепными валиками, которые ни разу не зафиксированы на посуде данного комплекса. Иногда фиксируется расположение орнаментального ряда на основе жемчужин или ямок под выпуклой полоской. Редко встречается дополнительное украшение в виде ряда ямок, нанесенного поверх лощеной рельефной полоски. Функцию разделителя зон выполняет также и одиночная горизонтальная прочерченная линия по шейке (4,9%), под которой может находиться ряд жемчужин или ямок (рис.9:2-3, 5-6). Узоры из заштрихованных лент, насечек, оттисков уголка лопаточки, гребенчатой сетки в целом не характерны для этой зоны и фиксируются единично.

Зона плечика, если она орнаментировалась, выделяется в декоративной композиции позднеирменских сосудов. Отделенная от венчика узорным пояском, она может повторять мотив заполнения центральной части горловины или быть самостоятельной. В отличие от области горловины и шейки, здесь ямочные

узоры (17,8%) и кольцевые вдавления (8,9%) преобладают над жемчужником (1,2%). Ряды ямок и кольцевых вдавлений могли выступать как самостоятельный декор плечика (рис.9:2; 12:3) или чередоваться с другими, обычно резными, или гребенчатыми элементами (рис.11:3), среди которых наиболее распространены ряды горизонтальных линий (непрерывные или нанесенные прерывистыми блоками), выполненные в резном (11,1%) или гребенчатом (8,1%) исполнении; горизонтальные ряды наклонных (11,5%) и прямых линий (3,8%), горизонтальные елочные узоры (5,5%) и сетка (3%), нанесенные, как правило, в резной технике. Реже отмечены вертикальные елочные узоры, заштрихованные прямые и зигзагообразные ленты; наклонные прочерченные полосы, заполненные насечками.

В редких случаях, когда орнаментом покрыта зона ниже уровня плечика, происходит ритмичное заполнение поверхности рядами ямок или чередующимися с ними резными узорами (рис.11:3-4), встречаются также вертикальные тяжи из насечек, спускающиеся к придонной части (рис.11, 6). Ряды оттисков уголка лопаточки, насечек, ямок, елочки часто завершали орнаментальную композицию сосуда (рис.10:6; 11:3; 12:5-6).

В нескольких случаях отмечена орнаментация придонной части сосудов в виде узкого пояса у самого дна, который заполнялся одним рядом ямок, кольцевых вдавлений или некрупных насечек (рис.11:3-4).

Расположение узора на днищах встречается в единичных случаях. У сосудов первого типа плоское дно могло быть покрыто ямочными вдавлениями по краю окружности или дополнительно снабжено крестовым узором из ямок (рис.11:3). На сосуде второго типа орнамент, выполненный мелкими насечками, в виде окружности и, по-видимому, семилучевой звезды, зафиксирован на двух фрагментах круглодонных сосудов.

Таким образом, комплексный технико-технологический и сравнительно-типологический анализ комплекса керамики переходного от эпохи бронзы к железному веку памятника Омь-1 позволяет сделать вывод, что в данный период времени наблюдается дальнейшее развитие шамотной традиции, характерной для ирменской культуры данного района [7, с.86-97]. Наличие однотипного сырья по всему региону привело к складыванию определенных принципов его использования и составления формовочных масс на основе технологической целесообразности [6, с.324-325]. Сырьевую базу центральной части лесостепного Обь-Иртышья можно определить как тощие гидрослюдистые суглинки и глины, изготовление качественных изделий из которых требовало добавок, позволяющих снизить растрескивание и деформацию

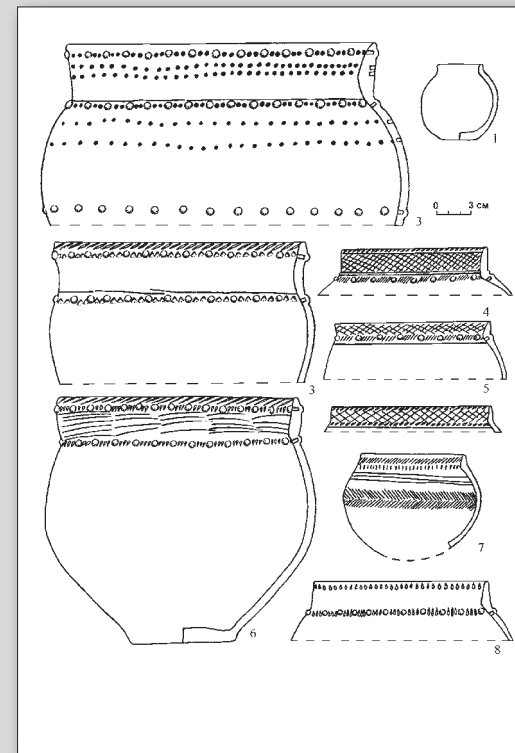

Рис. 9. Керамика позднеирменской культуры Омь-1

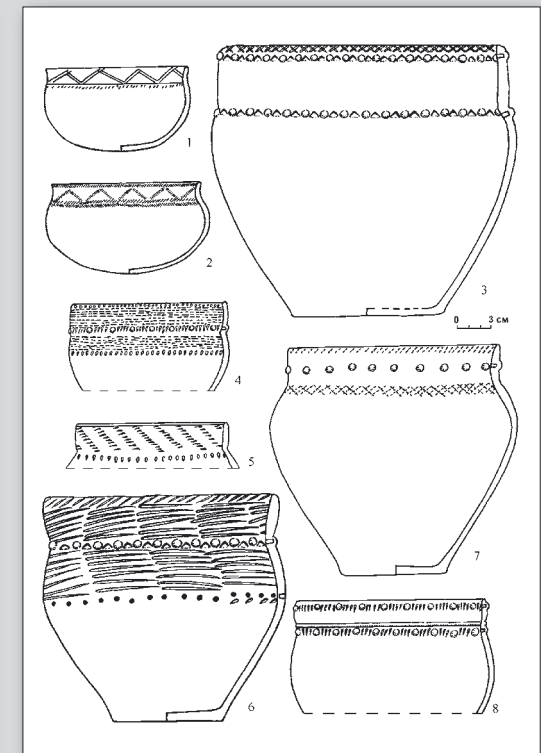

Рис. 10. Керамика позднеирменской культуры Омь-1

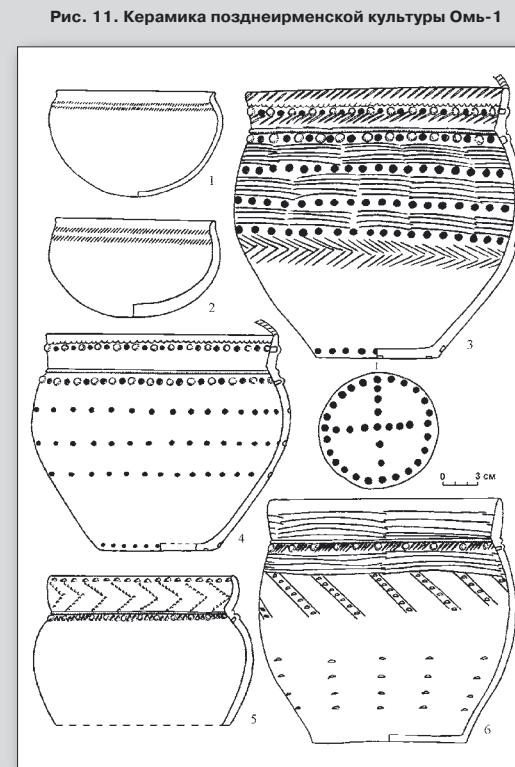

Рис. 11. Керамика позднеирменской культуры Омь-1

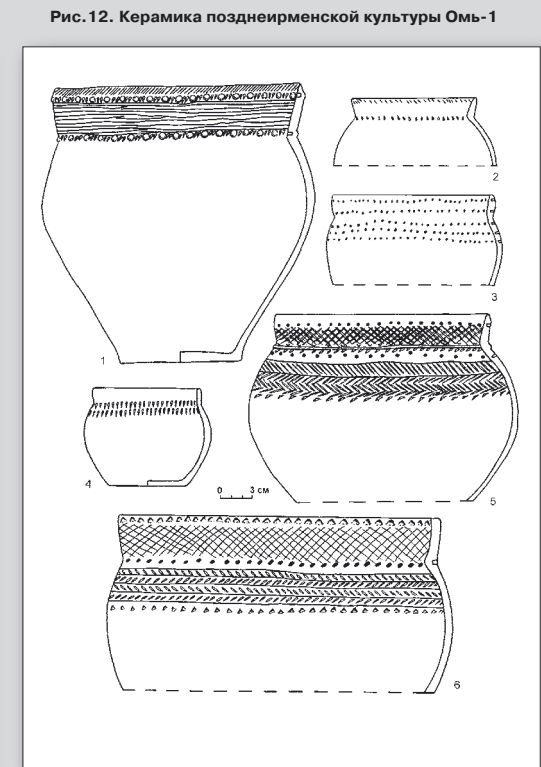

Рис. 12. Керамика позднеирменской культуры Омь-1

при сушке и обжиге. Отсутствие здесь открытых выходов камня и обусловило сложение и развитие шамотной традиции. Выявлена закономерность: процент введения шамота в тесто обратно пропорционален количеству песка в нем. Песок зачастую присутствовал в виде естественной примеси, состав которой постоянно варьировал. Учитывая тот факт, что отделение глинистой фракции от песчаной не производилось, приходится признать умение древних мастеров добиваться нужного качества изделий изменением пропорций добавок в тесте. Для ирменской и позднеирменской культур характерна мелкая и средняя размерность шамота.

Гидрослюдястое сырье требовало определенного пластификатора, и он был найден в виде птичьего помета. Эта органическая составляющая присутствует в рецептах формовочных масс обеих исследуемых культур. Следует отметить, что ирменцы и позднеирменцы, скорее всего, использовали раствор. Таким образом, исходное сырье и состав формовочных масс для древней барабинской керамики не являются культурно-показательными для эпохи поздней бронзы. Это региональная традиция, ограниченная местной сырьевой базой.

Близкий состав сырья позволил отчетливее выделить и сопоставить технологические приемы изготовления глиняных изделий в рамках следую-

щих одна за другой культур, выйти на различные аспекты реконструкций и динамики древнего керамического производства.

Ирменская и позднеирменская культуры относятся к единой гончарной традиции. Для них свойственны преобладание горшечных форм, сходные типы посуды, конструирование которых проводилось по близким программам. В обработке поверхности ирменские и позднеирменские гончары предпочитали первичную обработку твердым орудием, лощение производилось по подсушенной поверхности после нанесения орнамента. Для декора сосудов этих двух культур характерна близкая горизонтальная зональность, сходные принципы построения орнаментальной композиции и техника нанесения орнамента. Наиболее ярко ирменские орнаментальные традиции прослеживаются на столешной позднеирменской посуде, где сохраняются геометрические элементы, жемчужины с разрядкой по шейке, практически отсутствуют ямочные узоры. Наибольшая вариабельность в форме венчиков и разнообразие декора отмечается для плоскодонной кухонной позднеирменской посуды. Здесь развитие декора идет по линии увеличения ямочных узоров, появления двух рядов жемчужника с разрядкой, украшения венчика и плечиков горизонтальными прочерченными линиями.

1. Могильников В.А. Некоторые проблемы генезиса и этнической принадлежности культур раннего железного века лесостепи Западной Сибири // *Западносибирская лесостепь на рубеже бронзового и железного веков.* – Тюмень: Тюмен.ГУ, 1989. – С.62-77.
2. Молодин В.И. Некоторые проблемы переходного от бронзы к железу времени в новосибирском Приобье и лесостепной Барабе // *Проблемы скифо-сибирского культурно-исторического единства: Тез. докл.* – Кемерово: Кем.ГУ, 1979. – С.110-112.
3. Молодин В.И. Бараба в эпоху бронзы. – Новосибирск: Наука, 1985. – 200 с.
4. Молодин В.И., Колонцов С.В. Туруновка-4 – памятник переходного от бронзы к железу времени // *Археология юга Сибири и Дальнего Востока.* – Новосибирск: Наука, 1984. – С. 69-86.
5. Молодин В.И., Новиков А.В. Археологические памятники Венгеровского района Новосибирской области. – Новосибирск: НПЦ по сохранению ист.-культ. наследия, 1998. – 140 с.
6. Мыльникова Л.Н., Чемякина М.А. К вопросу о древнем гончарстве Барабы // *Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий: Материалы 6 Годовой сессии ИАЭТ СО РАН.* – Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 1998. – С.324-325.
7. Мыльникова Л.Н., Чемякина М.А. Керамика эпохи поздней бронзы Центральной Барабы (по материалам поселенческого комплекса Омь-1) // *Вестник археологии, антропологии и этнографии.* – Тюмень: Изд-во ИПСО СО РАН, 2001. – Вып.3. – С.86-97.
8. Полосьмак Н.В. Бараба в эпоху раннего железа. – Новосибирск: Наука, 1987. – 144 с.
9. Полосьмак Н.В. Культура населения Западной Барабы в скифо-сарматское время: Автореф. дисс. канд. ист. наук. – Ленинград, 1985. – 21 с.
10. Троицкая Т.Н., Молодин В.И., Соболев В.И. Археологическая карта Новосибирской области. – Новосибирск: Наука, 1980. – 183 с.
11. Труфанов А.Я. О судьбах ирменской культуры // *Хронология и культурная принадлежность памятников каменного и бронзового веков Южной Сибири: Тез. докл.* – Барнаул: ИИФФ, Алт. ун-т, 1988. – С. 115-117.
12. Чемякина М.А. Керамические изделия эпохи поздней бронзы-раннего железа лесостепного Обь-Иртышья как источник палеоэкономических реконструкций (по материалам многослойного памятника Омь-12): Автореф. дисс. канд. ист. наук. – Новосибирск, 2001. – 22 с.
13. Членова Н.Л. Памятники конца эпохи бронзы в Западной Сибири. – М.: Пушчинский научный центр РАН, 1994. – 170 с.

17.02.2003

КЕРАМИЧЕСКИЕ СОСУДЫ ИЗ ЖИЛИЩ ПАМЯТНИКА БУКИНСКИЙ КЛЮЧ-1

© Сергей Нестеров, доктор исторических наук, старший научный сотрудник

© Ольга Кудрич, археолог
(Институт археологии и этнографии Сибирского отделения Российской академии наук)

Многослойный памятник Букинский Ключ-1 расположен на высокой пойме (4-7 м) правого берега р.Буреи (Амурская область) (рис.1). Общая площадь памятника – 600-700 м². В результате раскопок 1997, 1999 и 2001 гг. было вскрыто 372 м² террасы, обнаружены и изучены два слоя (3.3 и 5.1) с артефактами урильской культуры раннего железного века (XII-V вв. до н.э.); три ямы-промыва и три жилища раннесредневековой михайловской культуры (III-X вв. н.э.) [6].

Основная часть раннесредневековых находок представлена фрагментами керамики, в том числе развалами сосудов в жилищах.

В жилище 1, ближе к восточному углу и вдоль северо-восточной стенки, стояли вверх дном три больших сосуда (№1-3). В восточном углу найдены донный начин сосуда (рис.4), которому путем подработки верхнего края придана форма чаши-пиалы (№4), и остатки емкости №5. Примерно в одном метре от южного углового сочленения, под юго-западным бревном рамы вверх дном стоял еще один большой сосуд (№7). Он находился выше уровня пола на 9 см. Слой грунта, наслоившийся здесь на обмазку пола, образовался в результате просочившегося сюда сквозь вертикально стоящие плашки отложений, отделявшие жилое пространство от стен котлована. В южном углу, под рамой найдены фрагменты сосуда №8. Полностью удалось реконструировать два сосуда (№2 и 7; табл.1).

На полу жилища 2 находок встречено немного. В основном, это разрозненные фрагменты керамики. Некоторая их концентрация отмечена вдоль юго-восточной стороны жилища. Из части фрагментов

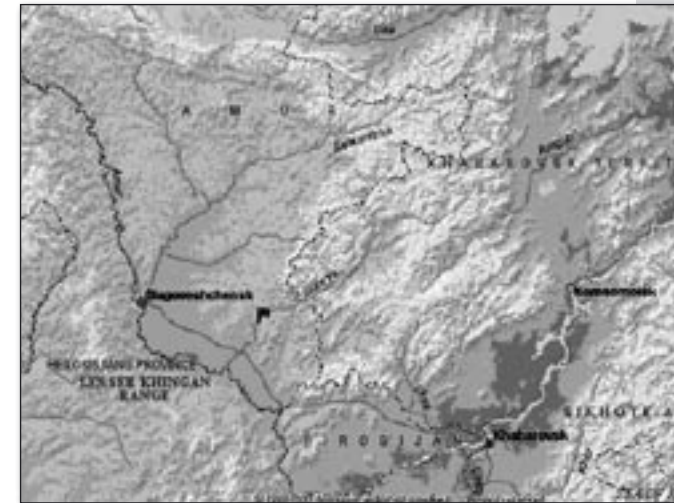

Рис. 1. Карта дальневосточного региона. Флажком отмечен памятник Букинский Ключ-1 на р.Буреи. Фрагмент карты взят из электронной «Encarta World Atlas-1998»

удалось собрать сосуд без дна. К нему также подошли фрагменты, найденные в заполнении жилища и в яме-промыве 1. Тулово сосуда украшено оттисками шпателя с пятью зубцами, расположенных вертикально и сгруппированных в три пояса. На венчике, под рассеченным валиком, нанесен ряд оттисков прямоугольной формы (рис.5:1, 2).

В жилище 3 пять развалов керамических сосудов были сосредоточены в восточной части жилищного пространства. Из них полностью восстановлены только два сосуда (№2 и 5/2; рис.2:3, 4; табл.1).

Археологически целый сосуд происходит из ямы-промыва 1 (рис.3; табл.1). Значительные фрагменты горшков найдены на поверхности западины над жилищем 1 и в границах западины над жилищем 3 (рис.5:3).

По основным характеристикам целые формы демонстрируют близость между собой. Особенно это хорошо видно по сосудам №2-5 (табл.2). Это обычные горшки, которые, по количественным параметрам, относятся к закрытым. Однако незначительная разница между диаметрами венчика и тулова (см. табл.1)

■ Таблица 1.
Параметры целых сосудов стоянки Букинский Ключ-1 (см)

№№	№ жилища/ № сосуда в нем	Диаметр венчика	Диаметр основания шейки	Диаметр тулова	Диаметр дна	Высота общая	Высота шейки	Высота плечика	Высота придонной части
1	1/7	31,5	28,5	37,5	9	44	4	15	25
2	1/2	32,5	25,8	33,8	12,2	46,1	4	16	26,1
3	3/5(2)	19,2	15,2	20,5	7,5	28,4	3	10,4	15
4	3/2	21	15	22	6	29	3,5	12,5	13
5	яма-промыв 1	23	18,5	25,8	7,8	33,5	3	12	18,5

позволяет говорить о них как о «практически открытых». Они широкогорлые (0,8-0,96) с развитыми вертикальными пропорциями (1,17-1,39). Служебная часть смоделирована в виде очень низкой горловины (0,12-0,17), сильно отогнутой наружу (0,75-0,95). Довольно вытянутое вдоль вертикальной оси тулово (1,16-1,25) имеет среднее по высоте плечико (0,6-0,96), которое отличается незначительной кривизной (0,25-0,3). Нижние части горшков – в основном широкодонные (0,41-0,49) или находятся в начале количественного интервала категории «среднедонные» (0,57-0,61). Сосуд №1, близкий по большинству указателей к вышеописанным сосудам (табл.2), отличается от них высотой (она средняя – 1,17), среднепрофилированной шейкой (0,38) и округлым туловом (1,07).

Керамика михайловской культуры в настоящий момент представлена пятью морфологическими типами сосудов (число археологически целых форм составляет 60 ед., из них: 25 найдены на Михайловском городище на р.Завитой [2, с.52-87], 35 – на сезонных таежных стоянках Букинский Ключ-1, -2; Большие Симичи на р.Бурея), два из которых – горшки и вазы – являются ведущими. Кроме того, в жилищах Михайловского городища обнаружено 10 миниатюрных сосудов, которые «по форме повторяют вазообразные и горшковидные сосуды», и только один был «простой баночной формы» [4, с.85].

Тип 1. «Горшки, – согласно определению, данному О.В.Дьяковой керамике с Михайловского горо-

■ Таблица 2.
Указатели форм сосудов памятника Букинский Ключ-1
(составлены по В.Генингу [1, с.114-125]; номер сосуда соответствует порядковому № в табл. 1)

№№	УКАЗАТЕЛИ ФОРМ СОСУДОВ								
	Высотность сосуда	Высотность горловины сосуда	Широтность горловины сосуда	Профилировка шейки	Высотность тулова	Высотность плечика	Выпуклость плечика	Ширина днища	Дд: Дв
1	1,17 средний	0,13 очень низкогорлый	0,84 широкогорлый	0,38 средне- профилированная	1,07 округлое	0,6 средняя	0,3 слабо- выпуклое	0,57 средне- донный	1:3,5
2	1,36 высокий	0,12 очень низкогорлый	0,96 широкогорлый	0,84 сильно- профилированная	1,25 вытянутое	0,61 средняя	0,25 очень слабо- выпуклое	0,41 широко- донный	1:2,7
3	1,39 высокий	0,16 очень низкогорлый	0,94 широкогорлый	0,67 сильно- профилированная	1,24 вытянутое	0,69 средняя	0,25 очень слабо- выпуклое	0,43 широко- донный	1: 2,6
4	1,32 высокий	0,17 очень низкогорлый	0,95 широкогорлый	0,86 сильно- профилированная	1,16 вытянутое	0,96 средняя	0,28 слабо- выпуклое	0,61 средне- донный	1: 3,5
5	1,30 высокий	0,13 очень низкогорлый	0,80 широкогорлый	0,75 сильно профилированная	1,18 вытянутое	0,65 средняя	0,3 слабо выпуклое	0,49 широко- донный	1:2,9

дища, – сосуды черного или темно-серого цвета с плавно выделенными плечиками, яйцевидным туловом (яйцевидность, на наш взгляд, – один из ведущих признаков. – Авт.), широким, чуть вывернутым наружу горлом. Для них характерен напелной декор (валик с насечками. – Авт.) под венчиком и ложнотекстильный (вафельный. – Авт.) орнамент, покрывающий тулово» [4, с.78]. К этой характеристике можно добавить такой показатель, как соотношение диаметра дна к диаметру венчика, которое составляет 1:2,3-3,5 (зависимость была выведена по археологически целым сосудам из бурейской коллекции). Сосуды данного типа представляют собой широкогорлые горшки, близкие по параметрам к открытому типу. Общий профиль сосудов хорошо сбалансирован как по высоте, так и по ширине, что демонстрирует материалы памятника Букинский Ключ-1 (сосуды №2-5; табл.2).

Данный тип является в хозяйстве михайловцев наиболее популярным. При довольно устойчивых, инвариантных морфологических характеристиках горшки конвергентного контура демонстрируют большое разнообразие в линейных и объемных характеристиках. Так, очень четко выделяются различные категории посуды по такому показателю, как вместимость:

а) очень малые – 0,2-0,5 л; б) средние – 1,5-2,0 л; в) большие – 3 и более литров; г) очень большие – более 10 л. Описываемые горшки №3 и 4 имели объем 3-4 л; №5 – 5-7 л; вместимость сосудов №1 и 2 могла достигать 10-12 л.

Горшковидные сосуды были найдены на всех памятниках михайловской культуры. Статистическая обработка керамического материала с Букинского Ключа-2 показала, что это составляет 4/5 от всех, примерно, 50 обнаруженных остатков сосудов. На памятнике Большие Симичи данный тип 1 также является ведущим, поскольку объединяет до 90% всех образцов керамического комплекса*.

Тип 2 – узкогорлые вазы (или вазовидные сосуды) – является довольно редкой, но устойчивой категорией раннесредневековой посуды (не более 10% от общего числа – установлено по бурейской

* Статистическая обработка керамики с памятника Букинский Ключ-1 пока не проводилась

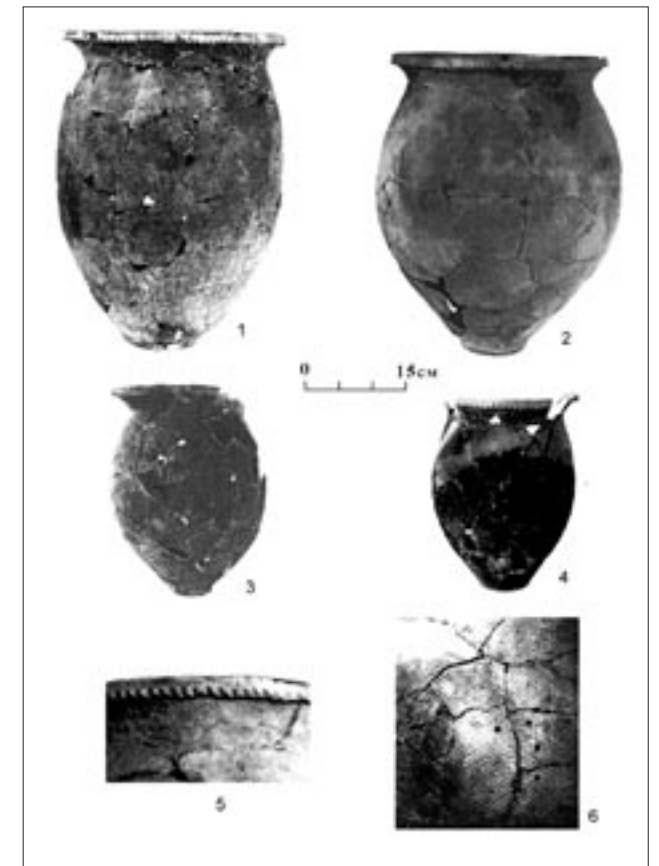

Рис.2.
Сосуды из жилища 1 (1, 2), жилища 3 (3, 4) и фрагменты сосуда 7 из жилища 1 (5 – горловина со следами края ролика-орнамента; 6 – отверстия на тулове): 1 – сосуд №2, пол жилища 1, кв.М-5, инв.№6859; 2 – сосуд №7, пол жилища 1, кв.М-1, инв.№6864; 3 – сосуд №2, пол жилища 3, кв.М-22, инв.№7141; 4 – сосуд №5 (2), пол жилища 3, кв.М-25, инв.№9200; Глина, лепка, терракота. Михайловская культура. V-VI вв. н. э. Фонды Института археологии и этнографии СО РАН. Фото В.П. Мыльникова

коллекции керамики). Обычно это изделия с хорошо развитыми вертикальными пропорциями как контура в целом, так и составляющих его структурных элементов: тулова, шейки и плечика. Округлый резервуар, с довольно покатым плечиком, венчает сильно отогнутая наружу воронкообразная горловина, заметно сужающаяся в устье. Тулово опирается на широкодонное основание. Заметен разброс в объемных характеристиках вазовидных сосудов: малые – 0,5-0,6 л; средние – 1,0-1,5 л; очень большие – 10-12 л. Фрагменты вазовидных сосудов найдены в жилище 1 Букинского Ключа-1 и в жилище 1 Больших Симичей. В жилище 4 последнего памятника были целые вазы. Аналогичная посуда есть на Михайловском городище.

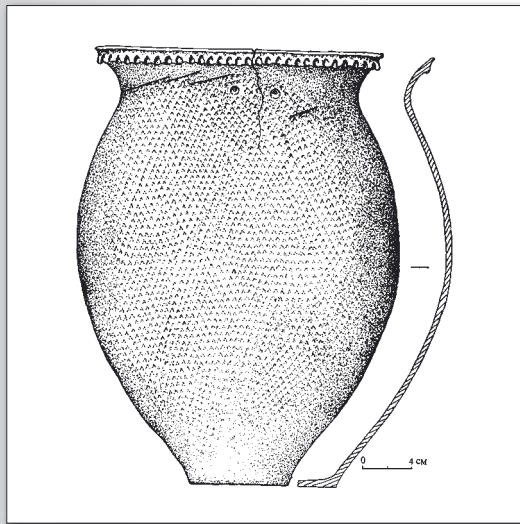
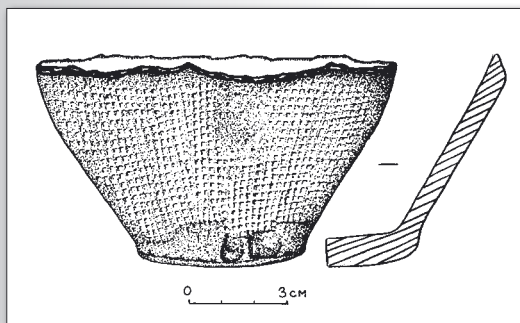

Рис. 3. Сосуд из ямы-промыва 1. Глина, лепка, терракота. Поселение Букинский Ключ-1. Михайловская культура. V-VI вв. н. э. Фонды Института археологии и этнографии СО РАН, кв. Г-2/3, инв. №5223. Рисунок Е.С. Богданова

Рис. 4. Чаша из жилища 1 (донный начин сосуда). Глина, лепка, терракота. Поселение Букинский Ключ-1. Михайловская культура. V-VI вв. н. э. Фонды Института археологии и этнографии СО РАН, кв. Л-6, инв. №6861. Рисунок Е.С. Богданова

Кроме этих двух основных типов михайловской керамики, на материалах стоянки Букинский Ключ-2 и Михайловского городища выделяются еще три типа посуды, представленные единичными экземплярами.

Тип 3 – закрытый сосуд с шаровидным туловом. Имеет суженную, низкопосаженную горловину и приземистый резервуар, демонстрирующий устойчивый баланс между широтными и высотными пропорциями. Контур резервуара напоминает почти идеальную сферу (Букинский Ключ-2, жилище 1; Михайловское городище, жилища 4, 5, 6).

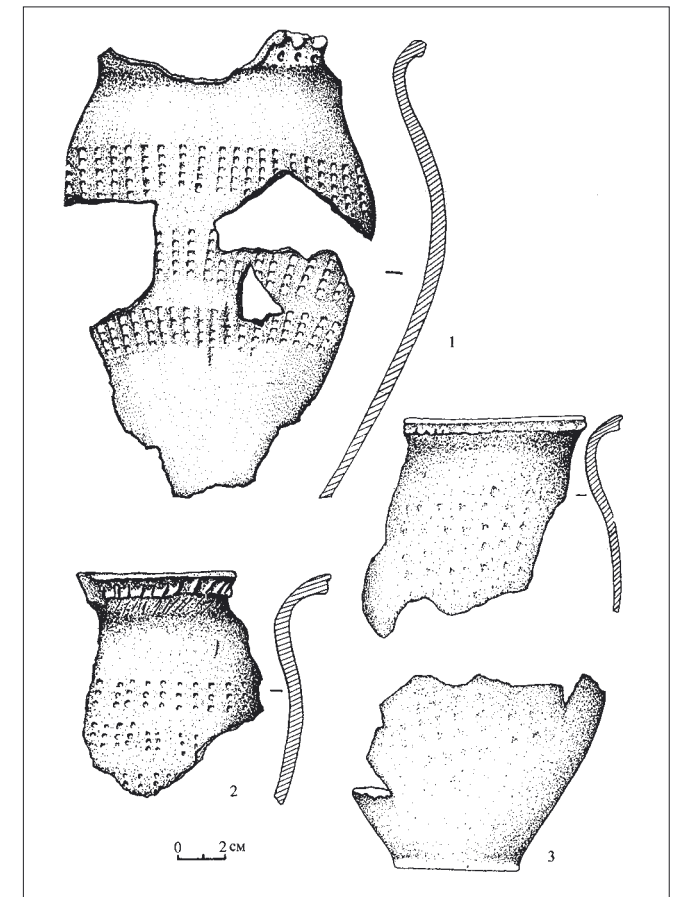
Тип 4 – горшки закрытого типа с выпуклым резервуаром (Букинский Ключ-2, жилище 1; Букинский Ключ-1, жилище 1; см. №1 табл.2). Морфологически представляют собой тип, переходный от открытых слабопрофилированных горшков (тип 1) к закрытым сосудам с шаровидным туловом (тип 3). Данный тип характеризуется промежуточным состоянием ведущих пропорций, величины которых располагаются между показателями по двум другим типам. Морфологически тип 4 связывает крайние признаки типов 1 и 3, возможно, это одно из звеньев морфологической эволюции. Горшки типа 4 – это широкогорлые, но не открытые сосуды со сравнительно высокой (в рамках очень низкой горловинности) профилированной шейкой. По сравнению с шаровидными сосудами, горшки типа 4 сохраняют выпуклость резервуара, имеющего очертания, близкие к сферическому, но он несколько более вытянут по вертикали, как у сосудов типа 1. Благодаря заметной выпуклости резервуара, отличающего образцы типа 4 от экземпляров типа 1, они приобретают общий закрытый контур, несмотря на сильно отогнутую наружу шейку.

Тип 5 – сосуды с овальным в плане (эллипсовидным) туловом (Букинский Ключ-2, жилище 1). Внешне они очень напоминают горшки с относительно высокой горловиной (тип 1), но отличаются от него более высоким плечиком и широкодонным основанием. Из-за большой высоты слабопрофилированного плечика экватор опускается в нижнюю часть тулова, ближе к основанию изделия. В остальных пропорциях близок сосудам типа 1. Возможно, тип 5 мог появиться в результате дефекта формовки. Например, у сосуда №2 (см. рис.2:3) из жилища 3 памятника Букинский Ключ-1 наблюдается явная асимметрия: с одной стороны его экватор расположен ближе к придонной части, с другой – проходит посередине сосуда. Подобная ситуация могла возникнуть при креплении доньшка к уже готовой емкости и случайном деформировании тулова.

Орнамент. В михайловской гончарной орнаментике прослеживается две принципиальные особенности. Во-первых, процедуре орнаментирования обязательно подвергалась практически вся посуда. Во-вторых, в способах декорирования, равно как в орнаментальной стилистике, отчетливо прослеживается стремление к стандартизации. Выделяются две автономные орнаментальные зоны – основная и дополнительная.

Основная зона в морфоструктуре сосуда строго соответствует резервуару – плечу, тулову и придонной части, вплоть до основания сосуда. В роли орнамента выступает, скорее всего, деревянный

Рис. 5. Фрагменты сосудов из жилища 2 (1, 2) и из западины над жилищем 3 (3). Глина, лепка, терракота. Поселение Букинский Ключ-1. Михайловская культура. IV-V вв. н. э. Фонды Института археологии и этнографии СО РАН: 1 – кв. И-13, инв. №4246; 2 – кв. К-12; 3 – кв. Л-18/19, инв. №50, 52. Рисунок Е.С. Богданова

роликовый штамп. Нанесение изображений производилось в технике прокатывания ролика по керамической поверхности. В том, что при отделке поверхностей использовался накат ролика, а не выбивка лопаточкой или колотушкой, убеждают линейные следы в виде отчетливых желобков, оставленных краем ролика. Отпечатки края роликового орнамента особенно четко читаются на участках резкого перегиба контура сосуда – прежде всего, в приустьевой части горловины (рис.2:5; 3).

Различается две разновидности роликового штампа: с ячейкой и с полосчатой нарезкой. В первом случае на декорируемой поверхности ролик оставляет серию вафельных оттисков, скомпонованных в сплошное орнаментальное поле. Этот традиционный для гончарства населения михайловской культуры тисненый декор имеет ячейки различной геометрической формы: квадратной, реже прямоугольной и ромбической. Тиснение, как правило, производилось накатом роликового мелкозубого орудия. Во втором случае

реплики штампа или гребенки выглядели как вертикальные насечки, тиражированные в серии рядов или поясков (от трех до восьми на одном сосуде). Данный тип орнамента встречается редко. Кроме целого сосуда из жилища 2 памятника Большие Симичи, он имеется на небольших фрагментах керамики из жилища 4, междужилищного пространства этой же стоянки и на обломках двух сосудов из жилища 2 памятника Букинский Ключ-1. У одного из букинских экземпляров, кроме трех рядов отпечатков пятизубой гребенки, под венчиком нанесен один ряд наколов торцом палочки, имеющей четырехугольное сечение, у другого – с отпечатками трехзубой гребенки по тулову – под валиком видны косые черточки. У одного небольшого сосуда из жилища 1 Букинского Ключа-2 декор на тулове отсутствует вообще.

Нанесение вафельного декора обуславливалось, вероятно, задачами чисто утилитарного свойства: уплотнить черепок, утопить в глиняной массе выступающие наружу зерна минерального отощителя.

Техническое назначение вафельного орнамента подтверждается небрежностью его нанесения: ячеистые оттиски порой отличаются заметной хаотичностью, иррегулярностью. Нередко ячейки затерты последующим лощением или даже замазаны глиной, если после проката штампа на поверхности оставались неровности. Особенно тщательно накат роликом осуществлялся по участкам стыка секций сосуда, сформованного сборным методом.

Вспомогательная орнаментальная зона соотносится с подвенечным пространством горловин горшков и узкогорлых ваз. Обычно здесь присутствует рельефный налепной валик. Изредка гончары оставляют его гладким, хотя чаще наносили на его поверхность с помощью лопаточки частые и глубокие насечки, ориентированные вертикально или наклонно. Иногда с теми же целями использовалась притупленная палочка, концом которой гончар надавливал на валик, придавая его поверхности отчетливую волнистость. Назначение валикового налепа под срезом горловины, видимо, также утилитарное. С одной стороны, он облегчал обжиг края входного отверстия, с другой, делал сосуд более удобным для подвешивания, надевания крышки, снятия с огня. Практически на венчиках всех михайловских сосудов имеется наплыв глины, который образовывался при заглаживании среза венчика соединенными большим и указательным пальцами и в дальнейшем не убирался [5, с.97].

Изучение пяти сосудов памятника Букинский Ключ-1 показало, что они использовались в качестве тарной посуды. На их поверхностях отсутствуют следы нагара, а незначительная копоть образовалась в результате пожара, в которых погибли жилища. Следы ремонта в виде парных отверстий, через которые стягивались трещины, образовавшиеся после обжига готового изделия или в процессе эксплуатации, присутствуют на четырех горшках. Сосуд №1 (см. табл.1) имеет 12

отверстий вокруг Т-образной трещины в средней части тулова. В сосуде №2 просверлено 20 отверстий в нескольких местах на тулове и под венчиком. На сосуде №4 при помощи 6 отверстий была стянута трещина в середине тулова. Четырьмя отверстиями под венчиком скреплен сосуд №5. Отверстия сверлились, скорее всего, железным коническим сверлом с внешней стороны, при этом получались конические отверстия с минимальным диаметром около 3 мм. Такие сосуды могли использовать только для хранения твердых продуктов (свежих и сушеных ягод – лимонника, брусники, черемухи; ореха, желудей, зерна и др.).

Анализ керамического материала с памятника Букинский Ключ-1 показал, что на данной сезонной стоянке очень широко использовались керамические емкости, которые, несмотря на большие размеры, не выходили за рамки типологического ряда, присущего сосудам михайловской культуры (горшкам). При этом толщина стенок тулова (и небольших сосудов, и очень больших) составляет 4-5 мм. Тарная посуда наиболее интенсивно использовалась в летне-осеннее время для временного хранения заготавливаемых на зиму припасов. После окончания сезона она освобождалась от продуктов, которые уносились в постоянные поселки, но сама она оставалась на зиму в жилищах. Для предотвращения случайной поломки наиболее крупные сосуды закапывались примерно на одну треть в пол (Букинский Ключ-2, жилище 1) или переворачивались вверх дном (Букинский Ключ-1, жилище 1). Комплексный анализ материалов ряда бурейских памятников (в том числе 9 жилищ михайловской культуры) свидетельствует об отсутствии следов керамического производства на них [3, с.159]. На самих сезонных стоянках керамическая посуда не изготавливалась, а приносилась со стационарных поселений.

1. Генинг В.Ф. Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок // Советская археология. – 1973. – №1. – С.114-125.
2. Деревянко Е.И. Мохэские памятники на Среднем Амуре. – Новосибирск: Наука, 1975. – 250 с.
3. Древности Бурей / Нестеров С.П., Гребенщиков А.В., Алкин С.В., Болотин Д.П., Волков П.В., Кононенко Н.А., Кузьмин Я.В., Мильникова Л.Н., Табаров А.В., Чернюк А.В.; отв. ред. Деревянко Е.И. – Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2000. – 352 с.
4. Дьякова О.В. Раннесредневековая керамика Дальнего Востока СССР как исторический источник IV-X вв. – М.: Наука, 1984. – 206 с.
5. Мильникова Л.Н. Еще раз о технико-технологических аспектах изготовления керамики талаканской и михайловской культур // Россия и Китай на дальневосточных рубежах. – Вып.3. – Благовещенск: Изд-во АмГУ, 2002. – С.93-98.
6. Нестеров С.П., Шеломихин О.А. Общее и особенное в конструкции жилищ памятника Букинский Ключ-1 // Россия и Китай на дальневосточных рубежах. – Вып.3. – Благовещенск: Изд-во АмГУ, 2002. – С.71-77.

17.02.2003

К ВОПРОСУ О ТЕХНИКЕ НАНЕСЕНИЯ ШТАМПОВАННОГО ДЕКОРА НА РАННЕГАЛЬШТАТТСКОЙ ЛОЩЁНОЙ СТОЛОВОЙ КЕРАМИКЕ КАРПАТО-ДУНАЙСКО-ПОНТИЙСКОГО РЕГИОНА

© **Андрей Ничик**, археолог
(Молдавский государственный университет, Молдова)
[**Andrei V. Nicic**; Universitatea de Stat din Moldova]

© **Сорин Аилинкэй**, музейвед
(Тулченский научно-исследовательский институт экологии и музейведения, Румыния)
[**Sorin Ailinkai**; Institutul de Cercetari Eco-Muzeale din Tulcea, Romania]

Вопросы, связанные с техникой нанесения орнаментов, неоднократно затрагивались в специальной литературе. Кроме публикации самих находок, некоторые исследователи провели тщательный трассологический анализ инструментов, применяемых при выполнении декора [27]. И хотя новыми археологическими изысканиями число предметов, использовавшихся как инструменты для орнаментации керамики, возросло, детальная классификация и интерпретация этих артефактов пока не проводилась. Одним из авторов этих строк уже была сделана попытка выделить основные категории предметов, применяемых как штампы для нанесения орнамента на глиняные изделия [34].

ТЕХНИКА ИЗГОТОВЛЕНИЯ ШТАМПОВ

В большинстве случаев, за исключением нескольких экземпляров, штампы были изготовлены из хорошо отмученной глиняной массы [2, с.317; 36, р.92; 1, с.26; 37, р.206; 28, р.182]. В качестве отощающей примеси применяли кварц, слюду и карбонат [10, с.291; 9]. Обжиг происходил со слабым допуском кислорода, что создавало впечатление будто-бы эти предметы были высушены на солнце [36, р.92]. Цвет их жёлтый или тёмный с пепельными оттенками [36, р.92; 37, р.206].

Помимо глины, штампы изготавливались из кости. Чаще всего это часть лопаточной кости животных.

Такие изделия найдены в Солончень-«Хлиная», Матеуц-«ла Башнэ», Московском городище. Реже использовали рога благородного оленя — Хлинжень-II [1, с.28]. Важно отметить, что штамп из рога ранее рассматриваемого периода известен по находкам в поселении культуры Ноуа — Кавадинешть-«Рыпа Глодулуй» [21, р.327, fig.155:9; 19, р.84, fig.8:2]. И хотя здесь был найден всего один фрагмент керамики со штампованным узором [20, р.84], А.Флореску отнёс находку к культуре Ноуа, II фаза [21, р.45].

ТИПОЛОГИЯ И ФУНКЦИОНАЛЬНОСТЬ

Типология и классификация штампов, используемых для нанесения орнаментов на керамические изделия памятников раннего железного века типа Бабадаг, Инсула Банулуй, Козия-Сахарна и Черный лес, может быть определена, если рассматривать в целом два критерия — форму предмета и его функциональность. Исходя, видимо, из этих соображений, некоторыми авторами были предприняты попытки установить закономерности в классификации данного вида артефактов. А.И.Мелюкова, касаясь данного вопроса, сопоставила оттиски штампов на сосудах с глиняными предметами, посредством которых наносился декор [15, с.311, табл.6:19-27].

Анализируя декор на керамике типа Козия с городища Покреака, К.Иконому выделил два типа штампов

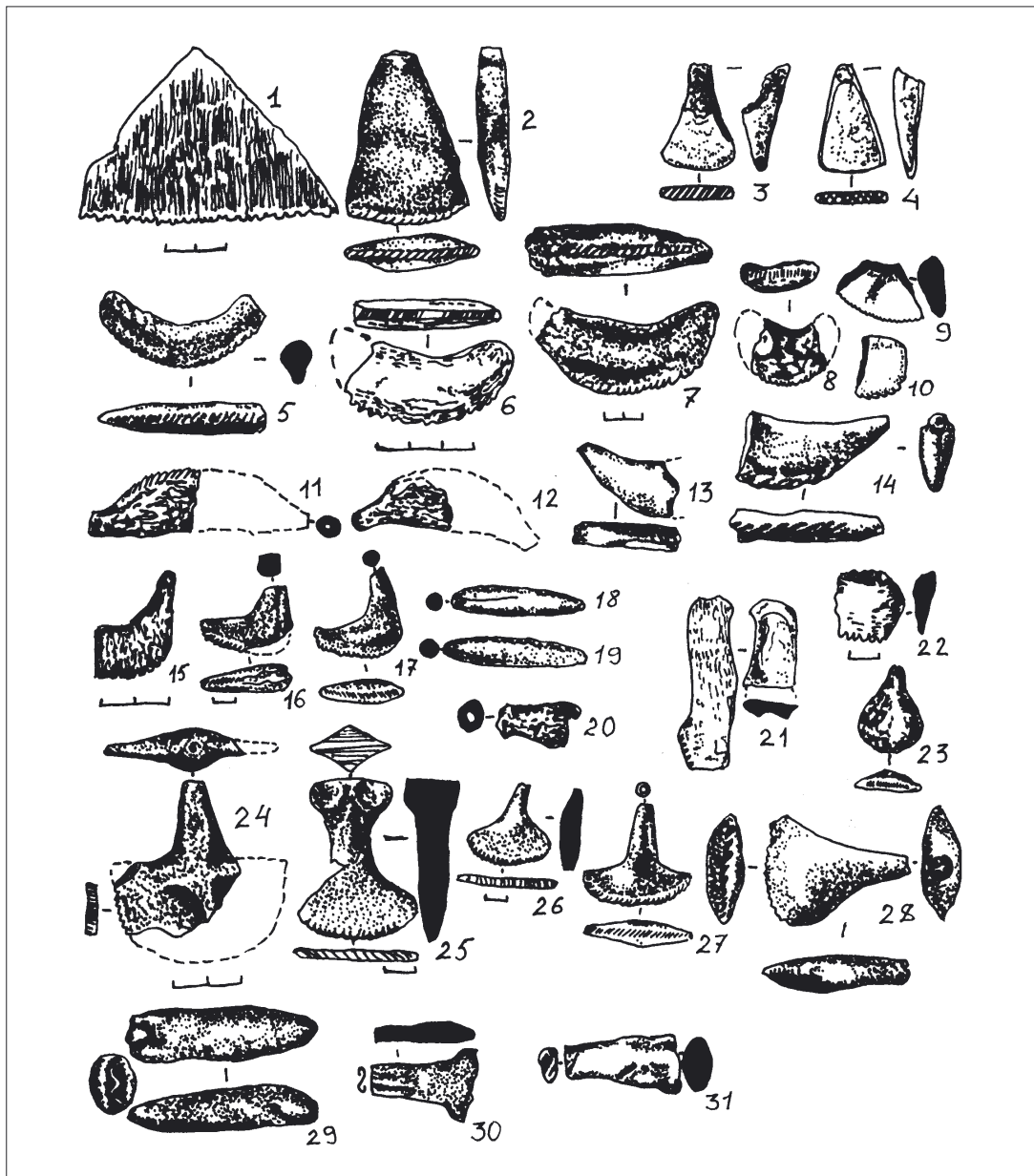

Рис. 1.
Штампы и другие предметы для орнаментации столовой посуды.
 1, 22, 30 — Солончень-«Хлиная», X-VIII вв. до н.э.; 1 — кость; 22, 30 — глина; культура Козия-Сахарна; Музей археологии и этнографии АН Молдовы; 1, 22 — рисунок по А.И. Мелюкова, 30 — по М.Т.Кашуба; 2, 9, 10, 13, 29, 31 — Алчедар-III, X-VIII вв. до н.э.; глина; культура Козия-Сахарна; Музей археологии и этнографии АН Молдовы; рисунок по М.Т.Кашуба; 3, 4 — Попешть-«Новачь», VIII в. до н.э.; глина; культура Бассарабь-Шолдэнешть; рисунок по В. Hänsel [24]; 5 — Цареука, X-VIII вв. до н.э.; глина; культура Козия-Сахарна; Музей археологии и этнографии АН Молдовы; рисунок по М.Т.Кашуба; 6, 15 — Цахнэуць, X-VIII вв. до н.э.; глина; культура Козия-Сахарна; Музей археологии и этнографии АН Молдовы; рисунок по М.Т.Кашуба; 7, 24 — Хлинжень-II, X-VIII вв. до н.э.; глина; культура Козия-Сахарна; Музей археологии и этнографии АН Молдовы; рисунок по Н.В.Гольцовой и М.Т.Кашуба [1]; 8, 11, 12, 20, 23 — Сахарна поселение, X-VIII вв. до н.э.; глина; культура Козия-Сахарна; Музей археологии и этнографии АН Молдовы; рисунок по А.И.Мелюкова; 18, 19 — Сахарна Маре, X-VIII вв. до н.э.; глина; культура Козия-Сахарна; Музей археологии и этнографии АН Молдовы; рисунок по А.И.Мелюкова; 14, 21 — Матеуць «ла Башнэ», X-VIII вв. до н.э.; 14 — глина; 21 — кость; культура Козия-Сахарна; Музей археологии и этнографии АН Молдовы; рисунок по М.Т.Кашуба; 16, 17, 27 — Покреака-Четэцуе, X-VIII вв. до н.э.; глина; культура Козия-Сахарна; рисунок по С. Işopolni; 25-26 — Козия, X-VIII вв. до н.э.; культура Козия-Сахарна; 28 — Кушмирка, X-VIII вв. до н.э.; глина; культура Козия-Сахарна; рисунок по М.Т.Кашуба

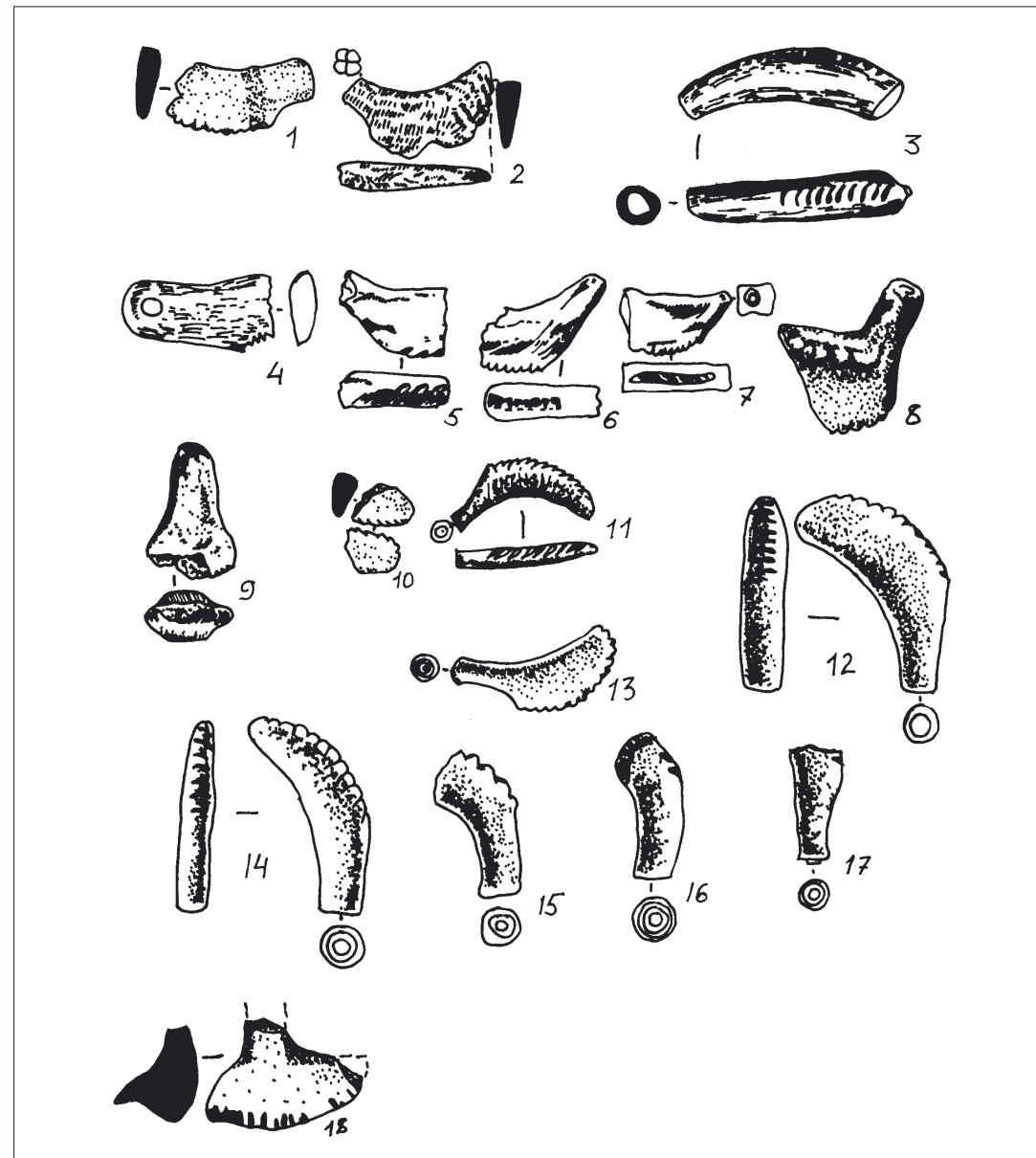

Рис. 2.
Штампы для орнаментации столовой посуды.
 1 — Велесника (Бильевина), IX в. до н.э.; глина; культура Инсула Банулуй; рисунок по M. Jevtić [26]; 2 — Инсула Банулуй, IX в. до н.э.; глина; культура Инсула Банулуй; рисунок по S. Morintz и P. Roman [31]; 3 — Кавадинешть, XII-X (?) в. до н.э.; кость; культура Ноуа; рисунок по A. Florescu [21]; 4 — Московское Городище, IX-VIII в. до н.э.; кость; Чернолесская культура; рисунок по А.И.Тереножжину [16]; 5 — Григоровское Городище, IX-VIII в. до н.э.; кость; Чернолесская культура; рисунок по Г.И.Смирнова [13]; 6, 7 — Днестровка, IX-VIII в. до н.э.; глина; Чернолесская культура; Национальный исторический музей Украины; рисунок по Т.Мовша [9]; 9, 11, 12 — Бабадаг, X-VIII в. до н.э.; глина; культура Бабадаг-II; Музей истории и археологии Тульченского научно-исследовательского института экологии и музееведения (Тульча, Румыния); 11 — рисунок по S. Morintz [30], 9-12 — рисунки Сорина Аилинкэя; 10 — Иждилень Фрумушица, X-VIII в. до н.э.; глина; культура Бабадаг-II; Музей истории и археологии Тульченского научно-исследовательского института экологии и музееведения (Тульча, Румыния); рисунок Сорина Аилинкэя; 13, 15 — Гарвэн-Млэжитул Флорилор, X-VIII в. до н.э.; глина; культура Бабадаг-II; Музей истории и археологии Тульченского научно-исследовательского института экологии и музееведения (Тульча, Румыния); рисунок Сорина Аилинкэя; 14, 16, 17 — Никулицел-Корнет, X-VIII в. до н.э.; глина; культура Бабадаг-II; Музей истории и археологии Тульченского научно-исследовательского института экологии и музееведения (Тульча, Румыния); рисунок Сорина Аилинкэя; 18 — Синкэрень-Телеак, X-VIII в. до н.э.; глина; культурный аспект Медиаш (Гава); рисунок по T. Musca [32]

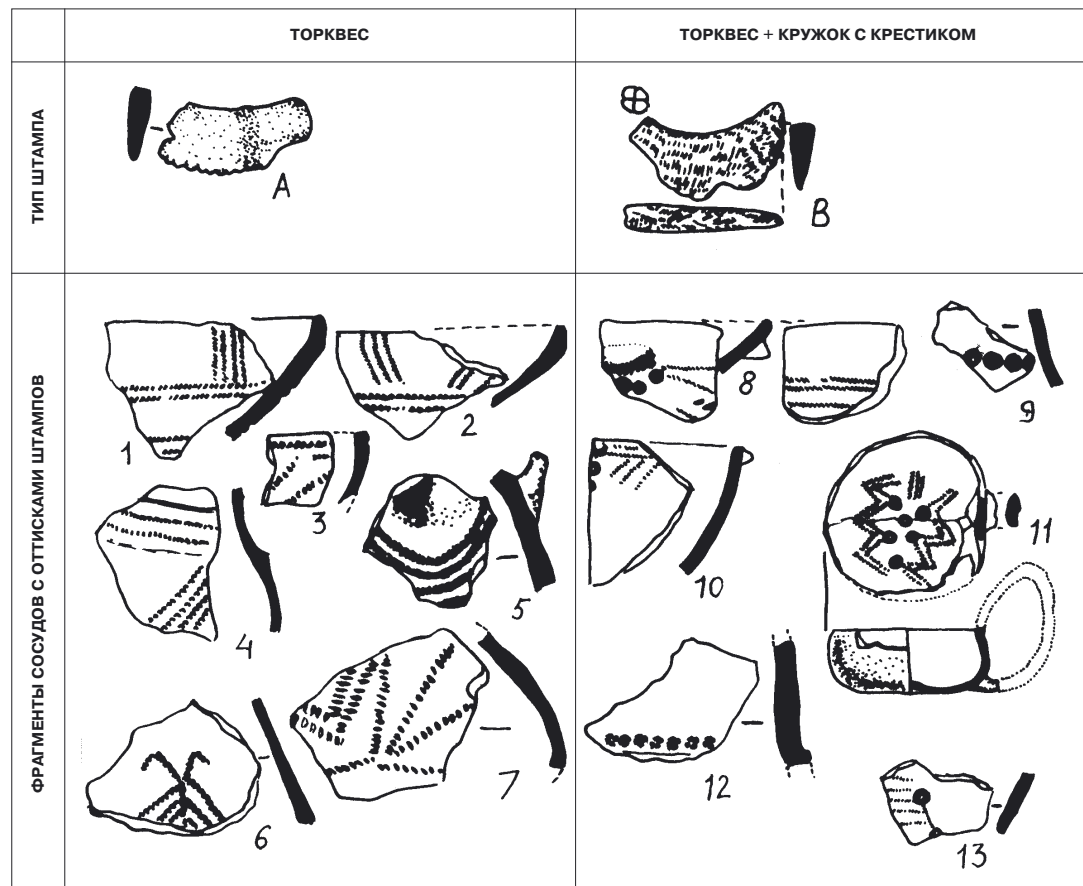

Рис. 3

для орнаментации сосудов. Первый напоминал латинскую букву «L», второй – букву «Т» [25, р.128].

М.Кашуба выделяет два основных типа штампов [1, с.26]. Первый тип представлен находками, имеющими форму рожка или серпа, с внешним утонченным краем, служащим для нанесения декора. К нему, как предполагает исследовательница, относятся штампы с концом, оформленным для нанесения кольчатых оттисков [2, с.317].

Ко второму типу отнесены стержневидные штампы, которые имеют два варианта:

А – простые стержневидные штампы, один конец которых оформлен для нанесения «S»-видных и «W»-образных оттисков, а другой конец мог служить лощилом.

Б – стержневидные штампы с плоским расширенным концом, полукруглой формой в виде лопаточки. Их противоположный конец был оформлен для нанесения кольчатых или кольчатых с крестом и «S»-видных оттисков [2, с.317].

В настоящее время, имея в виду, что количество находок, применяемых для нанесения орнаментов, значительно увеличилось, можно предложить более полную типологию штампов, отображающую весь спектр их разновидностей.

Первую категорию составляют инструменты – штампы, оставляющие на поверхностях сосудов линейный оттиск. Анализ декора позволяет выделить две основные группы:

Штампы, оставляющие зубчатый оттиск (рис.5: А-Д). В первую очередь, к ним относятся изделия из кости. Такие предметы известны на поселениях культуры Козия-Сахарна: Солончень-«Хлиная» (рис.1:1), Матеуць-«ла Башнэ» (рис.1:21), Цахнэуць (рис.1:15). Также известны и изделия из глины с поселений Цахнэуць (рис.1:15) и Солончень-«Хлиная» (рис.1:22). Штампы этой группы имеют форму равнобедренного треугольника (рис.1:1) или форму в виде латинской буквы «L» (рис.1:15, 21). Фрагмент глиняного штампа,

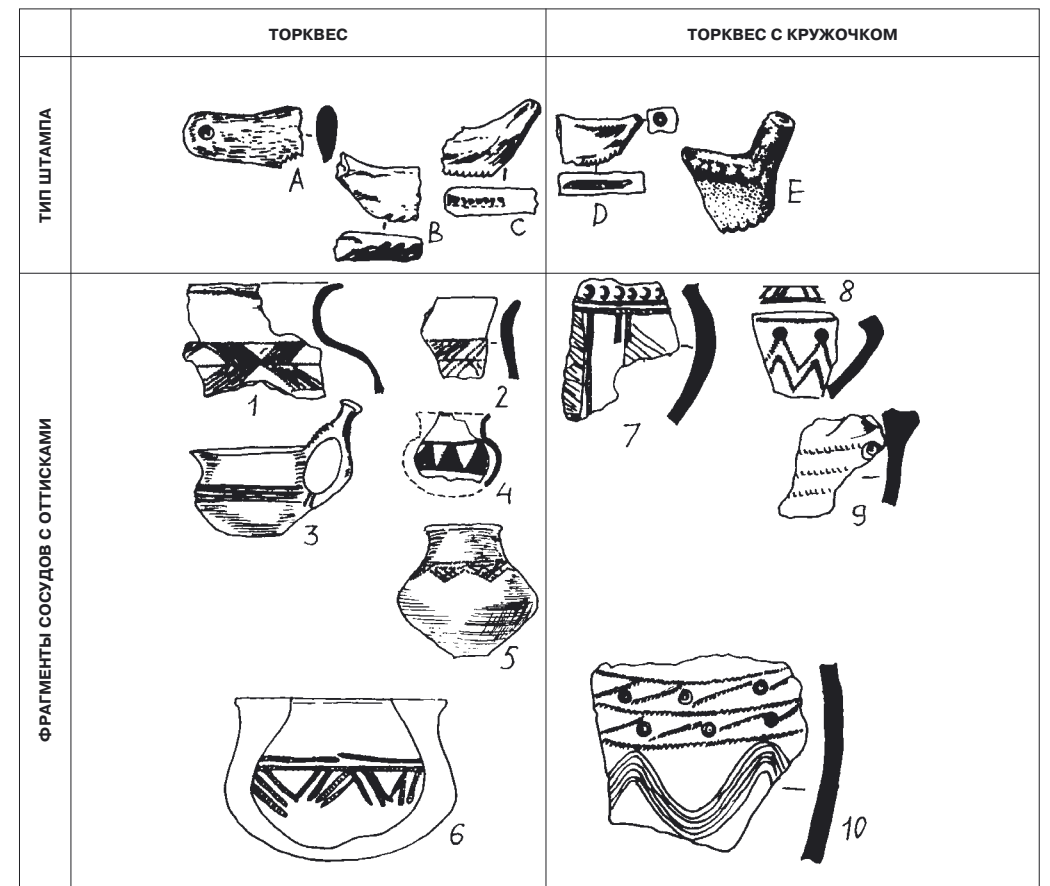

Рис. 4

найденного на поселении Солончень-«Хлиная», представляет нижнюю часть лопаточки (рис.1:1).

Штампы, оставляющие оттиски, похожие на завитую веревку [33, р.146]. В специальной терминологии они называются *торквес* и *псевдоторквес* [27, р.319]. Эта группа штампов более разнообразна по своей форме и встречается чаще всего (рис.3; 4; 5: E-J; 6: A; 7). Исходя из этого, эту группу штампов можно разделить на несколько типов:

а. Штампы трапециевидной формы (рис.1:2). Основание предмета утонченное. По его краю расположены косые насечки-вдавления для нанесения орнамента. Такой штамп найден на поселении Алчедар-III культуры Козия-Сахарна [2, с.461, рис.СХV: 23].

б. Удлиненно-овальные штампы, напоминающие форму полумесяца [30, р.63] или рожка-серпа [1, с.26; 2, с.317] (рис.1:5-14; 2:1-8, 10-17). Утонченный внешний край предметов имеет рельефные, косо распо-

ложенные насечки для аппликации оттиска. Экземпляры этого типа, целые или во фрагментах, найдены на поселениях культуры Козия-Сахарна (рис.1:5-14; 5:F-J;), Инсула Банулуй (рис.2:1-2; 3), Черный лес (рис.2:4-7), Бабадаг* (рис.2:10-17).

Особый интерес представляют двойные штампы с выступом-ручкой для нанесения декора — кружочка (рис.1:11-14; 2:7-8, 11-17), или кружочка с крестиком внутри (рис.2:1). В чернолесской культуре такие штампы оформлялись также без оттисков кольчатого штампа, имея более практическое назначение (рис.4:С).

* Авторы выражают свою искреннюю признательность господину Габриелу Жугэнару, сотруднику Тульченского научно-исследовательского института экологии и музееведения (Румыния), за предоставленную возможность воспользоваться его материалами (рис.2:9-10,13,15-17)

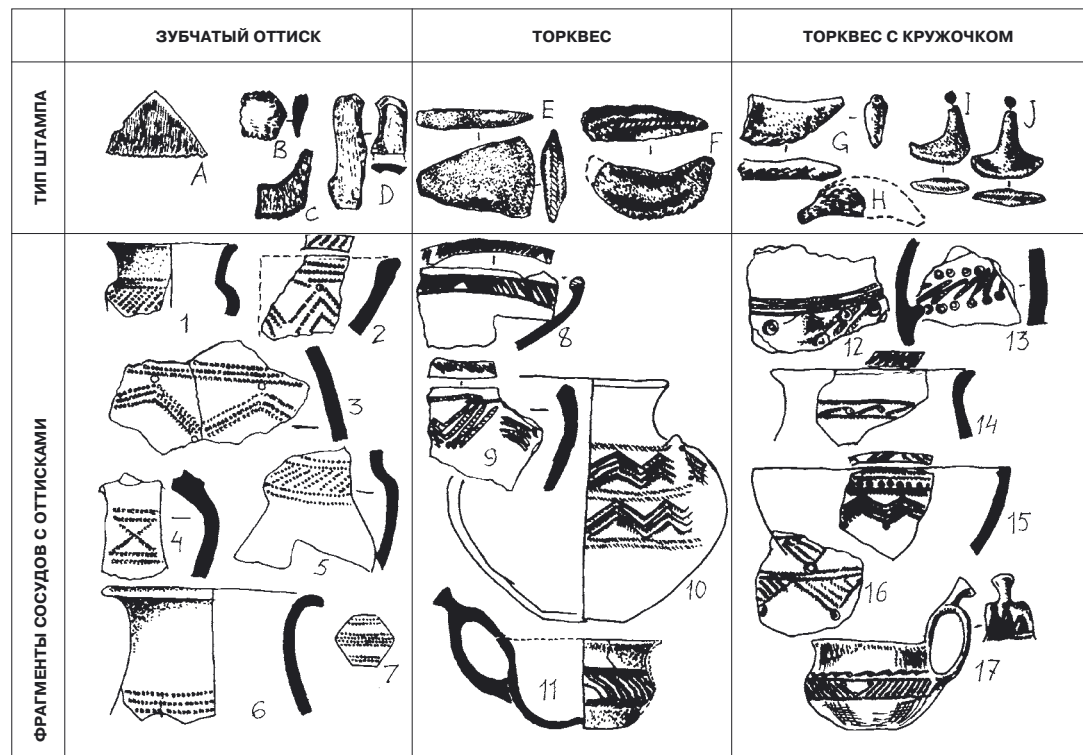

Рис. 5

Рис. 6

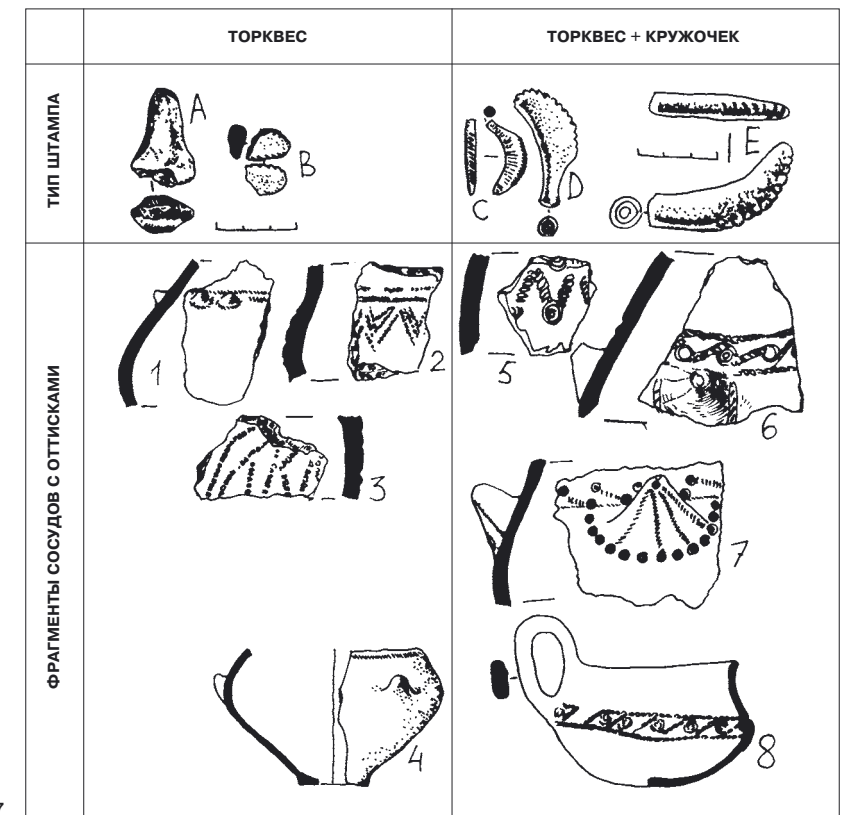
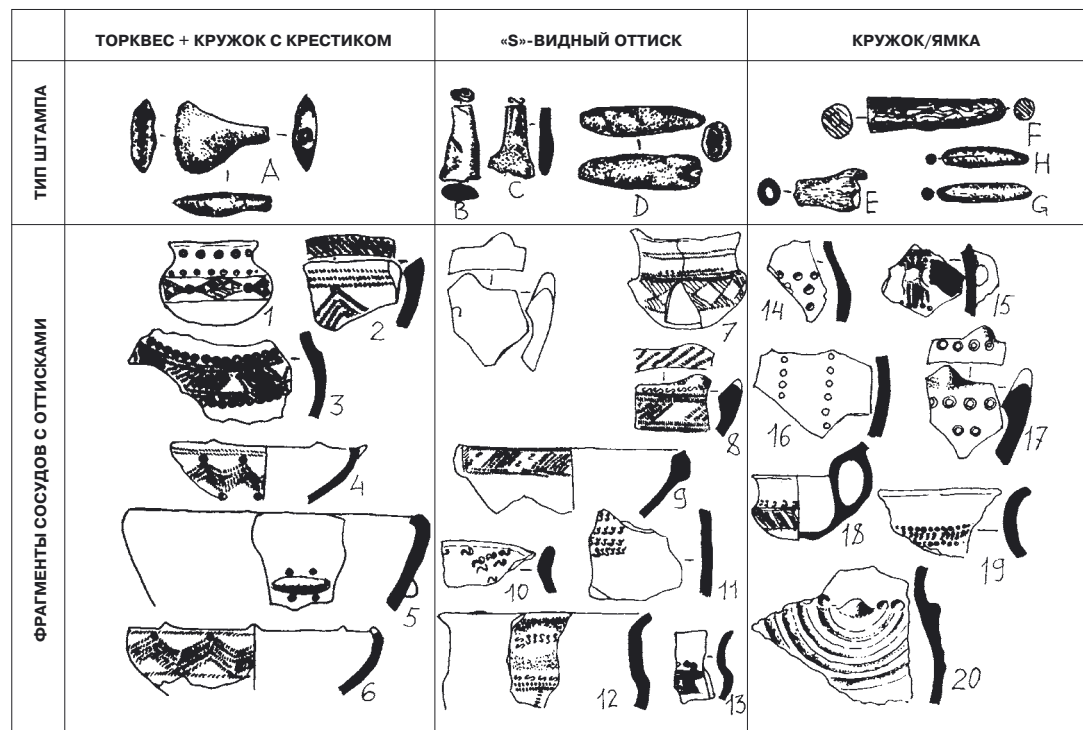

Рис. 7

Рис. 8.
Бронзовые изделия, орнаментированные декором, встречающимся на сосудах раннего железного века Карпато-Дунайско-Понтийского региона.
1 — Берзаска-II;
2, 6 — Гуштерица-II;
3 — Берзаска-I;
4 — Шлэлнака-II;
5 — «Хунедоара-I»;
7 — неизвестное место нахождения (по М.Петреску-Дымбовица)

с. Двойные штампы, имеющие форму латинской буквы «L». Два таких экземпляра известны по находкам в культуре Козия-Сахарна (рис.1:16-17). Ещё один найден среди материалов культуры Черный лес (рис.2:8). Основание предметов — полуовальной формы, с внешним утонченным краем, где расположены рельефные насечки для шнурового оттиска. Почти под прямым углом к основанию расположена цилиндрическая ручка, имеющая на конце рельефные изображения колец для нанесения кольчатого штампа (рис.4:Е; 5:1).

d. К двойным штампам также относятся и предметы, имеющие форму буквы «Т» (рис.1:24-28; 2:18). Они состоят из ручки и основания. В плане основание напоминает веер [27, р.319-320] или имеет полукруглую форму со сплюснутым профилем. По внешнему краю расположены косые насечки. На штампах, найденных на поселениях Хлинжены-II (рис.1:24) и Козия (рис.1:26), насечки чередуются вертикально. Под прямым углом к основанию располагаются конические ручки, служащие как для держания штампа, так и для нанесения оттисков в виде кружков (рис.1:24, 26-27; 5:J), кружков с крестиком внутри (рис.6:А). Конец ручки штампа, найденного на поселении Козия, в яме №16 [24, с.137, taf.43:5], представляет ромб с заштрихованными резными линиями (рис.1:25). Вероятнее всего, конец ручки был выделан таким образом, чтобы эффективней наносить декор, прилагая ладонь «мастера» в процессе пользования этим предметом. В специальной литературе высказано предположение о применении ручки штампа для нанесения оттисков ромба [2, с.317]. К сожалению, не было найдено ни одного фрагмента или целого глиняного сосуда с такими оттисками, которые подтвердили бы это мнение. Данный тип штампов является частой находкой в среде культур Козия-Сахарна (рис.1:24-28), и реже он представлен на памятниках типа Медиаш (рис.2:18).

б. Штампы с основанием в виде овального диска с плоской утолщённой ручкой-выступом (рис.1:23; 2:9). Край оснащён насечками для украшения сосудов. Экземпляры таких штампов известны на поселении Сахарна-«Деалул Мэнэстрий» [15, с.311, табл.28-34;], культуры Козия-Сахарна и в культуре Бабадаг.

Вторую категорию штампов составляют предметы, посредством аппликации которых на поверхности сосудов остаётся оттиск в виде колец (рис.1:20), латинских букв «S» и «W» (рис.1:29-31), а также простых ямок-вдавлений (рис.18:19). Такие штампы пока известны только на памятниках культуры Козия-Сахарна (рис.6). Как правило, они имеют форму цилиндрических или конических брусков, с одной стороной, представляющей рельефные изображения кольца (рис.6:Е—17), латинских букв «S» и «W» (рис.6: В-Д—7-13), или с закруглённым концом для ямочных оттисков (рис.6: F, G, H—14,16,19-20).

ХРОНОЛОГИЯ

Касаясь хронологического диапазона функционирования штампов для орнаментации глиняных изделий, необходимо заметить, что все находки относятся к бытованию керамического комплекса со штампованной керамикой. Для таких культур, как Бабадаг, техника орнаментации лощеных сосудов является признаком разделения первых двух фаз ее эволюции: I фаза — XI в. до н.э. — время распространения прочерченного орнамента; II фаза — X в. до н.э. — период господства штампованного узора. В этом контексте исследователи относят инструменты для нанесения декора керамики ко второй фазе культуры Бабадаг [37, р.206; 36, р.92]. В целом же, хронологические рамки памятников, где встречается посуда со штампованной керамикой типа Бабадаг, Козия-Сахарна, Инсула Банулуй и Черный лес, относятся к X-VIII в. до н.э. [29; 2; 16; 15; 31]. Однако следует иметь в виду, что керамика с оттисками линейного штампа в виде торквесов встречается в Трое, в слое VII b2 [17, р. 24, fig.282:12, 285:8], вместе с фрагментами керамики с прочерченным декором. Именно этот прочерченный орнамент отождествляется с Моринтцом с орнаментом с посуды из фазы Бабадаг XI в. до н.э. [29], а в Трое-VII b2 — с XII-XI в. до н.э. [18, р.174]. Вероятно, к этому времени относится костяной предмет, найденный на поселении второй фазы культуры Ноуа у Кавадинешть.

К периоду На А1 — XII в. до н.э. [35, р.158] — относятся бронзовые предметы, найденные в Румынском Банате и Трансильвании, покрытые орнаментом, очень напоминающим украшения глиняных изделий (рис.8). Он, как правило, состоит из комбинаций зигзага, торквесов или линий под углом, в комбинации с кружочками [35, taf.136:1860-1864; 137:1865; 138:1871]. На сосудах раннего железного века со штампованным узором такой тип декора встречается в среде культуры Бабадаг [29, р.112, fig.7:7; 30, р.47, fig.7:9, р.49, fig.8: 2; р.55, fig.11:4]; Инсула Банулуй [31, fig.13:3; 20, pl.I: 1, III:1], Пшеничево [24, taf.27:3, 74:3; 22, fig.9:2] и Козия-Сахарна [6, рис.2:8,13; 7, рис.2:15, 4:7].

Анализ археологических находок-инструментов для орнаментации керамики — штампов, выявленных в Карпато-Дунайско-Понтийском регионе, — позволяет судить об общей технике орнаментации сосудов, характерной для керамического ассортимента памятников раннежелезного века. Идентичные типы штампов найдены в Придунайской и в Поднепровской зонах расселения раннегалльштатских культурных групп со штампованной керамикой.

Оригинальность и большая разновидность штампов для орнаментации глиняных изделий культуры Козия-Сахарна указывает не только на

высокую степень эволюции керамического комплекса этой культуры, но и на автохтонность штампованной техники орнаментации раннегалльштатских лощеных сосудов.

Если в Дунайско-Карпатском регионе сосуды, украшенные штампованным орнаментом, встречаются уже в конце X-в начале IX вв. до н.э., то в лесостепной зоне Восточной Европы, от Среднего Днестра до Поднепровья, штампованная техника развивается с началом эволюции второй фазы чернолесской культуры [15, с.23, 26], хотя оттиски штампов известны еще в белогрудовское время [16, с.49, рис.26:2]. Принято считать появление штампованной техники орнаментации керамической посуды сильным фракийским влиянием на среду чернолесской культуры [2, с.317], что определяет более поздние хронологические рамки

— VIII в. до н.э. [15, с. 26].

К периоду На В2-В3 исследователи относят памятники типа Инсула Банулуй [23, с.207-208]. К этому времени можно отнести нетипичную находку глиняного штампа для памятников типа Медиаш из Трансильвании.

Имея в виду хронологические рамки культуры Бабадаг и Козия-Сахарна, а также паралели с Троей — VII b2 и бронзовыми изделиями из Баната и Трансильвании, можно предположить что появление штампованной техники орнаментации сосудов датируется в этом регионе в пределах конца XI-начала X в. до н.э.

В дальнейшем периоде На В3—На С традиция техники орнаментации сосудов штампами передаётся в среду Бассарабь-Шолданештской культуры, где эти находки также типичны (рис.1:3-4).

КАТАЛОГ НАХОДОК ШТАМПОВ ДЛЯ ОРНАМЕНТАЦИИ КЕРАМИКИ

Культура Ноуа

1. *Кавадинешть — «Рыпа Глодулуй»*; Жудецул Галаць, Румыния [19, р.453-463; 21, р.45; fig.155:9].

Культура Козия-Сахарна

2. *Алчедар-III*; Жудецул Орхей, Республика Молдова [2, с.461, рис.CXV, с.473].
3. *Хлинжень-II*; Жудецул Орхей, Республика Молдова [1, с.26, табл.XLVIII:6-7; с.28, табл.XLII:6].
4. *Кушмирка*; Жудецул Орхей, Республика Молдова [2, с.365].
5. *Козия — «Ла Костикэ а Руксандей»*; Жудецул Яссы, Румыния [27, р.320, fig.1; 24, с.137, taf.43:5-7; 2, рис.XXXVI:3,13; LII; LIII].
6. *Матеуць — «ла Башнэз»*; Жудецул Орхей, Республика Молдова [2, с.441-442, рис. XCV:18, 21-22; XCV:10]*.
7. *Покреака — «Четэцуе»*; Жудецул Яссы, Румыния [25, р.128, fig.5:3,6; 2, с.379, рис.LIV].
8. *Сахарна — «Деалул Мэнэстрий»*; *Сахарна Маре*; Жудецул Орхей, Республика Молдова [11, с.200-2002; 12, с.93-95; 15, с.311, табл.:28-34; 2, с.409-410, рис. LXXV:7-9].
9. *Солончень — «Хлиная»*; Жудецул Орхей, Республика Молдова [3; 4; 5, рис.27:5, 28:5; 28, р.198; 2, с.426, рис.LXXXV:4,5; с.427, с.428, рис.LXXXVI:14, с.429].
10. *Цареука*; Жудецул Орхей, Республика Молдова [2, с.366, рис.XXVI:20].
11. *Цахнуць*; Жудецул Орхей, Республика Молдова [8, с.74, рис.36:2; 7, рис.5:4, (18)].

Культура Бабадаг (II)

12. *Бабадаг — «Четэцуя»*; Жудецул Тульча, Румыния [36, р.92, fig.2:4; 30, р.46, 55, fig.112; также информация Г.Жугэнару].
13. *Никуйцел — «Корнет»*; Жудецул Тульча, Румыния [37, р.206, fig.XV:3].

Культура Инсула Банулуй

14. *Инсула Банулуй*; Жудецул Мехединец, Румыния [31, р.400, 416, fig.7:10].
15. *Велесника (Бельвина)*; *Сербия* [26, р.130-131, pl.IV:2].

Культурный аспект Медиаш (Гава-Голиграды)

16. *Синкэрень — «Телеак»*; Жудецул Харгита, Румыния [32, р.78 (referinta - 85), pl.VI:34].

*Этот предмет изначально определялся как штамп, аналогичный изделиям из глины [2, с.323, рис.XXIX:21]. Но в приложении к своему труду автор рассматривает то же костяное изделие уже и в качестве лощила [2, с.442, рис.XCV:10]

Чернолесская культура

17. Григоровское городище; г.Могилев-Подольск, Винницкая область, Украина [13, с.70, рис.6:5; 8:8; 14].
18. Днестровка; Кельменецкий район, Черновицкая область, Украина [14, с.54, рис.4:8].
19. Московское городище; Московская гора, Чигиринский район, Черкасская область, Украина [19, с.50, рис.25:10].
20. Субботовское городище; Субботово, Чигиринский район, Черкасская область, Украина [16, с.49, рис.46:4].
21. Рудь; Жудецул Сорока, Республика Молдова [10, с.291, рис.1].
22. Плисков-Чернявка; Украина [9, рис.21:1].

Культура Бассарабь — Шолдэнешть

23. Попешть — «Новачь»; Жудецул Илфов, Румыния [27, р.1324, fig.4; 24, taf.43:1-2].
24. Сучевень — «Сторборэнь»; Жудецул Галаць, Румыния [20, р.87, fig.8:3].

1. Гольцева Н.В., Кашуба М.Т. Глинжены II. Многослойный памятник Среднего Поднестровья. — Тирасполь: Мако, 1995. — 272 с.
2. Кашуба М. Раннее железо в лесостепи между Днестром и Сиретом (Культура Козия-Сахарна) // *Stratum plus*. — 2002. — №3. — С.141-146.
3. Мелюкова А.И. Результаты раскопок на двух поселениях скифского времени в Молдавии // КСИИМК. — 1954. — Вып.56. — С.59-65.
4. Мелюкова А.И. Итоги изучения памятников скифского времени в Молдавии в 1953-1954 гг. // ИМФ АН СССР. — 1955. — №5 (25). — С.51-70.
5. Мелюкова А.И. Памятники VIII в. до н.э. на территории лесостепи Молдавии // ИМФ АН СССР. — 1958. — №96. — С.5-52.
6. Мелюкова А.И. Скифия и фракийский мир. — Москва: Наука, 1979. — 254 с.
7. Мелюкова А.И. Новые данные о керамике типа Сахарна-Солончены // КСИИМК. — 1981. — Вып.170. — С.3-22.
8. Мельниковская О.Н. Археологические разведки на поселении у с.Цахнауцы // КСИИМК. — 1954. — Вып.56. — С.69-75.
9. Мовша Т.Г. Глиняный штамп раннескифского времени из Плисков — Чернявки // КСИИМК. — 1962. — Вып.89. — С.57-59.
10. Романовская М.А. Керамический штамп из окрестностей с.Рудь // СА. — 1980. — №1. — С.290-293.
11. Смирнов Г.Д. Скифское городище и селище «Большая Сахарна» // КСИИМК. — 1949. — Вып.26. — С.93-97.
12. Смирнов Г.Д. Итоги археологических исследований в Молдавии в 1946 г. // Ученые записки Института истории, языка и литературы. — Кишинев, 1949. — С.189-202.
13. Смирнова Г.И. Материальная культура Григоровского городища (к вопросу о формировании чернолесско-жаботинских памятников) // АСГЭ. — 1983. — №23. — С.60-72.
14. Смирнова Г.И. О формировании позднечернолесской культуры на Среднем Днестре (по материалам поселения Днестровка-Лука) // АСГЭ. — 1984. — №25. — С.43-60.
15. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время // Археология СССР. Культуры предскифского периода в лесостепной зоне / Ответственный редактор А.И.Мелюкова. — Москва: Наука, 1989. — 463 с.
16. Тереножкин А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. — К.: Наук. думка, 1961. — 247 с.
17. Blegen C.W., Boulter C.G., Caskey J.L., Rawson M. Troy. — Princeton, 1958. — Vol.IV: Settlement VIIA, VIIb and VIII, part — 1 text, part — 2 plates.
18. Blegen C.W. Troy and the Tojans. — London: Thames and Hudson, 1964. — 230 p.
19. Dragomir I.T. Săpăturile arheologice de la Cavadinesti // MCA. — 1961. — P.453-463.
20. Dragomir I. T. Mărturia hallstattiene traco-geto-dacice în regiunea de sud a Moldovei // ISTROS. — 1983. — II-III. — 1981-1983. — P.81-115.
21. Florescu A.C. Repertoriul culturii Noua — Coslogeni din România. Așezări și Necropole // *Bibliotheca Thracologica I*. — Călărași, 1991 — 414 p.
22. Gotzev A.M. Decorations of the Early Iron Age pottery from South-East Bulgaria // *The Early hallstatt period (1200-700 B. C.) in South-Eastern Europe*. — Alba Julia, 1994. — P.97-128.
23. Gumă M. Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României // *Bibliotheca Thracologica IV*. — București, 1993. — 311 p.
24. Hänsel B. Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau. — Bonn: Rudolf Habelt Verlag, 1976. — T.1-2. — 251 с.
25. Iconomu C. Unele rezultate și probleme privind evoluția triburilor trace din prima epoca a fierului în conformitate cu cercetările arheologice din județul Iași. I // *Premier âge du fer au bouches du Danube et dans les régions autour de la Mere Noir. Actes du Colloque International. Septembrie 1993. Biblioteca Istro-Pontică. Seria Arheologie, 2*. — Tulcea, 1997. — P.125-137.

26. Jevtić M. Stamped pottery of Insula Banului Type and the beginnigs of the Basarabi Culture in Serbia // *The early hallstatt period (1200-700 B.C) in South-Eastern Europe*. — Alba - Julia, 1994. — P.129-142.
27. László A. Cu privire la tehnica de ornamentarea ceramicii hallstattiene de tip Babadag // *Memoria Antiquitatis*. — 1969. — 1. — P.319-327.
28. Levițki O. Hallstattul timpuriu și mijlociu în Moldova // 1994. — T-D. — XV. — 1-2. — P.159-215.
29. Morintz S. Quelques problèmes concernant la période ancienne du Hallstatt au Bas-Danube à la lumière de fouilles de Babadag // *DACIA*. — București, 1964. — VIII. — P.101-118.
30. Morintz S. Noi date și probleme privind perioadele hallstattiene timpurie și mijlocie în zona Istro-Pontică // *T-D*. — 1987. — VIII. — 1-2. — P.39-71.
31. Morintz S., Roman P. Un nou grup hallstattian timpuriu în sud-vestul României - Insula Banului // *SCIV*. — 1969. — 3, 20. — P.393-425.
32. Musca T.I. Interpretării Arheologice // *APVLM*. — 1980. — XVII. — P.67-80.
33. Niculiță I.T. Habilitat traco-getic de la Butuceni // *T-D*. — 1996. — XVII. — 1-2. — P.139-169.
34. Nicic A. Procedee și tehnici de ornamentare a ceramicii imprimate hallstattiene în sud-estul Europei // *Analele ANTIM*. — 1999. — I. — P.14-17.
35. Petrescu — Dîmbovita M. Der Arm — und Beinschmuck in Rumänien. Prähistorische Bronzefunde, Abteilung X. — Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1998. — B.IV. — 213 s.
36. Sîrbu V., Jugănaru G. Practici magice la traciile culturii Babadag // *Studia în onoare Ion Niculiță*. — Chișinău: Cartdidact, 1999. — P.92-105.
37. Topoleanu F., Jugănaru G. Așezarea de tip Babadag de la Niculițel — «Cornet» (Județul Tulcea). Săpăturile de salvare efectuate în 1988 // *Peuce*. — 1995. — XI. — P.203-229.

УСЛОВНЫЕ СОКРАЩЕНИЯ:

APVLM	Revista Museului Regional Alba Julia, Editura Științifică
Analele ANTIM	Analele Asociației Naționale a Tinerilor Istorici din Moldova. — Chișinău: Editura «Ruxanda»
BMA.....	Bibliotheca Musei Apulensis, Muzeul Național al Unirii Alba Julia
DACIA	Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne. Nouvelle Série. — București: Editura Academiei Române
ISTROS	Buletinul Muzeului Brăilei. — Brăila
MCA	Materiale și Cercetări Arheologice. — București: Editura Academiei Republicii Populare România
MEMORIA ANTIQUITATIS	Acta Musei Petrodavinsensis. — Revista Muzeului de Istorie Păitra Neamț
PEUCE	Revista Institutului de Cercetări Eco — Muzeale, Tulcea
SCIV (A)	Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie). — București: Editura Academiei Române.
T-D.....	Thrac — Dacica. — București, Editura Academiei Române
АСГЭ	Археологический сборник Государственного Эрмитажа. — Ленинград: Аврора
ИМФ АН СССР	Известия Молдавского филиала Академии Наук СССР
КСИА	Краткие сообщения Института археологии. — Москва: Наука
КСИИМК	Краткие сообщения Института истории материальной культуры. — Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР
СА	Советская археология. — Москва: Наука

10.01.2003

К ВОПРОСУ О ТЕХНОЛОГИИ ИЗГОТОВЛЕНИЯ ГЛИНЯНОЙ ПОСУДЫ У ПЛЕМЕН КУЛЬТУРЫ ШТРИХОВАННОЙ КЕРАМИКИ НА ТЕРРИТОРИИ БЕЛАРУСИ (ПО МАТЕРИАЛАМ ГОРОДИЩА ИВАНЬ)

© **Наталья Дубицкая**, кандидат исторических наук
(Институт истории Национальной академии наук
Беларуси)

Вопросы технологии изготовления керамической посуды у племен культуры штрихованной керамики до сих пор специально подробно не изучались. В основном исследователи при характеристике формовочных масс и условий обжига посуды ограничивались визуальным наблюдением. Разумеется, подобный уровень изучения не дает возможности подробного рассмотрения основных технологических аспектов изготовления керамической посуды.

С помощью специальных методов, в частности с применением метода бинокулярной микроскопии, изучалась керамическая посуда лишь отдельных памятников (городище Городище, Беларусь; городище Аукштадварис, Литва) [1, с.247-248, табл.28; с.252, табл.31]. Лучше всего, в этом отношении, представлены памятники со штрихованной керамикой Латвии. Составы формовочных масс определены на городищах Диевукалнс, Замок, Ерсика, Кентескалнс, Ступели, селищах Индрица, Керкузы, Криганы, Платеры, Страутниекс [2].

В данной статье представлена небольшая серия образцов (3 экз.) керамической посуды из горизонта культуры штрихованной керамики городища Ивань Слуцкого района Минской области, которая была изучена методом минералого-петрографического анализа [табл.1].* Полученные результаты анализа позволили выявить некоторые особенности технологии изготовления посуды на данном поселении и сопоставить их с уже имеющимися данными из других памятников.

Городище Ивань располагается в самой южной части ареала культуры штрихованной керамики, на

стыке с милоградской, позже зарубинецкой, культурами. Впервые небольшие раскопки на городище были проведены в 1929 г. А.Н.Лявданским и С.А.Дубинским. В 1979, 1981-1983, 1989-1990 гг. городище исследовал А.А.Егорейченко [6, с.14-15; 7].

Поселение возникло в VI-IV вв. до н.э. и было основано милоградским населением. Первоначально оно было неукрепленным. В конце I в. до н.э.-начале I в. н.э. сюда пришли носители культуры штрихованной керамики, которые и построили укрепленные сооружения. Материалы культуры штрихованной керамики на городище преобладают [7, с.123].

Все образцы исследуемой посуды относятся к лощеным ребристым мискам. Посуда вылеплена вручную, текстура черепков хаотична, толщина их стенок — 0,5-0,8 см.

Сырьем для изготовления посуды на городище Ивань служили глинистые породы озерно-аллювиального генезиса. Установлено существование не менее двух глинищ. Глины из первого глинища были более жирными и характеризовались низким содержанием природного обломочного материала — 5-7%. Глины из второго глинища относились к более тощим глинистым породам, содержание естественной примеси в них — 15-20%. Минеральный состав глин обоих глинищ определялся как, преимущественно, гидрослюдистый.

* *Минералого-петрографическое описание образцов глиняной посуды из городища Ивань выполнено Т.И.Левковой*

По гранулометрическому составу природный непластичный отощитель представлен зернами алевритовой и мелкопесчаной размерностей (от 0,01-0,1 до 0,1-0,25 мм). Минеральный состав непластичного материала в большинстве своем кварцевый. Отдельные зерна относятся к калиевым полевым шпатам. Встречаются слюдяные чешуйки (биотит и мусковит).

Таким образом, иваньские гончары для изготовления посуды использовали легкоплавкие пластичные глинистые породы с тонким гранулометрическим составом. Использование пластичных глин с мелким природным непластичным отощителем характерно для изготовления лощеной посуды у всех культур железного века Восточной Европы.

Из искусственных добавок иваньские гончары отдавали предпочтение дресве гранитных пород. Она вводилась в массу в количестве 10-15%. Дресва не крупная, верхний предел ее размерности не превышает 1,5-2,0 мм. Наиболее мелкие зерна дресвы отличаются от соответствующего размера зерен естественного отощителя остроугольными очертаниями. Исходным материалом для получения дресвы служил обыкновенный биотитовый гранит. Существенная измененность полевых шпатов и биотита в составе дресвы свидетельствует об использовании выветренного гранита, поскольку такой гранит легче измельчается. Распределена дресва в формовочной массе достаточно равномерно.

Помимо дресвы кристаллических пород, в очень небольших количествах (не более 3%) в состав формовочных масс местные гончары вводили измельченный керамический отощитель или шамот. Во всех случаях для получения керамической крошки применялась битая посуда. Об этом свидетельствует полная или почти полная аморфизация глинистого вещества в составе частиц шамота — сказывается двойной обжиг. Керамический отощитель тщательно измельчался, размер его частиц не превышал 1,0 мм.

Тонкоизмельченный искусственный отощитель, тщательное вымешивание формовочной массы — также характерные признаки для лощеной посуды в целом.

Общее содержание естественных и искусственных компонентов в массе сосудов составляет 20-35%. Это указывает на определенный стандарт в соотношении пластичной и непластичной частей в составах формовочных масс.

Сложный рецепт составления формовочных масс, отмеченный для лощеной посуды (глина + дресва + шамот), очевидно, характерен для иваньского гончарства в целом. Основной специальной отощающей добавкой являлась дресва (10-15%). Шамот вводили в весьма незначительных количествах.

Рецепты на основе дресвы характерны для всего гончарства культуры штрихованной керамики как для белорусской группы памятников [1, с.252, табл.31; 8, с.37], так и прибалтийской [1, с.247-248, табл.28; 4, с.14]. Причем, наиболее были распространены простые рецепты, в состав которых, помимо глины, входила крупная или мелкая дресва. Как правило, крупную дресву добавляли в формовочную массу нелощеных сосудов. Мелкая дресва и тщательный вымес массы характерны для лощеных сосудов.

Дресва и рецепты на ее основе господствовали в гончарстве лесной зоны Восточной Европы в эпоху железного века. Дресва — наиболее подходящий специальный отощитель для пластичных легкоплавких озерно-аллювиальных глин, преимущественно, гидрослюдистого минерального состава. В условиях ручной формовки дресва выполняла роль «жесткого» каркаса, который позволял лучше сохранять форму сосудов при сушке и обжиге. Такие глины были также наиболее востребованы в древнем гончарстве из-за широкого распространения кострового обжига с его невысокими температурами.

Шамот, как правило, играл дополнительную роль. Его обычно вводили в состав формовочных масс для смягчения «жесткости» дресвы.

Иваньские гончары обжигали посуду на костре, преимущественно, при восстановительном газовом режиме, о чем свидетельствует темный цвет изломов черепков. Известно, что для получения прочного черепка при восстановительном обжиге требуются более низкие температуры, чем при обжиге окислительном. Нередко возникающие бурые корочки, придающие поверхностям древних сосудов более светлую, чем излом, окраску, являются результатом процессов восстановления исходных глинистых структур во время их длительного нахождения во влажных слоях почвы.

Известно, что создать устойчивую газовую среду в условиях костра крайне сложно. Поэтому нередко излом имеет двухцветную окраску, что свидетельствует о невыдержанной газовой среде обжига.

Таким образом, традиции изготовления глиняной посуды на городище Ивань укладываются в общую технологическую схему, характерную для гончарства культуры штрихованной керамики, в частности и гончарства лесной полосы Восточной Европы в эпоху железного века в целом. Это: использование легкоплавких озерно-аллювиальных глин, преимущественно, гидрослюдистого минерального состава; ручная формовка сосудов; составление формовочных масс на основе дресвы кристаллических пород; костровой обжиг, преобладание редуцированной газовой среды.

Некоторые различия касаются составов формовочных масс. Но они также не выходят за рамки общей

Таблица 1.
Керамическая посуда из городища Ивань Случского района Минской области
(раскопки А.А.Егорейченко, минералого-петрографическое описание Т.И.Левковой)

№ образца	Глина	Всего (%)	Естественные отощители					Искусственные отощители										Всего (%)	Газов. среда	Т обжига (°С)					
			к-во (%)	размер (мм)	минеральный состав				дресва					шамот											
					пш	к	б	м	а	к-во (%)	размер (мм)	минеральный состав					к-во (%)				размер (мм)				
												К-Na	Ca-Na	к	б	м						а			
1	гидро-слюд.	80	5-7	0,25	+	+	+	+			10	1,5-2,0	+	+	+	+					3	1,0	20	вос.	600-700
2	гидро-слюд. — монт-морил.	65	20	0,25	+	+	+	+			15	1,0-1,5	+	+	+	+					+		35	бл. к вос.	650-700
3	гидро-слюд.	65	20	0,25	+	+	+	+			10-15	1,5-2,0	+	+	+	+					+		30-35	бл. к вос.	500-600

Сокращения: а – акцессории; б – биотит; к – кварц; м – мусковит; пш – полевоы шпат; бл. к вос. – близкая к восстановительной; вос. – восстановительная

технологической схемы. В частности, на юге, иногда в центральной части ареала распространения памятников культуры стрихованной керамики, в составах формовочных масс, наряду с дресвой, присутствует небольшая добавка шамота (Ивань, Избище). Наличие шамота в сложных рецептах сближает гончарство этих регионов с верхнеднепровской традицией и является проявлением воздействия технологических схем южных лесостепных культур.

В то же время, на севере ареала распространения стрихованной керамики на протяжении I тыс. до н.э. использовался смешанный рецепт, в котором наряду с дресвой присутствует органика (навоз). В конце I тыс. до н.э.-I тыс. н.э. этот рецепт получил наиболее

широкое распространение. Особенно это характерно для Юго-Восточной Латвии [2, с.20]. Использование эксcrementов животных в составах формовочных масс более характерно для территорий к востоку от ареала культуры стрихованной керамики [9, с.121-122], где эта традиция имеет устойчивые древние корни [10, с.45-62; 3, с.12-35].

На территории Беларуси в эпоху железного века органический отощитель не использовался. Отдельные зерна злаков, кальцинированные косточки, иногда встречающиеся в формовочных массах милюградских, зарубинецких, позже киевских сосудов, не имели технологического значения.

1. Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения. — М.: Наука, 1978. — 215 с.
2. Васк А.В. Керамика эпохи поздней бронзы и раннего железа. — Рига: Зинанте, 1991. — 198 с.
3. Волкова Е.В. Керамика Волосово-Даниловского могильника фатьяновской культуры как исторический источник. — М.: Старко Сад, 1998. — 259 с.
4. Данилайте Е. Штрихованная керамика в Литве (некоторые данные по вопросу об этногенезе литовцев): Автореф. дисс. канд. ист. наук. — Вильнюс, 1967. — 18 с.
5. Дубицкая Н.Н. Керамическое производство Белорусского Поднепровья в VIII в. до н.э.-V в. н.э. // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. — Мінск, 2000. — №4. — 191 с.
6. Егорейченко А.А. Иваньское городище // Древнерусское государство и славяне. — Минск: Наука и техника, 1983. — С.14-15.
7. Егорейченко А.А. Древнейшие городища Белорусского Полесья. — Минск, 1996. — 149 с.
8. Медведев А.М. Белорусское Понеманье в раннем железном веке (1 тыс. до н.э.-5 в. н.э.). — Минск, 1996. — 200 с.
9. Салугина Н.П. Некоторые вопросы истории именованных племен в свете данных технико-технологического анализа керамики // Проблемы изучения археологической керамики: Межвуз. сб. статей. — Куйбышев, 1988. — С.119-144.
10. Цетлин Ю.Б. К проблеме сосуществования неолитических культур Верхнего Поволжья // Проблемы изучения археологической керамики: Межвуз. сб. статей. — Куйбышев, 1998. — С.45-62.

29.01.2003

СЕКРЕТЫ ОЗВУЧЕННОЙ КЕРАМИКИ

© **Рустам Сингатулин,**

(Научно-производственный центр по историко-культурному наследию Саратовской области)

С о времени изобретения фонографа в 1877 году Томасом Альва Эдисоном, идея извлечения (расшифровки) информации, заключённой на поверхности древних гончарных изделий, по аналогии с записью речи и музыки на валиках фонографов и грампластинках, неустанно будоражила умы многочисленных исследователей и писателей-фантастов. В конце XIX века в немецкой прессе появилась небольшая статья о работах инженера Эмиля Берлиндера в области «древней звукозаписи»(?!). Что подразумевалось под этим, сказать сложно, однако, спустя какое-то время, на прилавках некоторых европейских салонов стали предлагаться валики фонографов в форме расписанных ваз и диски с записью в форме тарелки для граммофонов. Спустя почти 50 лет работами в области поиска манускриптов и «случайных записей» фонограмм речи на древних керамических изделиях заинтересовались немецкие спецслужбы и искусствозведческие институты фашистской Германии. Результаты этих исследований, как и тайна «Янтарной комнаты», остались неизвестными. Во второй половине XX века идею о «древних голосах», заключённых на поверхности древних гончарных изделий, высказывает писатель-фантаст Иван Ефремов. Однако реальные работы по извлечению и расшифровке звуковой информации с поверхности керамики востребованы лишь сравнительно недавно, в конце XX века, благодаря впечатляющим успехам вычислительной техники и развитию промышленных прецизионных технологий.

В 1962 г. известный специалист по керамике Александр Бобринский в своей диссертации уже указывал на возможность применения математического анализа при изучении динамических «пальповых линий и других следов (в т.ч. и акустических)» [2, с.7]. К этому периоду времени относятся описания

экспериментов инженера Ричарда Вудбриджа, опубликованные в 1969 г. в журнале «Proceedings of the IEEE», «о работах по поиску методов воспроизведения звуков, случайно «записанных» в прошлом» [11, р.1465]. Несколько ранее (1965) об этой возможности написал Дэвид Джоунс, который впервые ввёл термин археофонография [9, с.33-34]. Оба автора предполагали, что в древние времена, задолго до изобретения технологии звукозаписи, разнообразные звуки могли быть преднамеренно зафиксированы на бытовых предметах, окружающих человека. Например, на керамических изделиях гончаров или на холстах картин художников. Идея же Вудбриджа и Джоунса состояла в том, что современные исследователи, вооруженные техникой и правильной методикой поиска, могли бы отыскивать такие фрагменты речи и вновь их воспроизводить. И хотя произведённые эксперименты Вудбриджа, как будто, подтвердили принципиальную возможность успешных «аудиораскопок», тем не менее не известно, чтобы кто-то из данных исследователей получил положительный результат на реальных исторических раритетах.

В начале 1990-х годов аналогичные опыты проводили шведы — акустик Мендель Кляйнер и археолог Пауль Астром, уже продемонстрировавшие возможность извлечения звуков из старинных ваз [10, с.66-72]. Но, увы, несмотря на определенные успехи, в целом предмет исследования был сочтен специалистами чересчур экзотическим и какого-либо существенного развития так и не получил. По мнению некоторых экспертов, метод поиска фонограмм речи не перспективен по причине слишком низкой вероятности наличия такого сигнала на поверхности керамики (?!). Однако никаких аргументов, кроме устного высказывания, на сей счёт не приводилось. Это не

остановило других исследователей «попробовать» свои силы в поисках звуков прошлого. В 1996 году в газете «Живой звук» была опубликована противоречивая статья П.Вилли, посвященная совместным исследованиям лаборатории военных акустических технологий имени Бонч-Бруевича (г.Северодвинск), кафедры лингвистики Санкт-Петербургского университета и международной звукозаписывающей корпорации BMG по «расшифровке» фонограмм, полученных от гончарных изделий начала XIX века [«Голос Пушкина» // <http://www.zhurnal.ru/willy/music/pushkin.html>]. Что было в действительности, сейчас сказать сложно, по крайней мере, ожидаемого компакт-диска «Pushkin Spoken Words» с фонограммами речи XIX в. так никто и не увидел.

К концу 2000 года экспериментальными проверками и поиском «акустических» артефактов занимались уже несколько групп из Украины (В.Зощенко, Институт археологии НАН Украины, Институт кибернетики имени Глушкова НАН Украины), Российской Федерации (А.В.Балановский, Р.А.Сингатулин, П.К.Плотников, А.П.Рамзаев и др., Саратовский государственный технический университет совместно с Саратовским государственным университетом), Германии, США, Израиля и ряда других стран. Своеобразным итогом проведённых исследований стала статья «Рождение палеофонографии» археолога Л.Л.Галкина, в журнале «Техника молодёжи» (2000. – №12). К слову будет сказано, Лев Леонидович ещё в 1998 году высказывал в печати идеи о возможности получения голосов людей с

поверхности древних гончарных сосудов. В статье 2000 года автор, развивая перспективу дальнейших исследований, предложил более приемлемый термин для новой исторической дисциплины — палеофонография (в отличие от археофонографии Д.Джоунса, «акустической археологии» Р.Вудбриджа и археоакустики Х.Хампа).

Но, к сожалению, секреты озвученной керамики, как и сама палеофонография и её методы, практически неизвестны большинству исследователей. Отсутствие полновесной информации породило несколько упрощённое «понимание» возможностей палеофонографии. Это естественно, так как при возникновении новых научных направлений всегда возникает желание исследователей связать их с предшествующими разработками для их быстрого восприятия и внедрения. Поэтому первыми востребованными исследователями стали специалисты технических наук (Д.Джоунс, Р.Вудбридж, М.Кляйнер и др.), которые смоделировали процессы физической записи акустической информации на гончарном изделии по аналогии с известными звукозаписывающими устройствами, но на уровне современных представлений о ментальности древнего гончара. Однако широкомасштабные поиски звуковых фрагментов до сих пор не производились, ввиду чрезвычайно «малой вероятности наличия такого зафиксированного акустического сигнала на поверхности гончарного изделия» [10, с.66-72]?! Но, кто знает, насколько были молчаливы древние гончары? И есть ли смысл вообще искать голоса мастеров

древности, если и современные гончары достаточно немногословны? В таком случае возникает резонный вопрос — можно ли найти ещё что-то, кроме звуков человеческой речи?

В этом контексте поиск акустической, а точнее вибро-акустической информации, с помощью современных технологий на древних гончарных изделиях может быть сравним с исследованиями «чёрного ящика», применяемого в кибернетике для изучения функциональных свойств систем регулирования. Под этим термином условно понимается любой объект, функциональные свойства которого неизвестны или известны недостаточно. Для изучения функциональных свойств такого «чёрного ящика» (рис.1), который имеет ряд входов (x_1, x_2, x_3) и ряд выходов (y_1, y_2, y_3), производится следующее. На его вход подаётся воздействие, характер которого известен. Под влиянием входного воздействия на выходе исследуемого объекта возникают ответные сигналы. Сопоставление входных сигналов с выходными позволяет оценить функциональное состояние изучаемой системы. Если характер входных и выходных сигналов идентичен, то можно говорить об идеальной адаптации системы. Однако на практике, и особенно при исследовании сложных биомеханических систем (а в данном случае — это комплекс системы человек — гончарный круг), сигналы, передаваемые через «чёрный ящик», искажаются. По степени искажения сигнала в процессе прохождения его через «чёрный ящик» можно судить о функциональном состоянии изучаемой системы или комплекса систем. Кроме того, на характер передачи сигналов по системам «чёрного ящика» большое влияние оказывают побочные воздействия, которые в технической кибернетике называются шумом. На рис.1 этому соответствует входное значение — z . Чем значительнее шум, тем больше энтропия, тем менее эффективно будет исследование функционального состояния изучаемого объекта.

Здесь важно отметить адитивность как одно из основных свойств информации и энтропии, т.е. независимость сложения или наложения сигналов и шумов от различных источников [3, с.34-56]. В этом случае реальное количество информации, заключённой в гончарной керамике, будет зависеть, прежде всего, от получателя, от его способности к восприятию и интерпретации полученных виброакустических данных, которые могут быть подчас полярными.

И всё-таки, чего можно ожидать от новых археологических технологий?

Если сопоставить различные мнения о возможностях новых виброакустических технологий при исследовании массового керамического материала, то на первый план обычно ставится возможность получе-

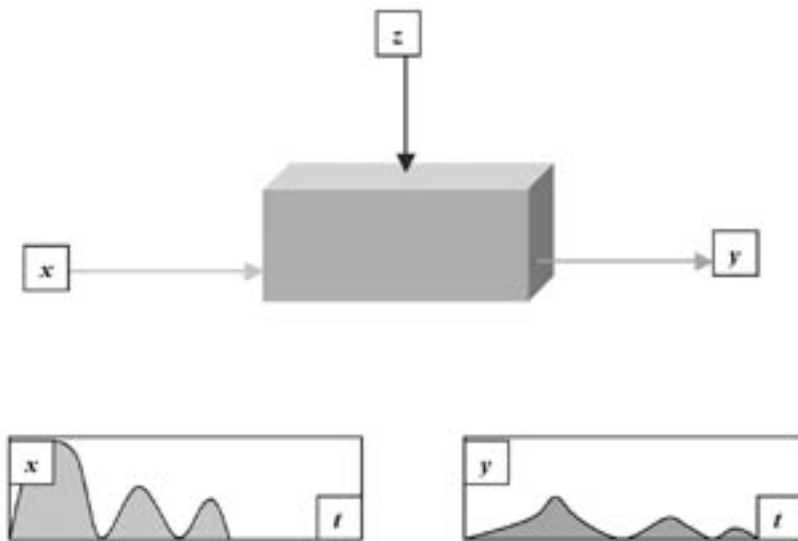
ния фонограммы осмысленной речи гончара. Образцы таких редких фонограмм уже имеются у исследователей, но расшифровка их содержания пока не ясна, т.к. понимание речевого сообщения возможно или при «догадке» о его структуре [6, с.7-22], или при мощном кибернетическом анализе на основе предварительно созданных моделей.

Помимо речевой компоненты, в фонограммах, полученных от гончарных изделий, могут быть обнаружены сигналы дыхания и пульсации от сердечной деятельности гончара [1, с.35-36]. Так, по данным саратовских исследователей, запись сердцебиения и дыхания фиксируется в 70-85% случаев (золотоордынская посуда XIII-XIV вв.). На основании расшифровки полученных данных, в виде сфигмограмм и тахограмм, и опираясь на современные медицинские методики, можно провести анализ состояния дыхательной и сердечно-сосудистой систем [4, с.3-25]. **Возможно определение параметрических характеристик роста, веса, отдельных частей тела, пола, возраста гончара и др., а также осуществление селективного поиска среди других фрагментов керамики и идентификации работ гончара по физиологическим данным. Таким образом, керамические изделия, изготовленные на гончарном круге, могут выступать в качестве палеоантропологического материала.**

Важной компонентой, которая поддается обнаружению и идентификации на гончарных изделиях при палеофонографических исследованиях, является так называемый резонансный отклик, по которому возможно определение не только динамических характеристик, но и конструктивных особенностей элементов гончарного станка. Например, компьютерная обработка извлечённых звуковых фрагментов, полученных с поверхности средневековых керамических изделий [8, с.188], позволила выделить импульсно повторяющийся, затухающий звук, связанный с ударом ноги, резонансом биомеханической системы человек — станок и движением маховика по инерции (выбег). В данном случае можно достаточно верно интерпретировать наблюдаемое явление, благодаря хорошо изученному и описанному материалу в области гиротехники [5; 7, с.80-85]. Исследования горизонтальных касательных треков другого рода позволили выявить виброакустические сигналы внешнего привода гончарного станка с характеристиками машинных систем [8, с.187] и возможного привода от водяной мельницы.

Иногда разгадка секретов озвученной керамики может привести к неожиданному результату. Так, например, изучение группы гончарных изделий, изготовленных на ножном круге [8, с.188-189], **позволило выявить интересную зависимость, связанную с подстройкой ударов ног по маховику в целой**

Рис. 1
Схема «чёрного ящика»: x — входной сигнал; y — выходной сигнал; z — шум; t — время

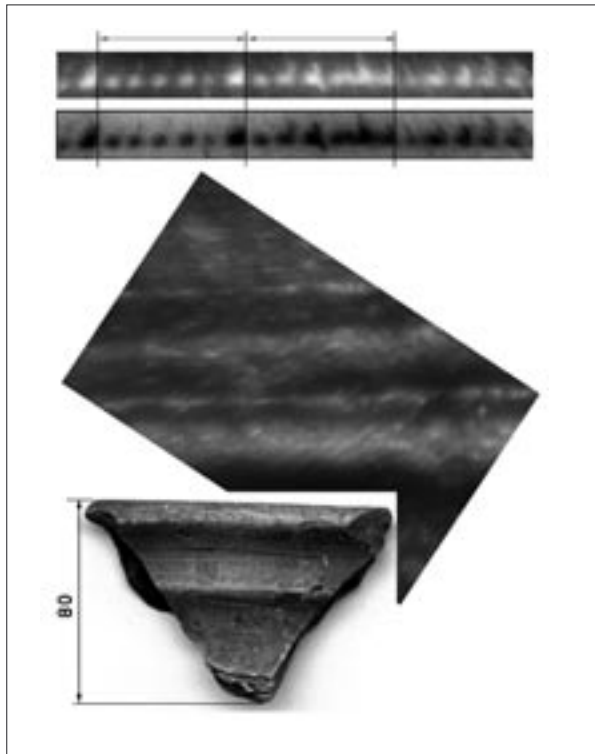

Рис.2.
Следы механической записи на поверхности керамики: фрагмент венчика кувшина, изготовленного на гончарном круге. Заводской район Саратова. Увекское городище. Золотоордынская культура. II пол. XIV в. Фонды Энгельского краеведческого музея Саратовской области. Авторы исследований — Р.А.Сингатулин, Ю.А.Царёва. Рисунок Р.А.Сингатулина

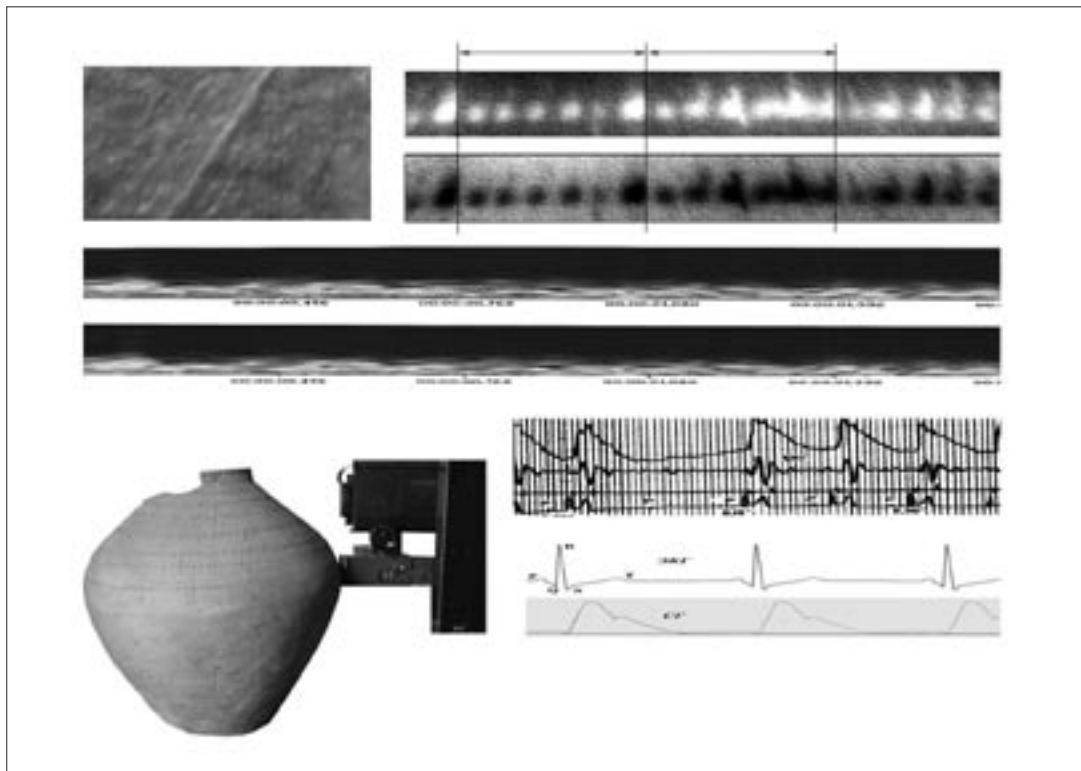

Рис.3.
Анализ записей сердечно-сосудистой системы гончара: корчага, изготовленная на ножном гончарном круге. Саратов. Алексеевское городище. Древнерусская культура. II пол. XIII-нач. XIV в. Раскопки А.И.Юдина 1988 г. Фонды Государственного управления культуры Саратовской области. Исследования А.И.Юдина, Р.А.Сингатулина, Ю.А.Царёва. Рисунок Р.А.Сингатулина

серии исследуемых образцов. Путём многократной фильтрации (с помощью Фурье-преобразования) в данной группе был выделен слабый периодический сигнал, который характеризовался ударной фазой и мог интерпретироваться как ритмичный сигнал деревянной палкой. Этот ритмичный сигнал, возможно, служил для синхронизации движений ног группы гончаров. Подобным образом удобно или более оптимально обрабатывать какую-то стандартную форму (с использованием шаблонов или без них) с одинаковым составом теста, вязкости и т.п. (серийная порция), с одинаковой скоростью вращения. Таким приёмом нередко пользуются гребцы для синхронизации движений вёсел на судах, а также участники различных процессов, ритуалов и танцев. Т.е. в данном случае, предположительно, можно говорить о групповой обработке какой-то стандартной серии глиняной посуды по специальной технологической программе, что является признаком организованного серийного производства.

Интересным результатом виброакустических исследований может стать информация о процессах, которые происходили в тех помещениях, где располагался гончарный круг. Характерной особенностью современных и древних помещений является то, что вибрация в производственных помещениях, как правило, создаваемая однотипным оборудованием, всегда передаётся через пол на ноги работающих, независимо от типа покрытия (грунт, саман, деревянные перекрытия, камень и т.д.). Поэтому использование в производственном помещении однотипного гончарного оборудования (с внешним приводом) приводит к тому, что вследствие разброса скоростей вращения маховиков гончарных систем возникают биения, которые приводят к возбуждению в спектре колебаний пола низкочастотных составляющих. Появление биений, особенно при обработке разного класса изделий (кувшины, тарелки, корчаги и т.п.), также приводит к тому, что вибрационный параметр покрытия пола меняется от изделия к изделию, вследствие изменения геометрических и весовых характеристик вращающихся масс. Опираясь на современные программные средства, используемые в экспертно-технических службах правоохранительных органов, можно смоделировать трёхмерное звуковое пространство. В реальном времени моделируется эффект Доплера (смещение частоты звука движущегося источника) и изменение амплитудно-частотной характеристики при изменении направления на источники звука на основании вибро-акустической информации с разных носителей (фрагментов гончарных изделий), изготовленных в конкретном месте. Это позволяет расставлять источники звука в пространстве на определённом

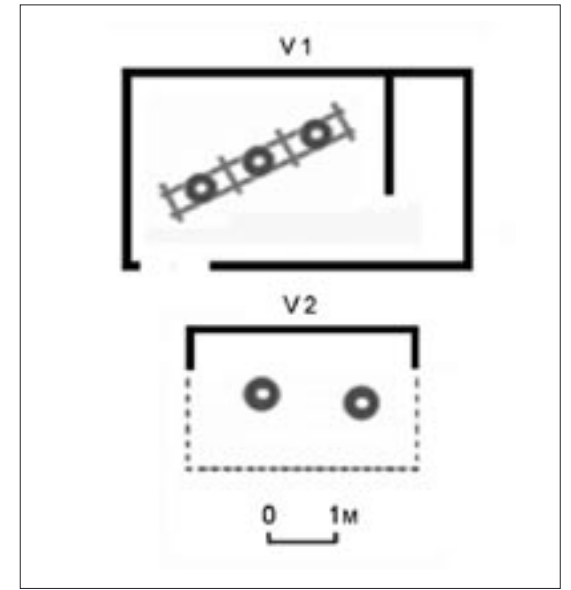

Рис.4.
План компьютерной реконструкции гончарных мастерских XIII-XIV вв. на основе виброакустических данных с фрагментов керамики. V1, V2 — типы гончарных мастерских. Заводской район Саратова. Увекское городище. Золотоордынская культура. II пол. XIII-нач. XIV в. Фонды Саратовского краеведческого областного музея, Энгельского краеведческого музея, Лаборатории керамики Научно-производственного центра по историко-культурному наследию Саратовской области, частные коллекции. Исследования А.П.Рамзаева, А.В.Царёва, Р.А.Сингатулина, Д.В.Черепанова. Рисунок Р.А.Сингатулина

расстоянии друг от друга, определять характеристики помещения (его объём, материал стен и др.). Производится реальное моделирование в форме графического материала, плана обстановки помещений (мастерских) средневекового периода (см. рис.4).

Создавая новое произведение, настоящий мастер не только опирается на опыт прошлых поколений, но и вырабатывает свой собственный почерк, стиль. В этом смысле каждое гончарное изделие как бы хранит тепло его рук. Хороший мастер знает и тонко чувствует материал, в процессе работы немедленно реагируя на малейшие изменения его свойств. А так как поверхность изделия формируется с помощью механической обработки руками гончара, то, по сути, на поверхности и в структуре материала остаётся его почерк, который можно выявить, изучить, озвучить, получить «мелодию движений» его рук. Такая реализация с помощью новых методов и средств позволяет исследовать тонкие глубинные структуры материала и на основе его «красифровки» выявлять индивидуальные особенности работы

гончара, секрети его мастерства. Проведение подобных исследований достаточно актуально, особенно если это связано с проведением искусствоведческих экспертиз, причём как для древних, так и для современных гончарных работ.

Затронув проблему обнаружения речевых фрагментов в древних гончарных изделиях, **нельзя не обратить внимания на теоретическую возможность обнаружения и расшифровку «внутренней речи» или речи «про себя».** Человеческая речь в достаточной степени поддерживается мимикой лица, движением тела, рук или верней — артикулирующими мышцами. Если думать «про себя», то на артикулирующие мышцы тоже поступают слабые сигналы возбуждения, аналогичные речевым, происходят изменения ритма дыхания, пульса, фиксируются микроперемещения конечностей. На этой способности человеческого организма основана работа современного полиграфа

или «детектора лжи». В тоже время, прослушивание «внутренней речи» с помощью современных средств хотя и возможно, но ещё достаточно далеко от идеала. Однако это вопрос времени и можно не сомневаться, что и этот рубеж будет преодолен.

Перспективы применения виброакустических исследований очевидны. Постоянно растущие вычислительные возможности электронных систем, в сочетании с новыми промышленными технологиями, при использовании синтеза научных знаний гуманитарных и естественных наук позволяют по-новому взглянуть на информационные возможности гончарных изделий.

Можно надеяться, что **дальнейшее развитие метода виброакустических или палеофонографических исследований, связанных с новыми информационными возможностями самого массового археологического материала — керамики, позволят решать те задачи, которые были ранее недоступны.**

1. Балановский А.В., Сингатулин Р.А., Царёва Ю.А. О применении новых информационных технологий при анализе вибро-акустической информации с керамической посуды // *Современные проблемы археологии: Сборник научных трудов*. — К.: Институт археологии НАН Украины, 2002. — С.35-36.
2. Бобринский А.А. Гончарные круги Восточной Европы IX-XII вв.: Автореф. дисс. канд. ист. наук. — М.: АН СССР, 1962. — 19 с.
3. Винер Н. Кибернетика. — М.: Мир, 1968. — 186 с.
4. Кацова Г.Б. Морфотипическая, соматометрическая и функциональная характеристика детей и подростков 6-15 лет в популяции: Автореф. дисс. канд. мед. наук. — Оренбург, 1991. — 26 с.
5. Кожевник Я. Динамика машин. — М.: Машгиз, 1961. — 424 с.
6. Колесов В.В. Историческая фонетика русского языка. — М.: ВШ, 1980. — 216 с.
7. Пельпор Д.С. Гирскопические системы. Элементы гирскопических приборов. — М.: ВШ, 1988. — 364 с.
8. Сингатулин Р.А. Палеофонографические исследования гончарной керамики с Увекского городища // *Материалы Вторых Халиковских чтений. Проблемы древней и средневековой истории Среднего Поволжья*. — Казань: Институт истории АН РТ, 2002. — 216 с.
9. David E.H. Jones. *The inventions of Daedalus*. — Oxford and San Francisco: W.H. Freeman and Company, 1982. — 96 с.
10. Kleiner Mendel, Astrom Paul. *The Brittle Sound of Ceramics – Can Vases Speak? // Archaeology and Natural Science*. — Goteborg: Scandinavian Archaeometry Center, Jonsered, 1993. — Vol.1.
11. Woodbridge Richard G. *Acoustic Recordings from Antiquity // Proceedings of the IEEE*. — 1969. — Vol.57. — №8. — P.1465-1466.

23.01.2003

ПОВІДОМЛЕННЯ

ПРО ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ СУШІННЯ ГЛИНЯНИХ ВИРОБІВ СКІФСЬКОГО ЧАСУ

© **Анатолій Гейко**, археолог

(Центр охорони та досліджень пам'яток археології
Управління культури Полтавської облдержадміністрації)

Метою повітряного сушіння глиняних виробів є видалення з них вологи шляхом випаровування і надання їм механічної міцності для проведення з ними наступних технологічних операцій:

1) прикріплення окремих деталей [наприклад, ручок; у великих посудин (корчаги або горщики скіфського часу) стінки могли робитися за кілька етапів, коли до дещо підсушеної частини доліплювалася наступна];

2) орнаментування (нанесення проколів, наколів, вдавлень, риткування, лискування);

3) транспортування до випалювальних пристроїв;

4) головне — для випалювання, під час якого неміцна глина, яка добре розмивається, руйнується водою, стає новим штучним кам'яноподібним матеріалом.

Як відомо, в глинах та глиняних виробах виділяють три види зв'язаної води, яка у них знаходиться:

1) хімічно зв'язана, яка входить до складу кристалічної решітки мінералу-глини — $Al_2O_3 \cdot SiO_3 \cdot H_2O$; вона виділяється за високих температур;

2) механічно зв'язана, або вільна вода, яка заповнює простір між порами та капілярами;

3) фізико-хімічна, або адсорбована, що оточує частинки глини, значна кількість якої додається під час приготування пластичної глиняної маси¹.

З виділенням вільної та адсорбованої води відбувається зближення між частинками матеріалу, який висушується, що веде до зменшення початкових розмірів виробів на 8-12%. Тривалість сушіння залежить

від складу формувальної маси та її насиченості водою, товщини стінок, температури та відносної вологості повітря, швидкості руху його над виробами². Тому чим вища температура і нижча відносна вологість повітря, тим енергійніше і більше виділяється води, а отже, швидше сушиться посуд. Сушіння, якщо його не переривати, триває доти, доки не настає рівновага вологості у виробі і в оточуючому середовищі³. Коли ж ця рівновага порушується, то річ або віддає вологу (на спекотному сухому повітрі), або вбирає її (під час дощів, туманів). За високої вологості повітря швидкість висихання кераміки сповільнюється. У дощову пору року, ранньої весни та пізньої осені сушити посуд доводилося значно довше.

Найкраще сушіння відбувається в суху вітряну погоду в закритому від протягів приміщенні. Його тривалість, яка залежала не тільки від погодних умов, а й від розмірів виробів, могла складати від трьох-чотирьох до семи-десяти днів. Це підтверджено експериментально археологічною експедицією Воронезького університету⁴.

Добре висушені глиняні вироби витримують прискорене підвищення температури в початковий період випалювання⁵. Особливо це важливо під час випалювання кераміки на вогнищах, де досить важко регулювати температуру. При цьому також зменшуються витрати палива, якого менше йде на випаровування води.

У процесі сушіння можуть виявлятися основні технологічні прорахунки та недоліки в підготовці гли-

няної сировини та формуванні з неї виробів. Виявлений брак могли замочувати водою, перетворюючи вироби на пластичну масу, з якої виготовляли новий посуд. Неправильне сушіння викликало деформації, тріщини, що призводили до значного відсотка пошкоджених виробів. Дефекти з'являлися і внаслідок нерівномірного висихання зовнішніх і внутрішніх шарів стінок. Невеликі тріщини гончарі затирали або замазували рідкою глиною. Посуд із незначними тріщинами знайдено на багатьох поселеннях і курганных могильниках басейнів рік Сула, Псел, Ворскла, але важко визначити, коли саме сталося розтріскування — під час сушіння чи випалювання.

У скіфський час гончарі дніпровського лісостепоного Лівобережжя використовували дуже пластичну глину, яка мала велику усадку під час сушіння та випалювання. Щоб цього позбутися, в глину додавали речовини, які регулювали пластичність, покращували процес сушіння, випалювання і, в цілому, техніко-експлуатаційні характеристики глиняних виробів. У VII-на початку III ст. до н.е. до вищезгаданої глини домішували малопластичні глини, а також шамот (подрібнені черепки), пісок, жорстку (подрібнене каміння) та органіку (гній, полову, подрібнені стебла злакових рослин). І хоча їх введення збільшувало пористість стінок виробів, але водночас вдавалося зменшити деформацію при усадці виробів і покращити процес сушіння⁶.

Майже всі глини, у тому числі й масні, чутливі до протягів і неоднорідного нагрівання⁷. Під час експериментальних досліджень автором виявлено, що на вітрі і сонці стінки посуду швидко тріскаються. На морозі вода в порах, капілярах виробів, замерзаючи, розриває стінки, передовсім на денцях (повздож тріщин), де зосереджувалося найбільше вологи.

У товстих стінках тріщини виникали частіше, а тонкостінні вироби швидше деформувалися, що нерідко призводило до розривів. Усе це мали враховувати тогочасні гончарі і дбайливо ставитися до сушіння — одного з передостанніх етапів гончарського виробничого процесу. Так, товщина стінок горщиків, мисок, черпаків, глеків тощо становила на той час — 0,3-1,4 см, але частіше була близько 0,7-0,8 см.

Ефективність сушіння залежала від складу формувальної маси. Найбільш нерівномірно відбувалася усадка в місцях з'єднання різних елементів виробів (дрібні деталі, вушка, валики, наліплення), на виступах, вінцях. Напевно, тоді, як і тепер, верх посуду під час сушіння прикривався вогкими ганчірками, а в складних за формою виробках (черпаки, кухлі) обгорталися ще й ручки. Особливо ж ретельно за ними слідкували, коли інтенсивне висихання виробів відбувалося під час вітру чи за високої температури повітря. Загалом же, в будь-який час для кожної глиняної маси необхідно було підібрати відповідний режим сушіння⁸. Для запобігання розривам і деформаціям глиняний посуд сушився довго, час від часу перевертався для рівномірного висихання.

Тогочасні гончарі мусили зважати й на те, що опалювані житлові приміщення мали невеликі розміри, наприклад, житла Книшівського городища та Східного Більського городища мали площу здебільшого в 9-25 кв.м. і склалися з однієї кімнати. Значна кількість виробів не могла розміститися для сушіння в приміщенні. Тому процес сушіння посуду в скіфський час залежав від сприятливих погодних умов і міг здійснюватися переважно в теплий період року (травень-вересень). Внаслідок цього заняття гончарством мало сезонний характер і не виходило за рамки домашнього ремесла.

ЩЕ ОДИН ГОРЩИК ІЗ МІСТА ГЕЛОН

© **Петро Гавриш**, кандидат історичних наук
(Полтавський державний педагогічний
університет імені Володимира Короленка)

Мал. 1.
Горщик.
Глина, ліплення, теракота,
12x13 см.
Більськ, Полтавщина.
Східна фортеця
Більського городища.
Скіфська культура,
V ст. до н.е.
Приватна колекція
Петра Гавриша (Полтава).
Фото Петра Гавриша

Стародавнє місто Гелон, рештки якого археологи вбачають у Більському городищі VIII-III ст. до н.е. на Полтавщині, є невичерпною скарбницею ліпленої кераміки наших далеких пращурів. На початку 1990-х років, оглядаючи поверхню Східної фортеці Більського городища (ріллю, яка нещодавно звільнилася з-під снігу), приблизно посередині північної половини городища, між розкопками №21 і №30 Бориса Шрамка¹, у неглибокій розлогій улоговині я звернув увагу на ділянку, де на площі з десяток квадратних метрів знаходилося багато уламків глиняного посуду скіфського часу. Впадало в око те, що частина з них, за кольором і виглядом поверхні, були дуже схожі між собою. З'явилася думка, що це фрагменти однієї посудини, які варто підібрати й спробувати відтворити давню посудину. Ретельно зібравши всі черепки в пакунок, уже в домашніх умовах я спробував їх з'єднати в одне ціле. З'ясувалося, що більшість частин походить від різних посудин, переважно горщиків, але близько десятка, без сумніву, належали одному виробу. В результаті копіткої праці з підбирання фрагментів один до одного та повторного огляду місця знахідки,

коли вдалося знайти ще кілька фрагментів, я отримав майже цілу за формою посудину у вигляді невеликого горнятка (мал.1.).

Посудину виготовлено способом ліплення без застосування гончарного круга. Пропорції горщика асиметричні: з різних боків його профіль видається дещо іншим. Загалом форму горнятка умовно можна назвати «присадкуватою». Зовнішня поверхня посудини шорстка, світло-сірого кольору, місцями з червонуватим або чорним відтінком. На ній добре помітно сліди пригладжування кінцями пальців майстра в напрямку від горловини до денця посудини. На денцеві видно досить чіткі відбитки дрібної полови та зернівок проса, а також, можливо, інших рослин. Усередині горщика поверхню оброблено значно ретельніше, вона чорного та сіро-чорного кольорів. Випалювання посудини більш-менш рівномірне, на розломах черепок має чорний колір.

За профілем, знайдений горщик можна віднести до групи слабопрофільованих. Його присадкуватість зумовлена пропорцією між висотою і діаметром тулуба. Висота горнятка становить 12 см, діаметр вінець — 12-12,5 см, діаметр тулуба — 12,5-13 см, діаметр денця

¹ Rada P. *Die Technik der Keramik*. — *Honau: Handbuch der Arbeitsvorgänge der Keramik: Dausien*, 1989. — S.173.

² Французова І.Г. *Общая технология производства фарфоровых и фаянсовых изделий бытового назначения*. — *Москва: Высшая школа*, 1991. — С.97.

³ Акунова Л.Ф., Приблуда С.З. *Материаловедение и технология производства художественных керамических изделий*. — *Москва: Высшая школа*, 1979. — С.79.

⁴ Беседин В.И. *Гончарное производство* // *Пряхин А.Д. Мосоловское поселение металлургов-литейщиков эпохи поздней бронзы*. — *Воронеж: Изд-во Воронежского университета*, 1996. — Кн.2. — С.170.

⁵ Французова І.Г. *Общая технология производства фарфоровых и фаянсовых изделий бытового назначения*... — С.95.

⁶ Гейко А.В. *Технологія виготовлення кераміки лісостеповим населенням в скіфську епоху* // *Матеріали III Міжнародн. конф. студентів та молодих учених*. — *Одеса: изд. Одесского государственного университета*, 1995. — С.54; Гейко А.В. *Кераміка скіфського часу Свиридівського городища* // *Археологія*. — 1997. — №2. — С.108-109; Гейко А.В. *Підготовчі етапи виготовлення посуду населенням Дніпровського лісостепоного Лівобережжя у VII-III ст. до н.е.* // *Проблеми історії та археології України*. — *Харьков: изд. Харьковского областного историко-археологического общества, Харьковского национального университета, Харьковской областной госадминистрации*, 1999. — С.29.

⁷ Мусієнко П.Н., Федорова Н.І. *Виробництво художньої майоліки*. — *Київ-Львів: Держвидав України*, 1948. — С.75.

⁸ Иванов-Городов Н.Н. *Производство печных изразцов*. — *Москва: Бюро технической информации*, 1948. — С.62.

⁹ Гавриш П.Я. *Житла Книшівського городища* // *Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею*. — *Полтава: вид. Полтавського краєзнавчого музею*, 1992. — С.57-63; Шрамко Б.А. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. — *К.: Наукова думка*, 1987. — С.43, 52, 56.

— 8-9 см, товщина стінок — від 6 до 9 мм. Місткість посудини — близько одного літра.

Горщик орнаментовано у верхній частині вінець, які мають зрізаний з невеликим нахилом назовні край. По гострореберному пружку зовнішнього краю вінець густо зроблено неглибокі вдавнення кінцем пальця, подекуди видно і відтиски нігтя. Трохи нижче пальцевих вдавнень, паралельно до них, зсередини посудини зроблено вдавнення кінцем загостреної палички діаметром 5 мм. Назовні вінець у результаті такої операції утворилися горохоподібні виступи, які археологи часто називають «перлинами».

Техніка виготовлення, форма та оздоблення знайденого горщика свідчать про його належність до Більського городища скіфського часу. Проведені мною дослідження показали, що подібні невеликі присадкуваті горщики трапляються практично в усіх регіонах лісостепу Лівобережної України, але у невеликій кількості. За матеріалами розкопок тієї ж Східної фортеці Більського городища Борис Шрамко серед групи профільованих горщиків виділив їх як окремих тип під назвою «приземкуватих»². Найбільше характерною ознакою цих горщиків є те, що висота і діаметр тулуба в них мають однакові або майже однакові величини — у межах від 7 до 14 см. Дослідник зазначав, що більшість горщиків цього типу не мають орнаментів, лише іноді трапляються вироби, прикрашені на краях вінець лише пальцевими вдавненнями або наскрізними проколинами. Кількість таких посудин, знайдених у Східній фортеці Більського городища, Борис Шрамко не зазначив, але на ілюстрації в своїй статті подав їх сім штук³. Серед них найближчими аналогами до знайденого мною горщика є два⁴.

На Більському городищі невеликі присадкуваті горщики іноді трапляються і в інших місцях (наприклад, під час моїх розкопок зольника №7 у Західній фортеці та селища в урочищі Царина на території Великого городища в культурних відкладеннях VII-

VI ст. до н.е.), але у вигляді фрагментів.

У межах басейну р.Ворскла присадкуваті невеликі горщики знайдено в похованнях курганів №13 і №15 Мачухського могильника, що датуються V ст. до н.е.⁵ Горщечок із кургану №15 має висоту 11 см, верхній край його вінець прикрашено пальцевими вдавненнями⁶. Під час розкопок Книшівського городища в середині течії Псла виявлено три горнятка, які за формою дуже близькі до більських⁷. Вони відносяться до культурних пластів, які в основному датуються V ст. до н.е. На Посуллі присадкуваті горнятка — звичайне явище як на поселеннях⁸, так і в курганах⁹. Більшість із них — неорнаментовані, але деякі мають оздоблення, схоже до того, що є на знайденому мною горщику. До них можна віднести горщики з кургану №8 в урочищі Стайки Верх поблизу с.Аксютинці¹⁰, датованого В.А.Іллінською VI ст. до н.е.¹¹ У басейні Сіверського Дінця також відомі слабкопрофільовані присадкуваті горщики, наприклад, на Люботинському городищі, але в невеликій кількості¹².

Отже, горщики такого типу, як знайдений мною на Східному Більському городищі, є рідкісними для лісостепових пам'яток скіфського часу в межах Дніпра і Дону. На жаль, на сьогодні поки що невідома точна кількість знахідок цих посудин, в багатьох випадках не з'ясовано їх хронологію, тому остаточні висновки робити передчасно. Але попередньо вже можна стверджувати, що невеликі слабкопрофільовані горщики присадкуватої форми побутували на території лісостепового Лівобережжя переважно в VII-V ст. до н.е. Борис Шрамко вважає, що знахідки з верхніх пластів (до 40 см глибини) культурного шару цього поселення датуються V-IV ст. до н.е.¹³ Зважаючи на те, що знайдений мною горщик відноситься саме до верхнього пласту культурного шару Східної фортеці і близькі до нього аналоги датуються переважно V ст. до н.е., вважаю, що він, найімовірніше, датується цим часом і належить до порівняно рідкісних типів як за формою, так і за оздобленням¹⁴.

КОМПЛЕКС КЕРАМІКИ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ З ВОДЯНОГО

© Роман Рейда, археолог

(Центр охорони та досліджень пам'яток археології
Управління культури Полтавської облдержадміністрації)

© Роман Луговий, археолог

(Полтавський краєзнавчий музей)

Пам'ятки черняхівської культури кінця III-початку IV ст. н.е. часто трапляються на території Дніпровського лісостепового Лівобережжя. Носії цієї культури залишили після себе значну кількість поселень, могильників, скарбів¹, причому могильники, як і скарби, часто виявляють випадково, під час господарських робіт. Зокрема, у червні 1932 року на землях радгоспу «Водяне», в однойменному селі Чутівського району Полтавської області, під час копання силосної ями було знайдено посуд черняхівської культури. Адміністрація радгоспу передала до Полтавського краєзнавчого музею п'ять посудин². На місці знахідки 28 червня того ж року виїжджав співробітник музею А.В.Добровольський³. З огляду на гарну збереженість переданого посуду, можна стверджувати, що під час земляних робіт було пошкоджено поховання черняхівської культури, хоча відомості про виявлення кісток людини чи інших знахідок не зафіксовано.

Місце віднайдення посуду знаходиться на лівому березі пересохлої зараз р.Штурмова — це права притока р.Коломак, неподалік від відомих пам'яток черняхівської культури поблизу с.Кантемирівка⁴.

Хоча комплекс кераміки з Водяного повністю не опубліковано і не введено до наукового обігу, в літературі з проблематики черняхівської культури все ж таки подано загальні відомості про його існування⁵. Окремі предмети (глек та кухоль) з нього використано в роботах Е.О.Симоновича, присвячених питанням класифікації та орнаменту глиняного посуду черняхівської культури⁶, причому подавалися лише схематичні малюнки та фотографії без детального опису речей і їх місця знаходження.

Саме тому вважаємо необхідним опублікувати керамічні вироби з Водяного в повному комплексі.

У фондах Полтавського краєзнавчого музею збереглися всі п'ять посудин:

1. Глек (інв.№А-564) — із лисованою поверхнею, чорного кольору, з високим, потовщеним у верхній частині горлом та слабо відігнутими назовні вінцями округлої форми (частину вінець догіпсовано), без ручок. Горловина дещо звужена донизу. Тулуб — біконічної форми, з виділеним гострим ребром. Найбільше розширення припадає на нижню частину тулуба. Денце має ледь виділений утор. Глек прикрашено у верхній частині горла виступом, який розділяє горло на дві нерівні частини — меншу верхню та більшу нижню. Оздоблено горизонтальним валиком в місці переходу горла в тулуб⁷ (мал.1). Висота — 17,3 см, висота горла — 10,0 см, висота тулуба — 7,3 см, діаметр вінець — 4,3 см, діаметр тулуба — 11,4 см, діаметр денця — 5,1 см. Використовувався глек для ілюстрування праць Е.О.Симоновича⁸. Експонується в музеї.

За Е.О.Симоновичем, глек відноситься до третьої групи глеків без ручок. Більш детальну класифікацію глеків без ручок поки що не розроблено. Серед аналогічних за формою глеків слід назвати вироби, знайдені поблизу м.Суми та на Черняхівському могильнику⁹.

2. Кухоль (інв.№А-707) сірого кольору, з біконічним тулубом та округлими вінцями (частину догіпсовано). Ручку, прямокутної в плані форми, втрачено. Плечики прикрашено горизонтальним валиком. Такий спосіб оздоблення є звичайним і широко розповсюдженим¹⁰ (мал.2). Висота посудини — 8,4 см, діаметр вінець — 9,4 см, діаметр тулуба — 11,6 см, діаметр денця — 5,6 см.

За класифікацією Е.О.Симоновича, кухоль відноситься до другої групи — біконічних, з максимальним розширенням тулуба приблизно посередині висоти або в нижній третині¹¹. За один із еталонів виділеної групи

¹ Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К.: Наукова думка, 1987. — С.26. — Рис.3.

² Шрамко Б.А. Архаическая керамика Восточного укрепления Бельского городища и проблема происхождения его обитателей // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. — Ленинград, 1983. — №23. — С.81.

³ Там само. — С.83. — Рис.8:4-10.

⁴ Там само. — Рис.8:5, 6.

⁵ Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. — К.: Наукова думка, 1967. — С.112-113. — Рис.52, 44 і 46.

⁶ Там само. — С.125.

⁷ Гавриш П.Я. Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Прип'їлля). — Полтава: Археологія, 2000. — С.95-96.

⁸ Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII-IV вв. до н.э. — К.: Наукова думка, 1983. — С.341. — Рис.17.

⁹ Ильинская В.А. Скифы днепровского лесостепного Левобережья (курганы Посулья) — К.: Наукова думка, 1968. — Табл. LX-LXII.

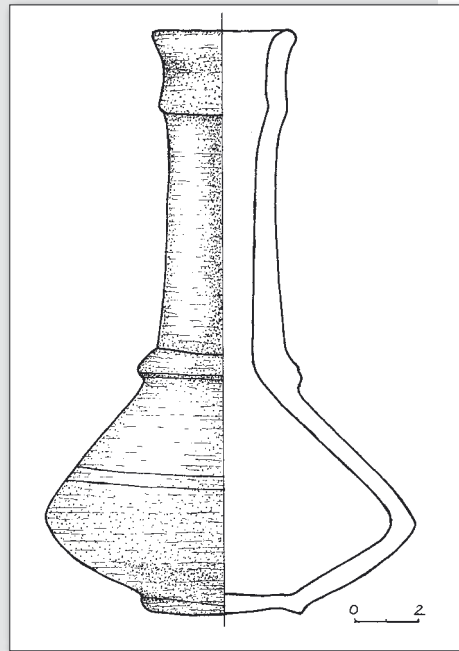
¹⁰ Там само. — Табл. LXI:7; X:4.

¹¹ Там само. — С.191.

¹² Шрамко Б.А. Люботинское городище // Люботинское городище: Сборник научных трудов. — Харьков: Регион-информ, 1998. — С.109.

¹³ Шрамко Б.А. Архаическая керамика Восточного укрепления Бельского городища и проблема происхождения его обитателей // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. — Ленинград, 1983. — №23. — С.73.

¹⁴ Там само. — С.77.

Мал. 1.
Глек. Глина, гончарний круг, лискування, димлення, теракота, 17,3x11,4 см.
Водяне, Полтавщина. Кінець III-поч. IV ст. Черняхівська культура.
Полтавський краєзнавчий музей. Малюнок Романа Рейди

взято саме описаний нами предмет, схематичне зображення якого й подано в роботі дослідника¹². Цей вид посуду поширений на всьому ареалі черняхівської культури, зокрема на Черняхівському могильнику¹³.

3. Кубок (інв. №А-356) — сірого кольору, біконічної форми, з розхиленими вінцями. Шийку прикрашено ледь помітним валиком у верхній частині, що є, без зв'язку з іншими способами оздоблення, досить рідкісним явищем¹⁴ (мал.3). Висота посудини — 6,3 см, діаметр вінець — 8,4 см, діаметр шийки — 7,3 см, діаметр тулуба — 8,4 см, діаметр денця — 3,8 см.

Кубок можна віднести до четвертої групи — біконічних посудин, за класифікацією Е.О.Симоновича¹⁵. Відома знахідка аналогічного за формою кубка, що походить з могильника в околицях с.Жовнин Черкаської області¹⁶.

4. Горщик (інв. №А-625) — з розхиленими потовщеними вінцями і широкою шийкою. Поверхня шерехата, сірого кольору. Плечики прикрашено двома паралельними, горизонтально прокресленими лініями, що є звичайним для цієї категорії посуду¹⁷. Склеєно з фрагментів (мал.4). Висота посудини — 10,7 см, діаметр вінець — 8,9 см, діаметр шийки — 7,9 см, діаметр тулуба — 11,4 см, діаметр денця — 5,1 см.

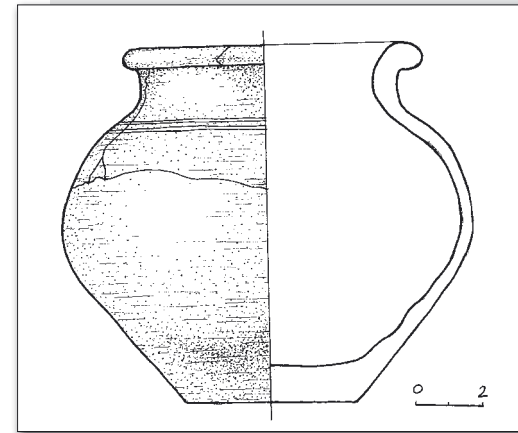
За класифікацією В.П.Петрова, горщик можна віднести до типологічної групи горщиків з кулястим тулубом¹⁸, Е.О.Симонович відносить такі горщики до групи з крутими плечиками, до другого типу з найбільшим розширенням тулуба в середній частині¹⁹. Прямими найближчими аналогами виробу є посудини, знайдені в Кантемирівському могильнику під час досліджень Михайла Рудинського²⁰.

5. Горщик (інв. №А-874) — з розхиленими вінцями та широкою шийкою. Поверхня лискована, сірого кольору (мал.5). Склеєно з фрагментів. Деякі ділянки вінець та стінок догіпсовано. Виріб подібний за формою та розмірами до вищеописаного горщика. Можливо, його зроблено одним і тим же майстром. Висота посудини — 10,6 см, діаметр вінець — 9,1 см, діаметр шийки — 8,0 см, діаметр тулуба — 12,2 см, діаметр денця — 5,3 см.

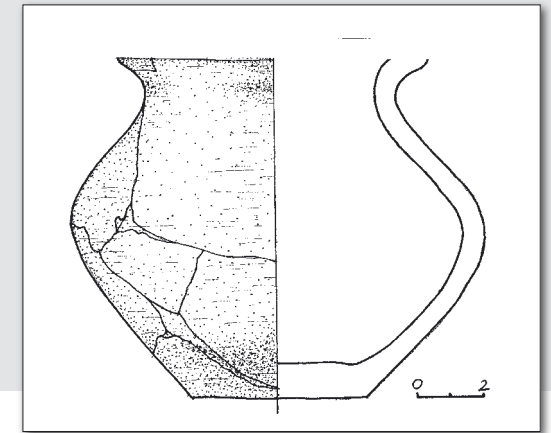
Весь знайдений посуд виготовлено на гончарному крузі. Керамічний комплекс з Водяного репрезентує два функціональні види гончарних виробів, а саме — столовий посуд, до якого відносимо глек, кухоль та кубок, і кухонний, представлений двома горщиками.

Таким чином, до наукового обігу вводиться нова інформація, яка допоможе розширити наші знання про черняхівську культуру на Лівобережжі, яка й донині залишається слабко вивченою.

¹ Ляпушкин И.И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // *Материалы и исследования по археологии СССР*. — Москва: Изд-во АН СССР, 1961. — №104. — С.146-179; Махно Е.В. Памятники черняховской культуры на территории УССР //

Мал. 4.
Горщик. Глина, гончарний круг, лискування, димлення, теракота, 10,7x11,4 см.
Водяне, Полтавщина. Кінець III-поч. IV ст. Черняхівська культура.
Полтавський краєзнавчий музей. Малюнок Романа Рейди

Мал. 5.
Горщик. Глина, гончарний круг, лискування, димлення, теракота, 10,6x12,2 см.
Водяне, Полтавщина. Кінець III-поч. IV ст. Черняхівська культура.
Полтавський краєзнавчий музей. Малюнок Романа Рейди

Материалы и исследования по археологии СССР. — Москва: Изд-во АН СССР, 1960. — №82. — С.37-51; Симонович Э.А., Кравченко Н.М. Черняховские могильники и отдельные находки: Каталог // Симонович Э.А., Кравченко Н.М. Погребальные обряды племен черняховской культуры: Свод археологических источников. Д.1-22. — Москва: Наука, 1983. — С.51-71; Сидоренко Г.О., Махно Е.В., Телегин Д.Я. Довідник з археології України. Полтавська область. — К.: Наукова думка, 1982. — 108 с.; Любичев М.В. Черняховская культура Днепро-Донецкой лесостепи: история исследования и основные проблемы изучения. — Харьков: Изд-во ХГАДТУ, 2000. — 264 с.

² Махно Е.В. Памятники черняховской культуры на территории УССР // *Материалы и исследования по археологии СССР*. — Москва, 1960. — №82. — С.42.

³ Там само. — С.42.

⁴ Рудинський М. Кантемирівські могили римської доби // *Записки Всеукраїнської археологічної комісії*. — 1930. — Т.І. — С.127-157; Махно Е.В. Кантемирівське поселення та могильник культури полів поховань // *Археологічні пам'ятки УРСР*. — К.: Вид-во АН УРСР, 1952. — Т. III. — С.231-241.

⁵ Рудинський М. Кантемирівські могили римської доби... — С.127-157; Махно Е.В. Кантемирівське поселення та могильник культури полів поховань... — С.231-241; Симонович Э.А., Кравченко Н.М. Погребальные обряды племен черняховской культуры... — С.68; Сидоренко Г.О., Махно Е.В., Телегин Д.Я. Довідник з археології України. Полтавська область... — С.90.

⁶ Симонович Е.О. Черняхівська кераміка Подніпров'я // *Археологія*. — 1983. — Вип.43. — С.35-36.; Симонович Э.А. Орнаментація черняховской керамики // *Материалы и исследования по археологии СССР*. — Москва, 1964. — №116. — С.292. — Рис.7,6.

⁷ Симонович Э.А. Орнаментація черняховской керамики... — С.285, 290.

⁸ Там само.

⁹ Некрасова Г.М. Охоронні розкопки черняхівського могильника в околицях м.Сум. // *Археологія*. — 1983. — №50. — С.75-80; Петров В.П. Черняхівський могильник (по материалам раскопок В.В.Хвойки в 1900-1901гг.) // *Материалы и исследования по археологии СССР*. — Москва, 1964. — №116. — С.98. — Рис.8,8.

¹⁰ Симонович Э.А. Орнаментація черняховской керамики... — С.288.

¹¹ Симонович Е.О. Черняхівська кераміка Подніпров'я... — С.35.

¹² Там само.

¹³ Петров В.П. Черняхівський могильник (по материалам раскопок В.В.Хвойки в 1900-1901гг.)... — С.101. — Рис.10,1,2.

¹⁴ Симонович Э.А. Орнаментація черняховской керамики... — С.290.

¹⁵ Симонович Е.О. Черняхівська кераміка Подніпров'я... — С.37.

¹⁶ Кракало І.В., Левченко Д.І. Кубок // *Полтавський археологічний збірник*. — 1994. — Ч.2. — С.130.

¹⁷ Симонович Э.А. Орнаментація черняховской керамики... — С.275.

¹⁸ Петров В.П. Черняхівський могильник (по материалам раскопок В.В.Хвойки в 1900-1901гг.)... — С.90.

¹⁹ Симонович Е.О. Черняхівські горщики Подніпров'я // *Археологія*. — 1981. — №36. — С.41-54.

²⁰ Рудинський М. Кантемирівські могили римської доби... — С.127-157.

23.12.2002

ГОРЩИКИ XI-XII СТОЛІТЬ З ВОЛИНСЬКО-ПОДІЛЬСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ

© **Ярослав Онищук**, кандидат історичних наук
(Львівський національний університет імені
Івана Франка)

У публікаціях, присвячених пам'яткам Київської Русі, неодноразово порушувалася проблема певної різноманітності глиняного посуду XI-XIII ст. з території Західної Волині та Північного Прикарпаття¹ (специфічні форми виробів, різновиди формувальної маси, орнаментативі тощо). З огляду на це, надзвичайно важливим є вивчення гончарних матеріалів доби Київської Русі на межі Західної Волині та Поділля, отриманих у процесі археологічних розкопок.

Волинсько-Подільське пограниччя — це географічний район, що є головним європейським вододілом між басейнами Чорного та Балтійського морів. Одночасно воно виступає вододілом між правими притоками Прип'яті і лівими притоками Дністра. Пограниччя складається з ряду горбистих пасм зі специфічними назвами (Гологори, Вороняки та Кременецькі гори), а також із височин та низовин, що примикають до них з півдня та півночі. Висоти горбогір'я перевищують 340 м, а в максимальній точці (г. Камула) досягають 472 м над рівнем моря². З півночі кряж нагадує гірський хребет зі стрімкими схилами, що піднімаються на висоту 150-200 м над рівниною Малеого Полісся.

Територія, де проводилися археологічні дослідження, знаходиться на західному краї Кременецького горбогір'я, безпосередньо у верхів'ях ріки Іква. Розкопки проводилися в околиці с. Дудин Бродівського району Львівської області, на багатощаровому поселенні Дудин-II. Пам'ятка займає пологий північно-східний схил правого берега р. Іква. З лівого боку ріки простягалася широка торф'яна долина, яка залишилася від колишньої болотистої заплави.

У процесі досліджень на поселенні виявлено сліди наземної будівлі шестикутної форми загальною

площею 38 кв.м. Споруда мала стовпо-каркасну конструкцію. Покрівля, ймовірно, опиралася на 11 масивних стовпів. Слідів глинобитних стін простежити не вдалося. Можливо, простір між стовпами закривався легкою плетеною огорожею.

У центрі будівлі знаходилося вогнище, розмірами 1,1x0,9 м, черинь якого було викладено камінням і вимазано шаром глини, а також прямокутна яма (1,7x1 м), що примикала до нього з північного боку. За межами об'єкта, на відстані 0,5 м від його південного краю, виявлено скупчення значної кількості фрагментів кераміки, остеологічних матеріалів, обмазки, деревних вуглинок та попелу. Маємо підстави вважати, що це був смітник, куди скидалося зібране в споруді сміття.

На основі аналізу глиняних знахідок з Дудина-II, а також фрагмента скляного браслета, виявлену на селищі наземну будівлю слід датувати періодом XI-XII ст. На жаль, характер об'єкта, за відсутності достатньої кількості матеріалів, визначити важко. Вагомим підстав вважати його житловим чи господарським (виробничим) немає. Можливо, це була якась велика громадська споруда, аналогі якої зустрічаються, наприклад, на більш ранніх пам'ятках Волині (Зимне, Хотомель) та Буковини (Ревно). За визначенням Б.О.Тимощука, спільними рисами для об'єктів такого типу є наземна стовпова конструкція і розміщення посередині вогнищ, викладених із каменів³. Про наявність серед слов'ян-язичників громадських будинків згадують писемні джерела (німецький хроніст Герборд)⁴. Досліджена в Дудині-II споруда могла виконувати також роль дохристиянського язичницького святилища.

Важливим є вивчення керамічних матеріалів, зібраних з території будівлі та її околиць. Їх основна кількість походить із вищезгаданого смітника. Загалом

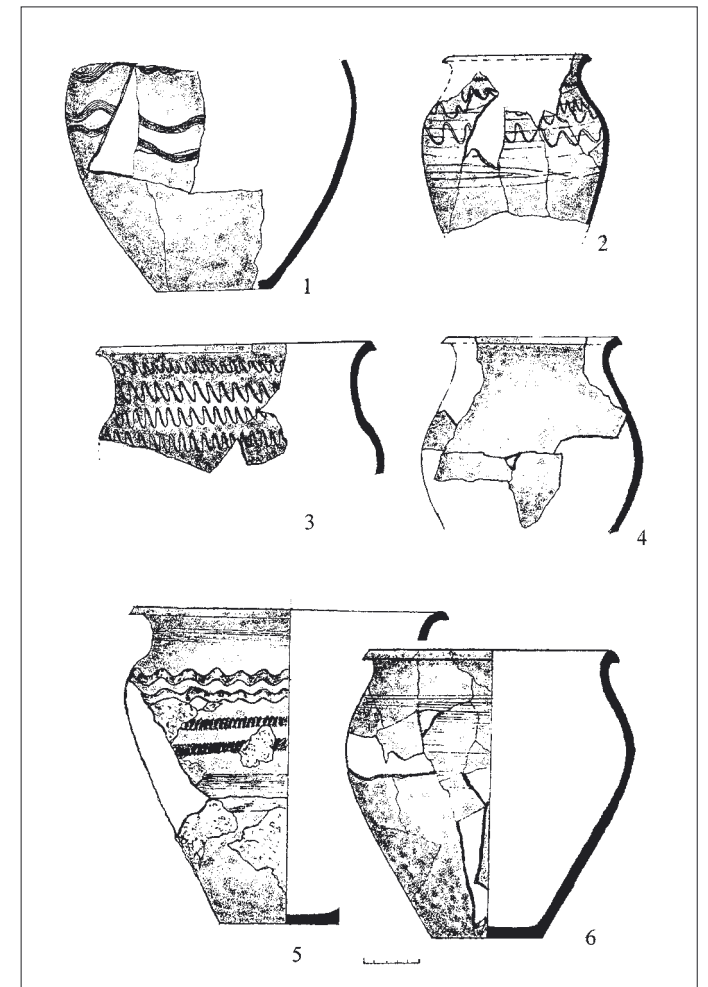
було знайдено фрагменти 6 горщиків, які до певної міри вдалося реконструювати, а також декілька дрібних уламків іншого посуду.

Всю кераміку виготовлено на гончарному крузі, добре випалено. Вона має жовтий, буро-червоний та сіро-чорний кольори. Її формувальна маса, зі слабпростежуваними домішками дрібного очищеного піску. Типи горщиків приблизно однакові — це стрімкі витягнені посудини, з високо піднятими плечиками та розхиленими вінцями, з косозрізаним краєм (мал.1:1-3, 5-6). Лише в одному випадку найбільший діаметр горщика знаходився приблизно посередині висоти тулуба посудини (мал.1:4). Денця в усіх випадках плоскі.

Розміри посуду різні. Найбільший з повністю реставрованих горщиків має висоту 27 см, максимальне розширення тулуба — 28 см, а також діаметр вінець і денця відповідно 28 та 11 см. Найменший — 26 см висоти, максимальний діаметр тулуба — 26 см, діаметр вінець — 23 см, денця — 10 см. Товщина стінок — 0,4-0,8 см.

Звертає увагу порівняно багата орнаментативна поверхня посуду. Із усього комплексу виявленого глиняного інвентаря лише в одному випадку декор відсутній. Орнаменти часто вкривають значну частину поверхні виробу (мал.1:2,3,5). Основними сюжетами виступають групові або одинарні набори хвилястих і рівних ліній, штампований зигзаг, а також різного роду композиції з їх поєднання. Окремі лінії прокреслено нерівно і накладено на інші.

На одній із багатоорнаментованих посудин збереглися сліди штучного шершавлення поверхні шляхом обліплення її рідкою глиною (мал.1:5). Спосіб рустування ліплених горщиків широко використовувався в археологічних культурах попередніх періодів, зокрема в ранньозалізному часі. У добу Київської Русі, коли гончарне виробництво набувало значення ремесла, а гончарі працювали за швидкооборотним гончарним кругом, цей спосіб

Мал. 1. Посуд. Фрагменти. Глина, гончарний круг, теракота.
Дудин, Львівщина. Поселення Дудин-II. XI-XII ст. Київська Русь.
Фонди Бродівського історико-краєзнавчого музею. Малюнок Ярослава Онищука

декорування посуду зустрічався значно рідше. Гладкі стінки посудин обприскувалися рідкою глиною, у більшості випадків, перед їх випалюванням у горні. Руст наносився переважно на великі горщики, які через свою значну масу і гладкі стінки могли вислизнути з рук.

Подібний за технологією виготовлення посуд із селища Дудин-II має багато аналогій як з території Прикарпаття, так і Західної Волині: Пліснеського городища⁵, Звенигорода⁶, Чермна⁷, городища Вал у басейні р. Стир⁸ та інших широко досліджених пам'яток. Однак гончарні матеріали із поселення Дудин-II мають і свої певні особливості. Вони полягають, насамперед, у багатій орнаментативній посуду, що є дещо нетиповим явищем для гончарного комплексу XI-XII ст.

Згідно з археологічними дослідженнями, проведеними на давньоруських пам'ятках Північного Прикарпаття, встановлено, що, починаючи з X-XI ст., технологія і техніка гончарного виробництва тут дещо змінювалася. Оздоблення на посуді спрощувалося до вигляду одинарних

хвилястих або прямих ліній, в окремих випадках він взагалі відсутній. Дослідники пояснюють це, насамперед, причинами історичного характеру і пов'язують з включенням Північного Прикарпаття до складу Київської Русі⁹. Наприклад, у Пліснеську на посуді XI ст. стали відчутні впливи з Середнього Подніпров'я, простішим стало доти багате оздоблення горщиків¹⁰. Слід, проте, зазначити, що нововведення так і не змогли повністю витіснити деякі місцеві традиції виготовлення гончарних виробів, що підтверджується матеріалами з верхів'їв Ікви. Важливо, що пам'ятка в Дудині не єдина в цьому плані. Аналогічну багату оздоблену кераміку виявлено під час розкопок на території того ж Бродівського району, в околицях сіл Накваша (Накваша-I)¹¹ та Гаї (Гаї-IV)¹², розташованих, відповідно, у верхів'ях рік Іква та Суховілка (притоки Стиру). Зокрема, у Накваші, на черені одного з жител, в положенні «in situ» знайдено фрагменти ліпленого товстостінного горщика, орнаментованого по краю розхилених вінець косими насічками та двома нерівними хвилями на стінках слабоопуклого тулуба, заодно з уламками посуду, виготовленого на швидкообертovому гончарному крузі. У фактурі черепка першої посудини помітні значні домішки жорстви, шамоту і крупнозернистого піску, в інших уламках — лише дрібний очищений пісок.

Подібну ситуацію прослідковано під час розвіdkових розкопок на селищі Гаї-IV. У котловані житлової

будівлі з піччю-кам'янкою, серед значної кількості досконало виготовленого на крузі посуду було знайдено фрагменти товстостінного горщика слабкорозвиненої форми, з грубими домішками у складі формувальної маси та оздобленням у вигляді нерівномірного зигзага, хвилі і прямих ліній. Таким чином, у керамічному комплексі жител XI-XII ст. з Накваші і Гаїв вдалося простежити дві технології гончарного виробництва — архаїчну ліплену та нову гончарну, які певний час співіснували.

Наведені приклади свідчать, що в деяких віддалених районах Волинсько-Подільського пограниччя (верхів'я Ікви та Суховілки) населення досить пізно перейшло до нововведень у гончарстві, зберігаючи ще й у XI-XII ст. традиції місцевого гончарного виробництва попередніх часів.

Таким чином, аналіз гончарних виробів з поселення Дудин-II, Накваша-I та Гаї-IV дає підстави говорити про існування серед населення верхів'їв Ікви та Суховілки певних особливостей гончарного виробництва, що виявлялися, з одного боку, в переході до нової прогресивнішої техніки і технології виготовлення глиняних виробів (формування посуду на швидкообертovому гончарному крузі, перехід до формувальної маси та форм виробів, характерних для XI-XII ст., спрощення або відсутність оздоблення, якісне горнове випалювання), а з другого — у збереженні певних традицій, властивих райковецькій культурі IX-X ст.

Леся Рось.
«Політ поміж часом».
Фрагмент циклу.
Глина, шамот, розпис,
оксиди металів, емалі.
Львів. 2002.
Фото Вячеслава Вінковського
(Ужгород) 2002 року.
Публікується вперше

VIVAT, КЕРАМІЗАЦІЯ!

© Тетяна Зіненко, керамолог

Продовжуючи заявлену в «УКЖ» (2001. — №2) тему керамізації українського суспільства, з величезною приємністю пропоную увазі керамологічного загалу власні враження від низки виставок кераміки, які вдалося переглянути в 2002 році.

Ці виставки є показником надзвичайно гетерогенного характеру сучасного мистецтва. Вони дуже різні: і за рівнем представлених робіт, і за «іменитістю» художників — від випускників вузів до відомих і визнаних метрів, і за «ідеологічною» спрямованістю самих виставок. Єдине, що їх об'єднує в одне ціле, — це захоплена, непроминуча любов до глини як до рівноправного партнера у творчості.

КЕРАМІСТ-«РАКУ»-ІСТ ГРИГОРІЙ ПРОТАСОВ (Київ, «Триптих»)

5 квітня 2002 року в київській галереї «Триптих» відбулося відкриття виставки з незвичайною назвою

«Геологія» відомого кераміста-«раку»-іста Григорія Протасова. Художник знову продемонстрував вірність одного разу обраній керамічній техніці — «раку». Чорно-білі «фотографії» — новинка колекції, ніби символ так званого мемуарно-ностальгійного характеру виставки мистця, що утвердився як яскрава особистість, мистця, якому є що згадати і про що розповісти. Роботам Протасова притаманна глибока поліваріативність кольорових рішень у поєднанні з простими, в основному, геометричними формами. «Імпровізація для Протасова дуже важлива, — писала мистецтвознавець, автор проекту «Декоративне мистецтво України кінця XX століття» Зоя Чегусова. — Це, власне, частина його технології. Його жартівливі керамічні «контейнери» з потаємними скриньками здатні прийняти в свою гру найпасивнішого глядача, якого майстер намагається спровокувати на інтерактивне сприйняття своїх робіт...» [1, с.8].

Основний наголос художник робить на деталях. Саме любов до експерименту, невимуслене ставлення

¹ Малевская М.В. К вопросу о керамике Галицкой земли XII-XIII вв. // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. — Москва, 1969. — Вып.120. — С.3-14; Малевская М.В. О локальных вариантах керамики западнорусских земель XII-XIII вв. // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. — Москва, 1971. — Вып.125. — С.34; Кучера М.П. Кераміка Древнього Пліснеська // Археологія. — 1961. — Т.ХІІ. — С.152.

² Природа Львівської області / За ред. К.І.Геренчука. — Львів: Вид-во ЛДУ ім.І.Франка, 1972. — С.10.

³ Тимоощук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V-IX ст. — К.: Наукова думка, 1976. — С.125-126.

⁴ Фамицын А.С. Божества древних славян. — СПб., 1884. — С.26.

⁵ Кучера М.П. Кераміка Древнього Пліснеська... — С.148.

⁶ Ратич О.О. Населення Прикарпаття і Волині в епоху Київської Русі та в період феодальної роздробленості // Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу в давньоруський час. — К.: Наукова думка, 1976. — С.194. — Рис.61.

⁷ Кучінко М.М. Історично-культурний розвиток Західного Побужжя в IX-XIV століттях. — Луцьк: Надстир'я, 1993. — С.31. — Мал.б:8.

⁸ Кучінко М.М. Давньоруське городище Вал в Надстир'ї. — Луцьк: Вежа, 1996. — С.153.

⁹ Кучера М.П. Кераміка Древнього Пліснеська... — С.152.

¹⁰ Кучера М.П. Кераміка Древнього Пліснеська... — С.152; Кучера М.П. Древній Пліснеськ // Археологічні пам'ятки УРСР. — К.: Вид-во АН УРСР, 1962. — Т.ХІІ. — С.50.

¹¹ Онищук Я., Довгань П. Археологічні дослідження біля с.Накваша у верхів'ях р.Ікви // Археологічні дослідження Львівського університету. — Львів: ЛНУ ім.І.Франка, 2000. — Вып.4. — С.67.

¹² Онищук Я.І. Нові дані до археологічної карти Волино-Подільського пограниччя // Археологічні дослідження Львівського університету. — Львів: ЛНУ ім.І.Франка, 1997. — С.36-39. — Мал.3:1; 6:1,2.

до форми при точному знаходженні деталей, пропорцій — усі ці властивості творчого обдарування Григорія Протасова були близькі давнім майстрам і японської, і української кераміки. У його творчості присутнє поєднання природного відчуття пластичної форми, наближеної до органічної природи, та такий же природний супротив застиглості природи, завдяки свіжому баченню справжнього художника. А саме в цьому — несподіваності, непередбачуваності, повній залежності від випадку, від карми — сутність кераміки і філософії «раку».

«ДАЛЕКЕ-БЛИЗЬКЕ»

(Київ, галерея НаУКМА)

16 травня 2002 року в Галереї мистецтв Національного університету «Києво-Могилянська академія» (НаУКМА), на вулиці Ільїнській, 9, було репрезентовано виставку з цікавою багатозначно-розпливчатою назвою «Далеке-Близьке». За задумом кураторів виставки, основною ідеєю був показ, з одного боку, археологічної кераміки (трипільська культура) та її відтворення «Товариством Коло-Ра» (Київ), а з іншого, — як давні культури впливають і втілюються у творчості сучасних художників.

Учасниками виставки стали Андрій Ільїнський, Марко Галенко, Ірина Мамаєва (Київ), Мирослава Росул, Вячеслав Вінковський, Наталя Борецька-Грабар, Ярослав Борецький (Ужгород), Леся та Олесь Рось (Львів), Євген Єгунів (Біла Церква). Виставку кераміки було присвячено 10-річчю відродження Києво-Могилянської академії та першому випуску магістрів-археологів НаУКМА. Тому її основним завданням був показ, на перший погляд, несподіваної гармонії археології та мистецтва. Водночас, це була перша спроба співпраці Культурно-мистецького центру та магістерської програми «Археологія та давня історія України».

Відкриваючи виставку, віце-президент НаУКМА Михайло Брик зауважив, що «експозиція служить символом єднання далекої історії та сучасності», а відомий археолог Леонід Залізничак висловив цікаве твердження про те, що «археологія виникла не як наука, а як галузь мистецтва». Багато суперечок викликала колекція кераміки, представлена «Товариством Коло-Ра». Олексій Трачук, Людмила Смолякова, Франя Калюжна та інші члени товариства чимало зробили для популяризації трипільської кераміки, відтворюючи її зразки, здійснюючи археологічні розкопки і виношуючи плани відтворення давніх поселень. Однак саме питання корисності копіюючого відтворення історич-

Фрагменти експозиції виставки «Далеке-Близьке».

Київ, Галерея мистецтв НаУКМА. Травень 2002.

Фото Вячеслава Вінковського (Ужгород). Публікується вперше

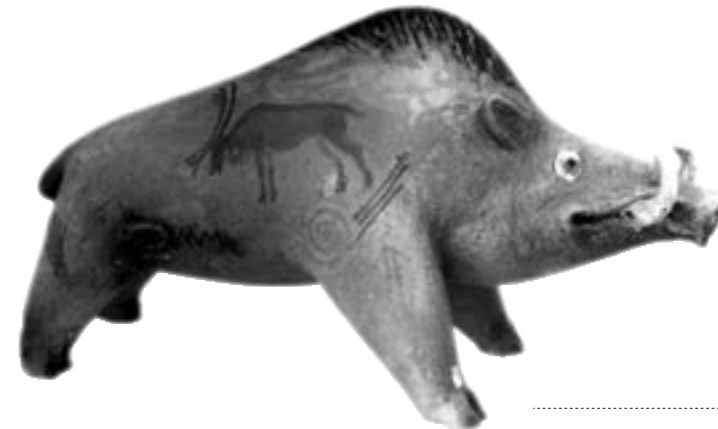

ної кераміки досить проблемне. Перш за все тому, що сучасник, як би добре він не був обізнаний з орнаментикою, способом та умовами життя давніх трипільців, не може зрозуміти і відтворити таємничий зміст «татування тіл прекрасних трипільок», як і «значення їх солярної символіки». Тобто, копія залишається копією і не несе ані інтелектуальної, ані астрально-емоційної енергії епохи. Як на мене, то експозицію «Товариства Коло-Ра» треба було б доповнити справжніми творами археологічної кераміки. Це б дало змогу відчувати «дух віків», до чого так прагнули організатори виставки.

Біографія та творчість відомого київського художника Андрія Ільїнського найкращим чином відображає цей дух. Син відомого професора археології, людина, чие життя нерозривно пов'язане і з археологією і з мистецтвом, Андрій Ільїнський вкотре на цій виставці полонив своїх шанувальників. Художник і поет, він так представив свою біографію: «Я, Ильинский Андрей, не стал ловцом опасных зверей,

Вячеслав Вінковський. Шумер.
Із серії «Химери». Глина, шамот, ліплення, емалі, оксиди металів, полива, 45x25x15 см. Ужгород. 2001.
Фото Вячеслава Вінковського 2002 року.
Публікується вперше

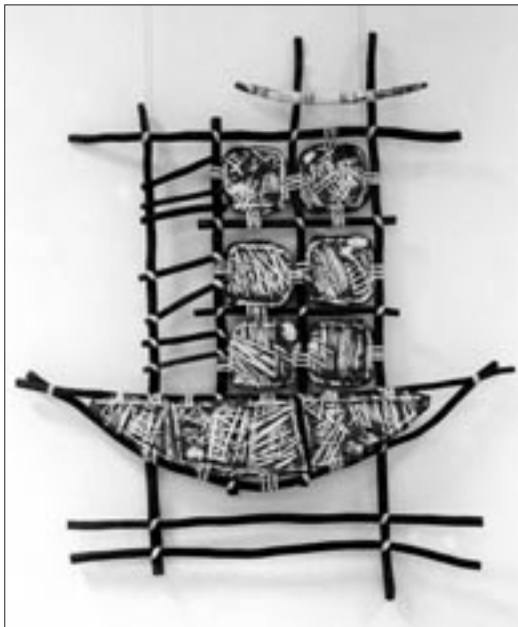
Вячеслав Вінковський. Вепр.
Глина, шамот, ліплення, ангоби, лискування, полива, 35x25x15 см. Ужгород. 2001.
Фото Вячеслава Вінковського 2002 року.
Публікується вперше

а родился всем на беду в 1949 году. Детство провел на глиняной луже, куда сливали то, что не съели на ужин. Мне казалось, что там удобно и чисто... Таким путем я стал керамистом. (Окончив предварительно институт, почти забыл, как его зовут)... Не был, не числился, не награжден. Для этого, видимо, есть резон...». Навіть той факт, що виставка відбувалася на вулиці і його імені, справив на присутніх на вернісажі неабияке враження. Твір, виставлений в експозиції, сприймався цілісно й несподівано свіжо, як і ромашки в руках Автора.

Інший київський художник-кераміст Марко Галенко, що майже завжди вкладає у свої твори органічне почуття оптимізму та рафінованого гумору,

дещо іронічно зазначив: «Доки художники творять кераміку, археологам майбутнього роботи вистачить».

Сильним акордом прозвучала на виставці творчість подружжя з Ужгорода Мирослави Росул та Вячеслава Вінковського. Для мистців любов до трипільської кераміки не є порожнім звуком чи даниною моді, а тому їх дивує і нервує «заїждженість» трипільської теми, якій вони присвятили багато років і сили. «Культура ніби древня, а яка сучасна! — говорить Мирослава Росул. — Усі енеолітичні фігури — чистісінької води кубізм! Звідки вийшли — туди й прийшли». Ця любов до архаїки є глибинною, послідовною і постійною. Як кажуть, швидше за все старіє новизна, а вивірене часом «старє», вишукуючи інші форми та вияви, транс-

Олесь Рось. «Чий це човни пливають по степу? Чий це предки...?». Фрагмент циклу. Глина, шамот, оксиди металів, емалі. Львів. 2002. Фото Вячеслава Віньковського (Ужгород) 2002 року. Публікується вперше

формується у свіже й нове, залишаючи відчуття власної причетності до глибинного зв'язку віків та поколінь. «Залюбленість у трипільську культуру не виражається спонтанно-механічним відтворенням суто трипільських ознак — архаїчних форм — та нанесенням на поверхні геометричного декору, не кажучи вже про нав'язливо-механічну декларацію генези «Трипілля України», — зазначив кандидат мистецтвознавства, доцент Української академії образотворчого мистецтва і архітектури Володимир Могилевський. — Її [Росул] жіночі образи вибирають в себе знаковість і таку, що межує зі схематизмом, лаконічну виразність палео- і неолітичних «Венер».

Основним прообразом творчості Мирослави Росул є жінки в різних виявах та іпостасях: «Трипілля-1», «Трипілля-2». Це яскраво декоровані, стилізовані свічники-варіації на тему жіночих фігур, «вагітних» традиційною українською писанкою. У творіві «Відпочинок» образ жінки швидше вгадується, ніж проглядається, асоціюється з обрисами гір, вкритих туманом. Триптих «Кургани» — рукокрилі жінки-обереги, схожі на птахів. Асиметричні отвори в крилах та зумисно облущений стриманий декор підсилюють відчуття старовини.

Отже, якщо для Мирослави Росул улюбленим персонажем залишається Жінка, то для Вячеслава Вінь-

ковського — це птахи і звірі. Його твори — «Шумер» із серії «Химери», «Ведр» — цікаве поєднання природної форми звіра і декору в стилі наскельних розписів прадавніх людей.

Таким чином, роботи ужгородських художників Мирослави Росул та Вячеслава Віньковського — «збагачені поліхромним, графічним за мотивами декором, у чому легко вгадується і відгомін трипільської культури, і досить успішна спроба творчо використати кращі набутки пластики початку ХХІ століття» (Володимир Могилевський).

Незвичайністю творчого задуму та оригінальністю його реалізації позначені й експоновані на виставці твори львівських керамістів Лесі та Олесь Рось. Обидва художники звернулися до площинного висловлення образів (панно), проте для Лесі характерне акцентування уваги на деталях (цикл «Політ поміж часом»), а Олесю властиве більш масштабне композиційне спрямування («Чий це човни пливають по степу? Чий це предки...?»).

Заодно із серйозними та стильними, були на виставці і відверто випадкові роботи. Це особливо було очевидно у творах Ірини Мамаєвої та Євгена Єгунова.

У цілому ж на виставці «Далеке-Близьке» дуже позначилася сміливість її організаторів у намаганні поєднати непеєднуване: величезну кількість учасників (більше десяти), різний рівень робіт (як за естетичним звучанням, так і за художньою цінністю); ідеологічне навантаження, що переобтяжувало загальне сприйняття експозиції. А якщо взяти до уваги й те, що виставка формувалася як «методичка з давньої історії» для студентів, за висловлюванням її куратора Валентини Шумової, то відповідальність організаторів мала б бути більшою. Чим закінчується «венчанье розы белой и черной жабы», нам усім добре відомо.

ДРУГИЙ ВИПУСК ХУДОЖНИКІВ-КЕРАМІСТІВ У ПОЛТАВІ. КЛАС!

(Полтава, Міська галерея мистецтв)

20 червня 2002 року в студентів та викладачів кафедри образотворчого мистецтва Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка відбулося свято — другий випуск спеціалістів, у дипломі яких зазначено: «художник декоративно-ужиткового мистецтва». Десять студентів представили для огляду Державної екзаменаційної комісії свої дипломні роботи. Слід відзначити різноплановість напрямків творчих пошуків учорашніх студентів, що, безперечно, свідчить про зростання рівня цього навчального закладу. Тут і станкова скульптура «Весна» (автор Євген Гібалов; керівник В.П.Голуб), і розпис по фарфору «Нескінченність» (автор Ганна Будущева,

керівник — доцент В.І.Білоус), і кілька об'ємно-просторових композицій. Особливо хочу зупинитися на аналізові дипломної роботи Володимира Денисенка «Керамічні сторінки літопису Полтавщини» (проект монументально-декоративного панно в підземному переході на майдані Слави в Полтаві; керівник Олег Перець). І не тільки тому, що і дипломник, і викладач були причетні до симпозіумів монументальної кераміки в Опішному, і там, мабуть, підхопили «вірус монументалізму», а й тому, що робота цікава не тільки незвичайним просторовим розмахом. Вона має характер динамічної напруги, означеної перманентним переходом від реального життя до його образного, філософського змісту. Проект багатий синтезом реалістичного і символічного. Виконаний для конкретного середовища, твір повністю відповідає завданню естетично-художнього моделювання простору, є об'ємно-просторовим, конструктивно-акцентованим щодо пластичного рішення і вишукано-тональним за кольором. «Керамічні сторінки літопису Полтавщини» Володимира Денисенка могли б і повинні були б радувати око пересічного полтавця в першому модерновому підземному переході міста. Могли б...

Другий випуск художників декоративно-ужиткового мистецтва в Полтаві відбувся — це радує, сприяє народженню оптимізму і надії на відродження колишньої мистецької слави: поки що це єдиний фактор, що може зупинити тотальну провінціалізацію міста.

НЕЛЛІ ІСУПОВА: «Я — ПЕРШОДЖЕРЕЛО...

Я РОБЛЮ РІЧ» (Київ, «Триптих»)

19 серпня 2002 року в галереї «Триптих», на Андріївському узвозі, відкрилася виставка Неллі та Іллі Ісупових. Ім'я Неллі Ісупової — не просто ім'я видатної художниці, яка давно і плідно займається керамікою. Це ім'я цілого, підвладного тільки їй пласту сучасної керамічної культури. І доказом того є те, що вона нікого не залишає байдужим — її або люблять, або ненавидять, або сприймають і захоплюються, або не сприймають і цькують... Бо вона — особистість і жінка. А це поєднання завжди є виразом у нашому чоловічому тоталітарному суспільстві. Її творчість є дещо гротескною. Твори її — барвисті й легковажні. Вони дуже далекі від ужитковості, і це прекрасно! Адже нікому не спаде на думку дефілювати по столиці в черевичках чи сукнях «від Ісупової». Її мистецтво ніби повертає забуте відчуття свободи, підносить глядача над вимушеною стриманістю буденного життя, закутого в жорсткі рамки догмата «пристойностей», що називаються сучасними правилами гри.

Фрагмент експозиції виставки творів Неллі Ісупової. У центрі — автор статті Тетяна Зіненко. Київ, галерея «Триптих». 19.08.2002. Фото Сергія Кайдака (Київ). Публікується вперше

СЕРГІЙ РАДЬКО:

«Ви визнаєте традицію, яка керує думкою. Ми визнаємо традицію, що керує вістрям олівця» (Київ, «Триптих»)

20 вересня у тій же галереї «Триптих» відбулася презентація нових робіт Сергія Радька. Це був його перший звіт перед столичною публікою в 2002 році, хоча Київ, і саме ця галерея досить часто гостинно розчиняють двері для мандрівного художника-фундаменталіста, гончаря і філософа, поета і кобзаря... Лець помітний дух недо..., що притаманний роботам Сергія Радька, деяка зумисно недовершена досконалість його пластичних рішень дозволяють глядачеві відчувати себе собою, а «не маріонеткою на заданому фоні». Організований автором простір начебто готовий в будь-яку хвилину видозмінитися, піти за думками та емоціями людини, для якої він створювався. Це трапляється тому, що в оточуючих предметах немає закінченої думки творця, яка тисне на глядача своєю довершеністю і монументальністю; навпаки, його мудрість у тому, щоб дозволити собі трішечки відступити, дати можливість подивитися, роздивитися й помилуватися, а не «пертися зі своїм его на передній план».

Та й навіщо писати про Радька? Про Радька — унікального чи ідеального, про Радька — національного чи наднаціонального, про Радька — столичного чи провінційного, про Радька — веселого чи сумного? Про Радька, який уже більше п'яти років сповідує свою філософію, ідеологію і мистецтво. Він — художник. І не потребує ані критики, ані дифірамбів та оспівувань, ані улесливо-запададливої неприхованої іронії, ані академічно-цинічного несприйняття. Він той, кому не страшно демонструвати свою оголену душу, бо її нічим не зламаєш, не спаскудиш і не вб'єш. І кожний, хто прагне цього, запрограмований на поразку, оскільки Сергій Радько носить із собою світло. Світлом дихають його твори, його виставка. Він весь на очах у всіх: простий, щирий, справжній. Він любить архаїку, він любить народне мистецтво, він любить гончарство, він любить глину, він любить цей світ. Тож нехай цей світ відповідь йому взаємністю, а мистецтво уже відповіло.

P.S. На превеликий жаль, мені не довелося побувати на виставці Ігоря Ковалевича в «Гончарах», Олександра Міловзорова у галереї «Лавра», Володи-

Учасники церемонії захисту дипломних робіт студентами кафедри образотворчого мистецтва Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка. Полтава, Міська галерея мистецтв. 20.06.2002. Фото В.Вовка (Полтава). Публікується вперше

мира Асбеля в галереї «Тадзіо»... Тільки поверхово вдалося оглянути групову виставку за участю Сейрана Маргаряна в галереї «Триптих». Не змогла побачити ще чимало цікавих і потрібних речей. І не тільки в Києві чи в Полтаві.

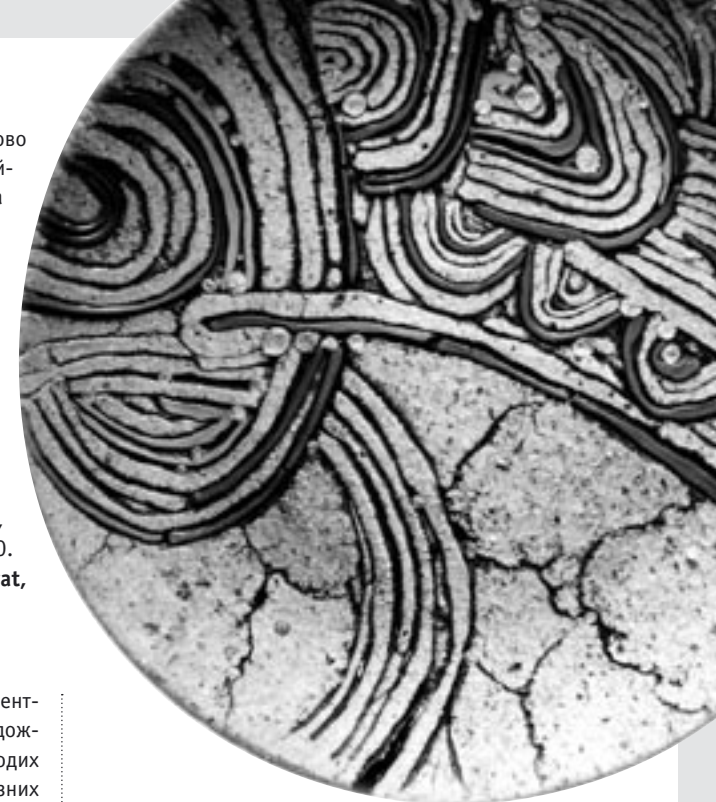
Ми поступово віддаляємося один від одного. Віддаляємося від Львова, від Києва, майже нічого не знаємо про Харків чи Одесу... Може, ми тішимося своєю провінційністю, себто, автентичністю?

З огляду на це, **непогано було б випускати недорогий додаток до «УКЖ», де б анонсувалися майбутні виставки, де б друкувалися виставкові плани галерей та музеїв.** Може б, хтось від цього навіть виграв. І я навіть знаю ХТО. Отже, **керамологи всіх країв, єднаймося! Vivat, керамізація!**

P.P.S. 14 листопада 2002 року в Києві, у Центральній виставковій залі Національної спілки художників України, відбулося відкриття виставки молодих художників, на якій було представлено роботи різних видів мистецтва: живопису, графіки, скульптури, декоративно-ужиткового мистецтва. Я зупинюся на кераміці, яка традиційно на виставці була відсунута на задній план (у прямому значенні — остання зала виставки). Може тому, що погана кераміка? Зупинюся на перших враженнях. Отже, п'ятнадцять робіт. Вік авторів — від 17 до 32 років. Географія: Київ, Вінниця, Полтава, Луцьк. Немає Львова. Чому немає Львова?!

Мене, як колишнього музейного працівника з п'ятирічним стажем, завжди обурює недбалість підписів під творами, представленими на виставках. Не завжди вказується розмір роботи, рік створення, місце знаходження, а іноді навіть і техніка... Це й у Києві, і у Львові, і в Полтаві. І в музеях, і в галереях. Невже так важко зробити необхідні описи! Ми ж прагнемо впливати на смаки і нести глядачам науковість! То, може, треба провести експрес-курс для вітчизняних експозиціонерів у Національному музеї-заповіднику українського гончарства в Опішному? І це не просто «філософствування». Так, на цій виставці, одна з найделікатніших, на мій погляд, робіт — декоративна тареля Іри Шрамко з Полтави «Трипільська спіраль» — виявляється виконаною технікою «складної кераміки»! Може, мені хтось розкаже, яка це «складна кераміка» і де кераміка «проста»?

Ірина Шрамко. Декоративна тареля «Трипільська спіраль». Фрагмент. Глина, шамот, ліплення, окисли металів, теракота. Полтава. 2002. Фото і власність Ірини Шрамко. Публікується вперше

Було приємно зустрітися на вернісажі з досконало-ніжним романтизмом у всьому — від ідей до пластики та кольору — твором «А щастя — воно, як пісня» давнього знайомого Володимира Хижинського (1971 р.н., Луцьк). Цікавий твір «Близнюки» В.І.Мироненка (1978 р.н., Київ). Похмуро-стримане звучання теми осені відобразив у своєму триптиху «Осінні силуети» Р.В.Оврах (1978 р.н., Вінниця). Робота «Сонячний кінь» А.В.Даниленка (1971 р.н., Київ) демонструє не тільки творчу зрілість, а й показує величезні можливості свіжого та переконливо-мінливого погляду автора на світ.

З огляду на те, що у авторів експонованих робіт усе ще попереду, залишається сподіватися на краще: на кращі роботи, на краще місце кераміки в мистецтві загалом, виборене не в «кулуарних баталіях» навколо-мистецьких «промоутерів» та «панчерів», а на цікавих високих виставках, де головним критерієм цінності є творчість, заснована на духовності, працелюбстві й таланті.

1. Чегусова Зоя. «Наслаждение»: керамика Григорія Протасова // Метро. — 2002. — №12. — 5-11 апреля. — С.8

26.11.2002

ДОБРИЙ ДЕНЬ, БАТОНО ГІЯ!

«Це моя думка така про Гію. Я думаю, що він створив свій напрямок у керамічному мистецтві, щось рівне модульній кераміці Тараса Драгана зі Львова, якщо хочете — рівню Олександра Архипенка в скульптурі. Можна подати безліч прикладів, і всі порівняння будуть правдивими. Я вважаю, що людині потрібно говорити про її творчі досягнення, успіхи, знахідки за її життя, бо після — то все марне. Моя думка така про його роботи, є інші. То давайте влаштуємо дискусію! Аналогів такого мистецтва в Україні немає, у світовому теж. Раджу Вам це якимось чином запатентувати, щоб мати свої пріоритети, досягнення симпозиуму в Опішному»

© Володимир Онищенко, художник-кераміст

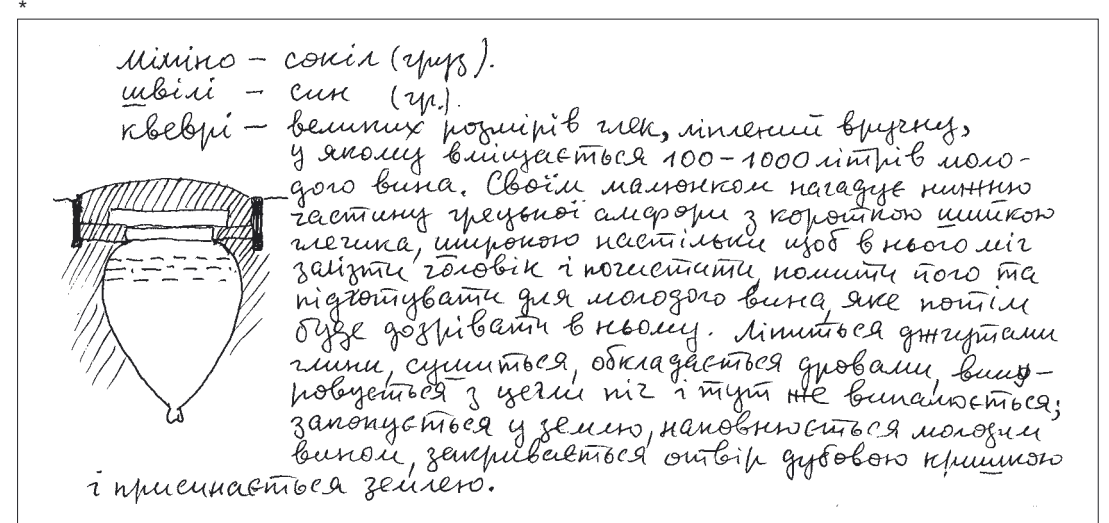
Художник-кераміст Гія Міміношвілі.
Київ. 2002.
Автор фото невідомий

Приблизно в 93 році минулого століття в Києві з'явився грузинський мистець-кераміст Георгій Міміношвілі і з перших днів улився в невеличку сім'ю — Творче об'єднання «Гончарі». Різкі зміни в його житті зумовлювалися тим, що зустрів свою любов в Україні. І ось уже до школи пішли сини-соколи, Микола та Костя, втішаючи Гію своїми успіхами.

Народився Георгій в 1958 році в Тбілісі, але виріс у Західній Грузії (Імеретія, село Баші) в дідуся з бабусею. Імеретія — це легендарний район древньої Колхіди, те місце, де аргонавти шукали і знайшли

золоте руно. У дитинстві любив з дідусем доглядати за виноградом, а восени давити з нього вино. Тепер пригадує, як малим чистив і мив великий квеври для молодого вина. От тоді, напевно, у нього й зародилася мрія виліпити свій квеври*, стати гончарем.

Малюнок
Володимира Онищенка

Двадцять років тому (1983) Гія закінчив Тбіліську художню академію, факультет декоративно-прикладного мистецтва. З вдячністю згадує своїх учителів з фаху: професора Алде Какабадзе та її чоловіка, доцента Резо Яшвілі, їхнього сина, теж викладача Георгія Яшвілі. Після закінчення академії працював художником на Тбіліському керамічному комбінаті. У 1987 році закінчив кінофотофакультет Тбіліського політехнічного інституту і почав працювати в комбінаті Художнього фонду. Має реалізовані роботи в місті Сочі.

Гія Міміношвілі в себе на батьківщині заснував творчу групу «Вардзія Арт Група», яка влаштувала виставки в Грузії та за кордоном. Зараз в Україні Гія активно виставляє свої творчі роботи в салоні «Гончарі» та на всеукраїнських виставках ужиткового мистецтва в Києві. Часто бере участь у симпозиумах гончарства, кераміки в Опішному та в Охтирці (Сумщина). Зокрема, на II Всеукраїнському симпозиумі гончарства в Опішному «Поезія гончарства на майданах і в парках України» (1998) привернула увагу всіх незвична його робота «Контакт скульптур». Складається вона з основи, трьох круглих частин на основі, що нагадують собою невеликі жорна і закріплені між собою віссю. Вони рухаються один щодо одного навколо вісі. Зверху на них закріплено керамічну пірамідальну решітку, яка

теж рухається на вісі. Ідея цієї скульптури — у безпосередньому контакті з нею глядача: через повертання окремих деталей щоразу отримувати нову версію композиції твору. Повертаючи верхню частину щодо сонця, можна знаходити різні тінюві малюнки, беручи безпосередню участь у творенні «свого» образу. Керамічна скульптура має властивості калейдоскопа і з кожним поворотом хоча б однієї частини виникає новий ракурс твору — і так до безкінечності.

У 1999 році, уже на III Всеукраїнському симпозиумі гончарства Гія прикрасив Опішне і, зокрема, Колегіум мистецтв, де встановив свій твір «Гамулі» («Родина»). Він складається з модулів-колін, поставлених один на один і закріплених між собою системою зажимів та розтяжок. Тут автор показав глядачу, як з відносно крихкої кераміки можна творити символічний монументальний образ. Як у попередній, так і в цій роботі, Гія показав себе новатором у мистецтві кераміки. Аналогів його творів у історії українського мистецтва і світового в цілому, немає.

У 2000 році в Опішне Георгій приїхав на короткий термін, але встиг під час I Національного симпозиуму гончарства зробити твір «Колія». Складається скульптурна композиція із семи конусоподібних форм, які можна рухати в жолобах і будувати власну версію твору, яка для інших глядачів може бути початковою.

Елементи скульптури можна легко переміщувати один щодо одного, кожного разу контактуючи з ними і вибудовуючи «свою» скульптуру. Такий підхід мистця до співтворчості з глядачем в Україні раніше не траплявся: глядач завжди був пасивним спостерігачем керамічного твору. Гія знайшов можливість зробити кожного глядача співтворцем, дозволив йому побути хоча б на мить автором. Шкода тільки, що творчі досягнення Гії Міміношвілі на симпозиумах у Опішному залишаються маловідомими в Україні. Гадаю, мине небагато часу й про них знатиме весь світ. Лише слід запатентувати автору і Опішному ці знахідки, щоб надалі мати засвідчене авторство й пріоритети.

2002-го року Гія розробив і виконав оформлення ресторану «Арагві» в Києві. Наповнив кухню посудом, власноруч сконструйованим і виготовленим на крузі Оленою Ворожбит (власне — це миски і полумиски, марані, мацоні, пляшечки для чачі*, глеки для вина. У розписах використав геометричні хевсурські орнаменти в зелено-охристих тонах.

Роботи Гії, незвичні і оригінальні думкою, часто викликають дискусії та суперечки. Такий уже він є: живе в Україні, але залишається грузинським мистцем у пластиці керамічних творів, у їх колориті. Напевно, таким і повинен бути справжній мистець, який, незважаючи на свою долю, пам'ятає про свої корені, розвиває їх далі й завжди лишається самим собою. Можливо, з часом, у його творчості помітимо вплив українського мистецтва, зокрема народної кераміки.

Мистецтво для Гії — основний спосіб сприйняття й відчуття світу, можливість самореалізації, втілення і перевтілення. Його бажання, фантазії, винахідливість — захоплюють. Роботи його — камерні й монументальні, сміливі й ліричні, сповідално філософські й естетичні — завжди позначені любов'ю і професіоналізмом. Мистецькі проекти Георгія — це постійна творча еволюція. Як мовиться, ліпше раз побачити, аніж сто разів почути.

Отже, знайомтеся, дивіться, насолоджуйтеся творами Гії Міміношвілі! Нам пощастило, що маємо можливість не тільки бачити, а й любити його як мистця, колегу.

* Марані — ритуальний посуд для вина, мацоні — куклі для кисломолочних продуктів, чача — виноградна горілка

19.10.2002

Гія Міміношвілі. «Famuli» («Родина»).
Глина, шамот, ліплення, окисли металів, теракота, метал, 450x50x50 см. Опішне. 1999.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національна галерея монументальної кераміки.
Фото Олеса Пошивайла

ІНСТИТУТ КЕРАМОЛОГІЇ – ВІДДІЛЕННЯ ІНСТИТУТУ НАРОДОЗНАВСТВА НАН УКРАЇНИ В 2002 РОЦІ

Уже два роки в Опішному успішно розгортає фундаментальні керамологічні дослідження Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України. Протягом 01.12.2000-31.08.2002 р. він мав подвійне підпорядкування – Національній академії наук України та Полтавській обласній державній адміністрації – і функціонував у структурі Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному. У зв'язку з прийняттям у червні 2001 року Бюджетного кодексу України, стало неможливим подальше фінансування керамологічних студій за кошти обласного бюджету. Тому Президія НАН України, зацікавлена в розбудові Інституту керамології, прийняла рішення про надання установі права юридичної особи з безпосереднім підпорядкуванням її Відділенню літератури, мови та мистецтвознавства НАН України. Набуття нового статусу стало можливим завдяки принциповій позиції директора Інституту народознавства НАН України, члена-кореспондента НАН України Степана Павлюка, яку підтримали Президент

Національної академії наук України, академік Борис Патон, 1-й віце-президент НАН України, академік Анатолій Шпак, віце-президент НАН України, академік Іван Курас і академік-секретар Відділення літератури, мови та мистецтвознавства НАН України, академік Іван Дзюба. Невдовзі було затверджено новий статут Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, сформовано новий склад Ученої ради.

Відвідини Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України делегацією провінції Ено (Бельгія): (зліва направо) Поль Рісмани, директор Бюро соціально-економічного розвитку провінції Ено; Людмила Овчаренко – учений секретар Інституту керамології; Жералд Мортча, постійний депутат, президент Бюро соціально-економічного розвитку провінції Ено; Дені Вастьо, шеф кабінету губернатора провінції Ено; Бенуа Аше, завідувач кабінету постійного депутата Жералда Мортча. Опішне. 05.07.2002.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства

Учасники засідання регіонального прес-клубу «Культура. Духовність. Бізнес». Опішне. 17.05.2002.
 Фото Олеса Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства

У 2002 році колектив учених Інституту продовжував працювати над комплексною науковою темою «Гончарство України ХХ-початку ХХІ століття: історія, сучасність, перспективи». Акцент було зроблено на широкомасштабному дослідженні українського гончарства як суттєвого компонента народної культури, важливого чинника культурної самобутності, засобу етнічної ідентифікації, найбільш масового джерела пізнання етнічної історії українців. З цією метою проводилися керамологічні експедиції до гончарних осередків України, опрацьовувалася спеціальна література, здійснювався пошук матеріалів у архівних, бібліотечних та музейних закладах України, створювалися відео- і фотосюжети про побут гончарів, технологію їх роботи, професійну обрядовість, публікувалися польові й аналітичні матеріали з археології, історії та етнографії гончарства. Зокрема, в 2002 році завершено планові наукові керамологічні та лінгвістичні експедиції до провідних осередків традиційного гончарства Луганщини (Євсуг, Брусівка, Литвинівка, Бутківка, Лиман, Титарівка, Шульгинка, Підгорівка, Пархоменко, Чугинка, Тишківка, Містки). У результаті дослідження детально описано сучасний стан промислу та відтворено історію його розвитку в регіоні протягом ХХ ст., встановлено прізвища 116 гончарів, зібрано більше 100 рідкісних предметів гончарського побуту, зафіксовано майже 1000 гончарських термінів, зібрано близько 20 унікальних фотографій (усі матеріали передано до Національного архіву українського гончарства та Центру досліджень українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному). Проведено також етнографічні експедиції до гончарних центрів Хмельницької, Черкаської, Київської,

Львівської та Харківської областей, під час яких зроблено унікальні аудіозаписи гончарської термінології, спогадів гончарів, зафотографовано побут майстрів, процес виготовлення глиняних виробів, зібрано матеріали про майже 200 гончарських родів. Національному музею-заповіднику українського гончарства в Опішному передано віднайдені в експедиціях 185 гончарних виробів ХІХ-ХХ ст. (миски, макітри, глечики, двійнята, пасківники, горщики, тикви тощо), рідкісні інструменти гончарів.

В експедиціях для отримання масових матеріалів застосовувалися методи безпосереднього спостереження із використанням маршрутних і кузових, вибіркових і суцільних обстежень. При цьому важлива роль відводилася опитуванню, у тому числі анкетуванню, інтерв'ю, відеозйомці за спеціально розробленими керамологічною та лінгвістичною гончарськими програмами. На основі зібраних матеріалів розпочато картографування явищ гончарської культури.

Архівні експедиції до Кам'янець-Подільського, Луганська та Тернополя молодших наукових співробітників — Людмили Овчаренко, Людмили Меткої, Світлани Литвиненко — відкрили цілий пласт архівних матеріалів, надзвичайно важливих для вивчення історії гончарних осередків України, визначення загальнонаціональних та регіональних закономірностей їх розвитку, з'ясування історії виникнення й функціонування гончарських навчальних закладів України.

Найбільш масовим матеріалом археологічних досліджень є кераміка, яка досить часто виступає єдиним джерелом вивчення етнічної історії, особливостей архаїчної народної культури. Збережені до сьогодні релікти дав-

ніх часів у звичаях, обрядовості, технологічних прийомах роботи гончарів, у поєднанні з дослідженнями пережитків давньої звичаєвості, дають можливість реконструювати етнічну історію давніх племен і народів. Співробітниками Інституту керамології проведено археологічні розвідки та розкопки на Полтавщині, в результаті яких відкрито нові пам'ятки черняхівської культури (IV ст. н.е.), скіфського часу (VII-III ст. до н.е.), доби бронзи (III-II тис. до н.е.). Так, на поселенні Дмитренкова балка (Диканський район) виявлено культурний шар, який підтверджує час існування поселення з VIII до IV ст. до н.е.; на городищі Кардашів вал у Опішному встановлено наявність складної оборонної лінії (VI-IV ст. до н.е.); знайдено різноманітні археологічні матеріали (фрагменти кераміки: неолітичної – з ямковим орнаментом, ліпленої – доби бронзи та раннього залізного віку, виготовленої за допомогою круга – античної та черняхівської культури; знаряддя праці: кружала, кам'яні та залісні вироби).

Учені Інституту продовжували дослідження окремих керамологічних тем, зокрема:

- Кераміка як історичне джерело для вивчення прядіння і ткацтва в населення скіфської доби в Лівобережній Україні;
- Кераміка Київської Русі: історія, технологія, орнаментика;
- Становлення і занепад малих осередків українського гончарства;
- Гончарство Полтавсько-Слобідського регіону (XVIII-XX ст.);
- Професійна освіта в гончарстві України (II пол. ХІХ-поч.ХХ ст.);
- Динаміка української народної гончарської лексики.

На жаль, від початку 2002 року, з різних причин, припинилося вивчення проблем технічної кераміки й

Інститут нині досліджує виключно гуманітарні проблеми гончарської культури на території сучасної України. При цьому актуальними залишалися розбудова лабораторії електронної мікроскопії, розробка і впровадження в спеціальну діяльність спеціальних методів дослідження кераміки, продовження палеоетнографічних експериментів.

Започатковано дослідження нових тем:

- Гончарські навчальні заклади Опішного кінця ХІХ-ХХ ст. та їх роль у збереженні і розвитку мистецьких традицій визначного центру народної художньої культури України (історичний досвід і перспективи);
- Форма посуду й етнічні традиції українців (XVIII-XX ст.).

Продовжувалася співпраця в галузі керамології з Українським керамічним товариством, Львівською академією мистецтв, Харківським національним університетом імені Василя Каразіна, Національним технічним університетом «Харківський політехнічний інститут», Харківською державною академією культури, Донбаською академією будівництва і архітектури, Львівським коледжем декоративного та ужиткового мистецтва імені Івана Труша. Налагоджено наукові, творчі зв'язки з одним із найбільших районів гончарного виробництва Бельгії – провінцією Ено.

Зосередження науковців на польових дослідженнях унеможливило проведення на базі Інституту наукових форумів всеукраїнського значення, як це було в 2001 році. Але й за таких умов було проведено засідання регіонального прес-клубу «Культура. Духовність. Бізнес» (Опішне, 17.05.2002) та VI слов'янські наукові читання (Опішне, 25.05.2002). Вчені Інституту керамології взяли участь у I Міжнародному фестивалі гончарів у Скопіні (Російська Федерація), 10 міжнародних і всеукраїнських

Молодий науковий співробітник Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України Світлана Литвиненко записує спогади Марії Цимбал – дочки гончаря Савелія Валкового. Нова Водолага, Харківщина. Липень 2002. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства

науково-теоретичних, науково-практичних конференцій, читаннях, семінарах. Ними опубліковано 82 статті в наукових і науково-популярних виданнях України.

У 2002 році побачила світ монографія молодшого наукового співробітника Інституту Віктора Міщанина «Хутори ви мої, хутори... Минуле та сьогодні хуторів Безруки і Хижняківка» (25 авт. арк.). На основі архівних матеріалів, власних пошуків автор відтворив історичний розвиток гончарських хуторів Безруки і Хижняківка Зіньківського району Полтавської області. Це перше в українській керамології фундаментальне дослідження малих осередків народного гончарства. Піонерська праця Віктора Міщанина також має унікальний словник місцевих гончарів із детальними персоналіями, схемами родоводів, численними фотографіями.

Періодичними друкованими органами Інституту керамології в 2002 році були: Національний науковий щорічник «Українська керамологія» (побачила світ друга книга – 30,70 авт. арк.); національний науковий журнал «Український керамологічний журнал» (побачили світ чотири номери, по 12,9 авт. арк.); національний науковий щорічник «Бібліографія українського гончарства. 2001» (8 авт. арк.):

■ «Українська керамологія. 2002» («УК») присвячена різноманітним питанням народної культури українців. Учені Інституту керамології та інших науково-дослідних і навчальних закладів України у своїх статтях порушують проблеми збереження й творчого розвитку визначних центрів народного мистецтва країни, мистецької освіти, ролі музеїв у підтримці художніх ремесел; аналізують особливості історичного розвитку гончарства на етнічних українських землях; закономірності виникнення та занепаду окремих осередків промислу, популяризують творчість народних мистців. У щорічнику продовжено опублікування унікальних фотоматеріалів з особистого архіву славетного українського керамолога, члена редколегії «УКЖ», «УК» та «БУГ», професора Юрія Лашука.

■ В «Українському керамологічному журналі» («УКЖ») протягом року опубліковано 162 матеріали вчених Інституту та інших авторів, які відображають основні напрями наукових пошуків українських керамологів, висвітлюють гончарські події в Україні, популяризують творчість провідних мистців. За півтори роки журнал напрацював власний стиль і став помітним явищем у науковому житті держави.

■ «Бібліографія українського гончарства. 2001» («БУГ»), як уже неодноразово зазначалося рецензентами, не має аналогів не тільки в українському, але й у народознавстві країн Європи. Щорічник охоплює 502 публікації про українське гончарство, кераміку, керамологію в 2001 році (археологія, історія, етнографія, мистецтвознавство, технічна кераміка), містить огляди деяких керамологічних видань 2001 року, інформацію про нові надходження Гончарської Книгозбірні України, бібліографічний покажчик «Медико-біологічні аспекти використання глини і глиняних виробів у побуті давнього і сучасного населення України» та багато інших важливих матеріалів.

У видавництві «Українське Народознавство» також побачив світ альбом, підготовлений працівниками Інституту: «Микола Вакулєнко: Альбом» (4,5 авт. арк.). Він присвячений творчості відомого українського кераміста, Заслуженого майстра народної творчості України, теракотові твори якого відтворюють образи українського фольклору, міфології, літературних творів.

Продовжувалася робота науковців над підготовкою до публікації творчої спадщини Олександри Селюченко в 4-х книгах під загальною назвою «Трагедія самотньої творчості» (68 авт. арк.) та трилогії «Таїна правичного мовчання глини: феномен гончарства в красному письменстві України» (80 авт. арк.).

З метою підготовки висококваліфікованих наукових кадрів 2 працівники Інституту 2002 року поступили до заочної аспірантури Інституту української мови НАН України та Інституту археології НАН України.

В 2002 році Інститут керамології, за підтримки Гончарської Книгозбірні України, розпочав формування власної наукової бібліотеки. Спільно з керамологами Аудіовізуальна студія українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному фіксувала найважливіші події в Україні і в Російській Федерації, пов'язані з керамікою та гончарством: технологію роботи гончарів, персональні виставки художників-керамістів; виставки кераміки різних регіонів світу; Міжнародний фестиваль гончарів «Скопин-2002» (23-27.09.2002). На основі сюжетів, відзнятих у Києві, Львові, Харкові, Скопині та в сільських гончарних осередках України, монтувалися окремі фільми. Студія активно співпрацювала з Національною телекомпанією «УТ-1», телерадіокомпанією «ІSTV», Полтавською обласною телерадіокомпанією «Лтава».

Учені Інституту допомагали співробітникам Національного архіву українського гончарства опрацьовувати писемні та аудіовізуальні матеріали. Архів поповнився новими документами, науковими звітами, відеофільмами з різноманітних питань розвитку давньої і сучасної кераміки.

Фінансово й організаційно діяльність Інституту в 2002 році забезпечили зусилля Управління культури Полтавської облдержадміністрації (начальник – Іван Глизь), Інституту народознавства НАН України (директор – доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, професор Степан Павлюк) і Національна академія наук України (Президент – академік НАН України Борис Патон).

© Олесь Пошивайло, доктор історичних наук

© Людмила Овчаренко, керамолог
(Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України)

18.01.2003

НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ-ЗАПОВІДНИК УКРАЇНСЬКОГО ГОНЧАРСТВА В ОПІШНОМУ В 2002 РОЦІ

Закінчився ще один рік плідного життя Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному. Складним видався він для працівників закладу, оскільки економічне становище України відчутно впливає на стан усіх сфер економіки та суспільного буття країни. Проте, незважаючи ні на що, музей-заповідник продовжував функціонувати і розвиватися.

Протягом року працівники Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному провели спільні польові керамологічні експедиції до колишніх гончарних осередків

Гончар Михайло Карпович за роботою. Смотрич, Хмельниччина. 21.06.2002.

Матеріали керамологічної експедиції головного хранителя фондів Оксани Ликової та зберігача фондів Тетяни Заїки. Фото Оксани Ликової. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства

Зберігач фондів Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному Тетяна Заїка записує спогади гончаря Миколи Коробочки під час керамологічної експедиції. Фтавниця, Хмельниччина. 25.06.2002. Матеріали керамологічної експедиції головного хранителя фондів Оксани Ликової та Тетяни Заїки. Фото Оксани Ликової. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства

Луганщини (Бутківка, Тишківка, Євсуг, Балакирівка), Харківщини (Барвінкове, Валки, Нова Водолага, Шарівка, Топальське, Ізюм), Хмельниччини (Адамівка, Заміхів, Купин, Меджибіж, Сарнів, Сатанів, Смотрич), Черкащини (Бровахи, Буда Бровахівська, Канів, Кононча, Межиріч) та Київщини (Дибинці). У результаті цих пошуків, значно поповнилися колекції кераміки ХХ ст. та фототека Національного архіву українського гончарства в Опішному. Також зібрано багато відомостей про гончарний промисел відповідних осередків: сучасний стан гончарства, історію його розвитку, звичаї майстрів, діяльність відомих гончарських родин, основні форми, техніки роботи і оздоблення виробів, професійну термінологію.

21-22.09.2000 року Полтавський краєзнавчий музей, за участю Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, провів Науково-практичну конференцію «Титульний етнос: здобутки, втрати», присвячену 100-літтю етнографічного відділу Полтавського краєзнавчого музею. У 2002 році побачили світ матеріали конференції, підготовлені зусиллями полтавців [Титульний етнос: здобутки, втрати / Збірник статей. — Полтава-Опішня: Дивосвіт, 2002. — 120 с.]. Серед них є й розвідки, присвячені гончарству:

- ▶ Міщанин Віктор (Опішне): «Яків Рижено — видатний дослідник Полтавського краю» [с.43-47];
- ▶ Олійник Наталія (Опішне): «Феномен доби: Олександра Селюченко» [с.80-86];

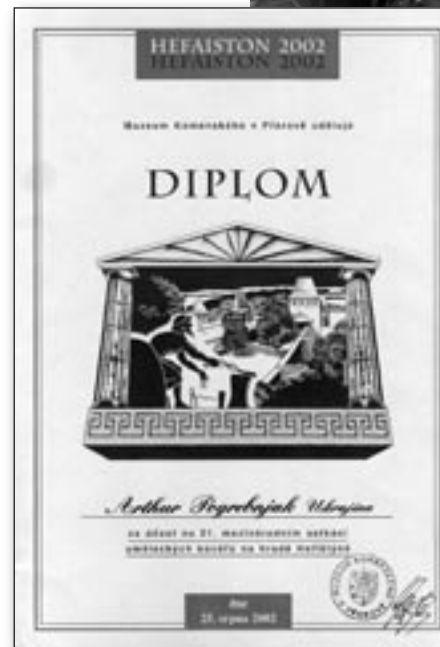
Завідувач Аудіовізуальної студії українського гончарства Людмила Гурін (перша ліворуч) **фільмує** події **І Міжнародного фестивалю гончарів**. Скопин, Росія. Фото Олеса Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства

Диплом I Міжнародного фестивалю гончарів, яким відзначено вчителя гончарства Колегіуму мистецтв у Опішному Миколу Пошивайла за перемогу в конкурсній номінації «За вірність ремеслу». Скопин, Росія. 26.09.2002. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства

Диплом, яким нагороджено учасника симпозиуму HEFAISTON-2002 Артура Погребняка (Опішне). Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства

Робочий момент 21 Міжнародного симпозиуму художнього ковальства HEFAISTON-2002, у якому брав участь співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, коваль Артур Погребняк. Пршеров, Чехія. 24.08.2002. Фото Артура Погребняка. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства

кого гончарства в Опішному надійшло майже 2800 унікальних експонатів.

Помітно збагатився Національний архів українського гончарства. Окрім матеріалів, переданих художником-керамістом Володимиром Онищенком та зібраних під час керамологічних експедицій до гончарних осередків України, до фондів архіву передано близько 2000 фотографій та їх негативів, зроблених під час визначних подій у гончарському житті музею-заповідника та України (гончарі, виставки кераміки, конференції тощо). Архіву передано унікальні аудіозаписи, зроблені науковцями Інституту керамології в польових експедиціях, а також відеофільми про гончарські події 2002 року в Україні, Міжнародний фестиваль гончарів у Скопині (Росія). Розпочато великий обсяг роботи по впорядкуванню, систематизації візуальних архівних матеріалів (фотографії, негативи, відеофільми, аудіозаписи).

2002-го року виповнилося 15 років від часу заснування важливого інформаційно-пошукового підрозділу музею-заповідника — Гончарської Книгозбірні України, яка є республіканською спеціалізованою бібліотекою з проблем гончарства України та інших країн світу. Значно поповнився книжково-журнальний фонд. Чисельність нових надходжень склала 860 примірників книг і 1194 журналів. Видання передплачувалися, купувалися й особливо щедро дарувалися керамологами, мистцями, письменниками. Найбільшими добродійниками були Валер'ян і Раїса Павленки (Київ), Володимир Онищенко (Київ).

Працівники книгозбірні продовжували роботу над укладанням унікального в межах України наукового щорічника «Бібліографія українського гончарства» та формування тематичної картотеки з керамологічної проблематики.

▶ Галян Галина (Полтава): «З історії української керамічної пластики» [с.87-89];

▶ Ханко Остап (Полтава): «Згаслі осередки гончарювання на Полтавщині» [с.90-93];

▶ Карпова Ольга (Санкт-Петербург, Російська Федерація): «Собрание И.А.Зарецкого в Российском этнографическом музее как источник изучения украинского гончарства» [с.7-11].

На початку 2002 року видатний художник-кераміст Сергій Радько передав музею-заповіднику велику колекцію власних картин і кераміки. Загалом же, протягом року до фондів Національного музею-заповідника українсь-

З-поміж виставкових заходів, насамперед, слід згадати три великі виставки, що експонувалися в Мистецькій галереї Центру розвитку духовної культури в Опішному: «Весняний вернісаж» (23.03-20.05.2002); «Веселковий дивосвіт» (01.06-30.08.2002); «Передчуття світланку» (20.06-30.09.2002).

Як завжди, упевнено функціонувало музейне видавництво «Українське Народознавство», готуючи до видання книги, щорічники і журнал з проблем українського гончарства. У 2002 році, завдяки зусиллям його та науковців Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України, побачили світ «Український керамологічний журнал (№№1-4), національні наукові щорічники «Українська керамологія. 2002» та «Бібліографія українського гончарства. 2001», альбом «Микола Вакуленко». Тривала підготовка книг, розпочата в попередні роки. Такими здобутками наше наукове видавництво відсвяткувало своє 10-ліття.

Працівники Аудіовізуальної студії українського гончарства протягом року відзняли багато документальних матеріалів про гончарство, виставки кераміки в Опішному та Києві, інтерв'ю з провідними художниками-керамістами і народними майстрами-гончарями.

Тривало впорядкування Меморіального музею-садиби гончарівни Олександрі Селюченко та Меморіального музею-садиби гончарської родини Пошивайлів.

Завершено будівництво довгоочікуваного торговельного павільйону на території Науково-дослідницького центру музею-заповідника. Тепер там можна придбати унікальні опішненські керамічні вироби, листівки, плакати та літературу з питань гончарства, народознавства, що побачила світ переважно у видавництві «Українське Народознавство». Експонуються і продаються ексклюзивні твори кераміки, зокрема зооморфна скульптура лауреатів Національної премії України імені Тараса Шевченка, заслужених майстрів народної творчості України Михайла Китриша і Василя Омеляненка, миски лауреата Всеукраїнської літературно-мистецької премії імені Івана Нечуя-Левицького, Заслуженого майстра народної творчості України Миколи Пошивайла, а також найкращий на сьогодні опішненський мальований гончарний посуд роботи мистців Навчально-виробничої гончарної майстерні Колегіуму мистецтв в Опішному — Ірини Мирко, Олени Мороховець, Світлани Мотрій, Наталі Гурін, Вячеслава Шкурпели.

Відомі львівські колекціонери Тарас Лозинський і Юрій Юркевич під час відвідин музею-заповідника. Опішне. 15.07.2002. Фото Олесь Пошивайло. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства

Працівниками закладу, передовсім Сектора популяризації гончарської спадщини, туризму та екскурсій, було опубліковано більше 50 науково-популярних статей, присвячених українському гончарству, окремим гончарним осередкам і мистцям, організовано близько 30 радіопередач на гончарську проблематику, надавалася допомога державним і приватним телекомпаніям у підготовці телепрограм про гончарство та діяльність музею-заповідника. У цьому вони активно співпрацювали з редакціями всеукраїнських і регіональних газет, журналів та телерадіокомпаній. Співробітниками музею-заповідника проведено сотні екскурсій для організованих груп туристів з різних регіонів України. Найбільшою популярністю в 2002 році користувалися музейні екскурсійні програми для школярів. Усі відвідувачі музею-заповідника віднині безкоштовно отримують на згадку традиційний глиняний свистунець роботи опішненських майстрів.

Загалом до ознайомлення з творами гончарства та пізнання історичних традицій цього стародавнього ремесла долучилися майже 30 тис. громадян України та інших держав світу. До музею, як і в попередні роки, постійно приїжджали вчені (керамологи, археологи, мистецтвознавці), художники-керамісти, народні майстри-гончарі, учні і студенти художніх шкіл, мистецьких вузів, співробітники українських та зарубіжних музеїв. Влітку на базі музею-заповідника проходили стажування студенти Харківської державної академії культури та студентка Львівської академії мистецтв Анна Терехова.

В організаційному плані 2002-й рік був для музею-заповідника вкрай неспокійним. Попередні, майже щорічні, зміни в структурі закладу хоча й ускладнювали його повсякденну діяльність, проте були викликані необхідністю його доцільного структурування, посилення значущості і впливу на процеси збереження, наукового вивчення й популяризації українського гончарства, розвитку Опішного як визначного центру народної художньої культури України. Зміни 2002-го року окреслили зворотню тенденцію до децентралізації, виокремлення структурних підрозділів музею-заповідника, формування на їх основі юридичних осіб. Першим у травні 2002 року вийшов зі структури Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному Інститут керамології — відділення Інституту народознавства НАН України,

поставши першим на Полтавщині науково-дослідним закладом у системі Національної академії наук України. Більше ніж півроку на рівні листування між міністерствами та Кабінетом Міністрів України тривало вирішення питання про передачу музею-заповідника зі спільної власності територіальних громад Полтавської області до державної власності з віднесенням його до сфери управління Міністерства культури і мистецтв України. Паралельно з'ясувалися можливості виділення в окрему юридичну особу ще одного важливого структурного підрозділу музею-заповідника, а саме — Спеціалізованої художньої школи-інтернату I-III ступенів «Колегіум мистецтв в Опішному».

Усі ці фактори в цілому несприятливо відобразилися на ефективності реалізації численних програм Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному. Зокрема, 2002-й рік був першим (від 1996 року), в якому музей-заповідник не проводив таких традиційних для нього форумів загальнодержавного значення, як Національний симпозіум гончарства, Всеукраїнський гончарський фестиваль, Національний конкурс художньої кераміки, Всеукраїнське свято відродження гончарських традицій «День гончаря», що, безумовно, не сприяло зростанню його авторитету і впливу на стан гончарської культури в Україні. Відсутність цих знаменитих уже заходів ніскільки не компенсувалася участю музейних працівників у престижних зарубіжних мистецьких форумах — I Міжнародному фестивалі гончарів (Скопін, Росія; 23-27.09.) та Міжнародному симпозіумі художнього ковальства (Чехія).

Незважаючи на ці негативні моменти, 2002-й рік був часом хоча й сповільненого, але все ж таки поступу, і означений в історії закладу новими здобутками його працівників.

Так минув ще один рік цікавого і напруженого життя Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.

© **Олесь Пошивайло**, доктор історичних наук

© **Оксана Ликова**, керамолог
(Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному)

29.01.2003

КОЛЕГІУМ МИСТЕЦТВ У ОПІШНОМУ В 2002 РОЦІ

У навчальних закладах України все більше уваги звертається на пошуки нових перспективних підходів до вирішення проблеми гуманізації освіти, стимулювання пізнавальної активності учнів, накопичення досвіду їх творчої діяльності. У реалізації цього надзвичайно складного процесу мають значення багато різноманітних факторів, серед яких важлива роль належить мистецтву, що допомагає наймолодшим громадянам держави глибше пізнати себе, свій внутрішній світ, спонукає до самовдосконалення. Властивість мистецтва — бачити в конкретних життєвих проявах глибинні структурні компонуючі частини безмежного простору, Всесвіту — є особливою умовою, вкрай необхідною для розвитку особистості.

Ефективність впливу мистецтва характеризується рівнем індивідуального осягнення духовних цінностей, їх перетворення в неповторний внутрішній світ людини. Це потребує відповідної підготовки до спілкування з художніми образами. Такі завдання можна вирішити тільки в процесі ґрунтовного викладання мистецьких дисциплін, спрямованих на узагальнення та поглиблення естетичних, художніх, культурологічних світоглядних уявлень дітей і молоді.

Усе це й стало першопричиною відкриття на Полтавщині, у старовинному козацькому містечку

Учні Колегіуму мистецтв у Опішному — Марина Лещенко (2 клас) та Олексій Крамаренко (5 клас) — під час мистецького конкурсу «Малюнок на мольберті» з нагоди 5-річчя Колегіуму. Опішне. 27.05.2002. Фото Олеса Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства

Опішному, славетній столиці українського гончарства, єдиного в області Колегіуму мистецтв. Це освітній заклад, де на принципово нових засадах побудови навчально-виховного процесу втілюється підхід, який можна характеризувати так: творча співпраця дітей, вчителів, батьків. Маючи навчальні групи (класи), сформовані за спеціально розробленими критеріями, Колегіум постає закладом індивідуального розвитку.

Колегіум мистецтв у Опішному в 2002 році зустрів свою 5-ту річницю від часу заснування. Це були нелегкі роки — час пошуків, експериментів та ствердження свого особливого місця в системі навчальних закладів Полтавщини і України в цілому. Пріоритетною особливістю Колегіуму є вивчення мистецьких дисциплін, а тому утвердження закладу йшло паралельно з вирішенням питання про місце предметів мистецького циклу в загальному переліку обов'язкових для вивчення дітьми навчальних дисциплін річного плану

освітнянського закладу, адже не є таємницею, що саме предмети мистецького циклу в традиційній школі вважаються другорядними і необов'язковими для вивчення.

2002 рік у житті Колегіуму став першим роком повноцінного використання потенціалу навчальної творчо-виробничої гончарної майстерні: кожен майстер вибрав із числа вихованців школи учнів, яким передавав здобутки своєї майстерності в позаурочний час, збільшуючи таким чином загальний час, відведений на вивчення гончарства. Діти, завдяки такій організації роботи, змогли глибше заявити про свої здібності. Так, Герасименко Вікторія, учениця 9 класу, відприроди надзвичайно талановита дівчина, працюючи в майстерні поруч із наставниками, змогла за дуже короткий час опанувати виготовлення глиняної скульптури малих форм, традиційної народної іграшки. Постійно заодно із мамою працювала в майстерні Марина Мирко, учениця 5 класу, яка вчилася оздоблювати вироби складним декоративним ангобним розписом, виробляючи майже дорослу майстерність. Учні старших класів у творчо-виробничій майстерні вчилися доглядати свої твори, правильно ангобувати, доводити роботу до кінця.

Багато учнів саме випускних класів обрали гончарство як предмет на вибір для складання Державних підсумкових атестацій, запропонувавши мистецькій раді Колегіуму для затвердження цікаві ескізи своїх майбутніх керамічних робіт.

Протягом року учні брали активну участь у різноманітних конкурсах з образотворчого, декоративно-ужиткового та хореографічного мистецтва, на яких — і це стало вже доброю традицією — виборюють призові місця, часто не маючи собі рівних суперників-конкурентів. Так, Всеукраїнський конкурс учнівської молоді 2002 року проходив під гаслом «Ідея соборності України: творчість Тараса Шевченка, доля українського народу, суспільства, держави, власної родини, їх сучасність і майбуття». Він мав дві номінації — «Образотворче мистецтво» і «Література». У номінації «Література» було представлено вірш Юлі Мороховець, учениці 11 класу (учитель Катерина Грипич) «Я до Тараса знов лечу думками...», який отримав схвальний відгук журі. У номінації «Образотворче мистецтво» свої роботи експонували учні вчителя-методиста Галини Редчук та вчителів Наталі Матвійчук і Василя Курти.

Учитель образотворчого мистецтва Колегіуму мистецтв у Опішному Галина Редчук (ліворуч) аналізує художні твори учнів на вернісажі звітної виставки Колегіуму «Веселковий дивосвіт». Опішне. 01.06.2002. Фото Олеса Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства

У підсумку змагань Вікторію Канівець, ученицю 8 класу, нагороджено дипломом III ступеня в номінації «Образотворче мистецтво» за роботу «Читаючи Кобзаря» (картон, гуаш), а за керамічні твори дипломи отримали Тетяна Чех і Наталія Корсун, учениці 8 класу.

03.04.2002 року в Колегіумі засновано Творче товариство «На крилах поезії», куди увійшли учні та вчителі. Цікаві й самобутні форми роботи цього товариства привертають до себе все більшу увагу творчої молоді. Члени товариства вже підготували до друку невелику збірку власних поезій, ілюстрації для якої в техніці графіки, фотографії, ліногравюри та гратографії теж виконано ними.

На всеукраїнському конкурсі на кращий поетичний твір серед школярів на тему «Енергозбереження» відзначено твори Євгенії Петренко, Вікторії Пошивайло, Оксани Редчук (8 клас) та Анатолія Редчука (9 клас).

23.03.2002 року у Мистецькій галереї Центру розвитку духовної культури в Опішному відкрився «Весняний вернісаж», де на огляд шанувальників мистецтва було виставлено живопис Івана Зайця, Віктора Жулі-

дова, Григорія Правдюка, Валерія Піскуна, учителів Колегіуму — Сергія Талахна, Василя Курти та Галини Редчук. З привітанням виступили юні мистці Опішного — учні 3 класу Колегіуму.

У другій виставковій залі 28 червня 2002 року глядачам запропонували свої роботи випускники 9 класу Колегіуму. На відкриття їхньої звітної виставки «Передчуття світланку» зібралися провідні народні майстри-гончарі, керамологи, мистецтвознавці, численні гості. [Див. про виставку: Матвійчук Наталія. «Передчуття Світланку» // Український керамологічний журнал. — 2002. — №4. — С.101-102, 50].

27 квітня заклад відсвяткував свою 5-ту річницю. На урочистості завітали давні друзі Колегіуму з вищих навчальних закладів України, з якими вже давно існує творча співпраця. У школі було влаштовано численні виставки мистецьких робіт учнів, учителів, майстрів навчально-виробничої гончарної майстерні, які розмістилися в коридорах навчального закладу. Для учнів пройшли захоплюючі конкурси: «Чарівний горщик», «Голосний свистунець», малюнку на асфальті, малюнку на мольбертах. Це був дивовижний день, коли кожен клас звітував про проведену роботу, демонструючи учнівські твори мистецтва. Свято ще раз засвідчило, що Колегіум — це школа нового покоління, де дорослий на якийсь час може відчути себе дитиною, а дитина за

майстерністю може інколи перевершити дорослих.

У Миській галереї мистецтв Полтави в серпні 2002 року демонструвалися 42 роботи учнів Колегіуму. Виставка була присвячена 11-й річниці Незалежності України і проходила під патронатом Фонду підтримки талановитих дітей, який нагородив усіх учасників вернісажу дипломами та цінними подарунками.

Члени учнівського Наукового товариства «Сузір'я» опрацьовували багато дослідницьких тем. Учні з відділення «Етнографії» під керівництвом Галини Редчук вивчали мистецьку спадщину Опішного: Євгенія Петренко — «Опішне і художники», Оксана Редчук — «Народна іграшка», Вікторія Пошивайло — «Художники Опішного», Анатолій Редчук — «Архітектура Опішного», Вікторія Канівець — «Народний одяг», Наталія Корсун — «Рушник у житті українського народу», Оксана Пругло — «Демонологія українців». Цікавими були роботи учнів і в інших секціях. Надзвичайно захоплюючою подією стали підсумкові наукові читання, під час яких кожен юний науковець звітував про проведену роботу, знайомив своїх колег з наукового товариства зі своїми здобутками.

У жовтні 2002 року Оксана Редчук та Вікторія Пошивайло (8 клас) отримали дипломи за участь у конкурсі «Світ Святих — 2001» (Івано-Франківськ).

На Всеукраїнському конкурсі дитячого малюнка

Учитель гончарства Колегіуму мистецтв у Опішному, Заслужений майстер народної творчості України Микола Пошивайло під час конкурсу I Міжнародного фестивалю гончарів. Скопин, Росія. 25.09.2002. Фото Олесь Пошивайло. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства

Фрагмент експозиції творів учнів 10 класу Колегіуму мистецтв у Опішному під час обласного науково-практичного семінару «Сучасна сценічна хореографія в слов'янській культурі». (Стоять, зліва направо) Олександр Черкас, Сергій Сиволога, учитель образотворчого мистецтва та гончарства Наталія Матвійчук; (стоять навприсядки, зліва направо) Віталій Коломієць, Євген Євтушенко. Опішне. 04.12.2002. Фото Олесь Пошивайло. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства

«Податки очима дітей — 2002» в Українському домі (Київ) експонувалися роботи учнів учителя образотворчого мистецтва Галини Редчук.

На обласному конкурсі учнів хореографічних відділень шкіл естетичного виховання «Срібний черевичок» (Полтава) творчий колектив колегіумної Школи-театру танцю під керівництвом Марини Погребняк зайняв I місце в номінації «Класичний танець», а танцювальний ансамбль під керівництвом педагога Ольги Перепелиці виборов III місце в номінації «Народний танець». Школа-театр танцю під керівництвом Марини Погребняк також взяла найактивнішу участь в обласному святі, присвяченому пам'яті мисткині Марії Башкирцевої.

Учні Колегіуму виставляли свої твори в II турі відбіркового етапу IV Міжнародного конкурсу-фестивалю дитячої та юнацької творчості «Наша Земля — Україна» (Київ). Євгенія Петренко (8 клас, учитель Галина Редчук) експонувала свої роботи й була запрошена до участі у фіналі цього престижного конкурсу, який продовжився в Міжнародному дитячому центрі «Артек». У номінації «Декоративно-ужиткове мистецтво» вихованка Колегіуму представила пре-

красні писанки. Дівчина мала унікальну можливість продемонструвати багаточисельним гостям та учасникам фестивалю відроджені традиції опішненського писанкарства.

Молоді гончарі — учні 10 класу — разом зі своїм керівником, учителем гончарства та образотворчого мистецтва Наталею Матвійчук були учасниками Всеукраїнського конкурсу на кращого юного майстра народних ремесел, що проводився на базі Національного еколого-натуралістичного центру учнівської молоді (Київ), де за результатами змагань диплом I ступеня отримав Віталій Коломієць, диплом II ступеня — Сергій Сиволога, дипломи III ступеня — Олександр Черкас та Євген Євтушенко в номінації «Кераміка, гончарство».

Учні молодших класів під керівництвом учителя Галини Редчук готували свої роботи для участі в Міжнародному конкурсі дитячого мистецтва «Шанкорз Інтернешнл-2002», який проходить у Республіці Індія, та до участі в Міжнародному конкурсі малюнка «Єгипет очима дітей світу», до участі в якому вихованців Колегіуму запросило Міністерство культури Арабської Республіки Єгипет разом з Національним Центром Дитячої освіти та Культури.

Творчі колективи закладу, а саме хореографічне відділення та музична школа, не цуралися й місцевих конкурсів-оглядів. Так, на Зіньківському районному огляді учнівської творчості «Крок до зірок» вони стали дипломантами. Вони також були запрошені до участі у районному турі Всеукраїнського конкурсу-огляду «Квітни, Зіньківщино, в єдиній Україні».

У 2002 році активно працював педагогічний колектив Колегіуму мистецтв у Опішному. На початку грудня Колегіум зібрав учителів хореографічних відділень шкіл естетичного виховання Полтавщини на обласний науково-практичний семінар «Сучасна сценічна хореографія в слов'янській культурі». Його учасникам було запропоновано цікаву програму, яка складалася з доповідей про сучасний стан в Україні та в світі хореографії як навчальної дисципліни, ознайомлення з практичним вивченням учнями закладу хореографії як шкільної дисципліни (2 показові уроки для дітей різних вікових груп), поглиблене знайомство з творчою спадщиною колегіумної Школи-театру танцю під керівництвом Марини Погребняк, яка власним прикладом переконувала присутніх, що вивчення хореографії не повинно перетворюватися в муштру дітей, а має йти від серця до серця, захоплювати юні душі.

Колегіум продовжував налагоджувати творчі зв'язки із закладами подібного профілю для обміну делегаціями учнів та вчителів, зокрема, готувався до зустрічі під час зимових канікул групи школярів із Херсонщини. В 2002 році Колегіум приймав делегації з Петриківки Дніпропетровської області, з Яворівської школи, що на Львівщині, Галяцького культосвітнього училища імені Івана Котляревського, Миргородського керамічного технікуму імені Миколи Гоголя. Налагоджено творчо-наукові зв'язки з Академією педагогічних наук України, Інститутом педагогіки та психології професійної освіти АПН України. Два вчителі Колегіуму (Світлана Педченко та Жанна Чечель) стали членами-кореспондентами відділу мистецької освіти Інституту педагогіки та психології професійної освіти АПН України.

Головним завданням нашого навчального закладу було і є плекання нової мистецької еліти України, а це вимагає особистісної орієнтації всієї навчальної системи закладу. З метою набуття вищого рівня кваліфікації два представники педагогічного колективу Колегіуму в 2002 році стали аспірантами Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Світлана Педченко) та Харківського державного педагогічного університету (Валентина Зубань).

Учитель хореографії Марина Погребняк стала здобувачем наукового ступеня в Київському національному університеті культури і мистецтв.

Педагоги Колегіуму набули нетипових для традиційної освіти вмінь: розкривати учням своє особистісне бачення мистецького твору; активізувати їхні процеси переживання; «відчувати» внутрішній світ іншого, його особистісні потреби; здійснювати діалогове спілкування; імпровізувати; бути драматургом, режисером і учасником тих чи інших педагогічних ситуацій. Ядро їх професійної позиції становить стиль педагогічного мислення, оволодіння яким виявляється в «зміщенні» установок зі змістовно-процесуальних аспектів навчання (що засвоїв, що зробив, яким чином мислить) на ціннісно-сміслові (місце, роль художнього пізнання у життєвій самореалізації учня, стимулювання процесів усвідомлення ним самоцінності мистецького твору). Реформування освіти в цьому напрямку потребує, з одного боку, «вчителя нової формації», а з другого, — актуальною стає його підготовка в межах нової освітньої парадигми.

Таким чином, мистецька освіта в Колегіумі мистецтв у Опішному і в 2002 році спрямовувалася на розвиток у школярів спеціальних здібностей, естетичного досвіду і ціннісних орієнтацій, здатності до спілкування з художніми цінностями в процесі активної діяльності та вдосконалення власної почуттєвої культури. При цьому, як і раніше, надзвичайно важко було змінювати консервативні освітні традиції в умовах сільського навчального закладу, утверджувати більш ефективний процес навчання та виховання нової генерації українців. Але перші вагомні результати на цьому праведному шляху вже є і цей порух перероджується в могутню лавину, зупинити яку вже не можна, як би не прагнули це робити чиновники різних рангів.

Колегіум є, і йому жити, на нього рівнятися іншим!

Хай живе мистецька освіта в Україні!

Геть догмам! Дорогу новому в освіті!

Честь і слава вчителям нової формації!

© **Світлана Педченко**, педагог
(Колегіум мистецтв у Опішному,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)

20.01.2003

ОФІЦІЙНА ХРОНІКА

КАБІNET МІНІСТРІВ УКРАЇНИ

ПОСТАНОВА
від 27 грудня 2001 р. №1760
Київ

ПРО ЗАТВЕРДЖЕННЯ ПОРЯДКУ ВИЗНАЧЕННЯ КАТЕГОРІЙ ПАМ'ЯТОК ДЛЯ ЗАНЕСЕННЯ ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ДО ДЕРЖАВНОГО РЕЄСТРУ НЕРУХОМИХ ПАМ'ЯТОК УКРАЇНИ

Відповідно до Закону України «Про охорону культурної спадщини» Кабінет Міністрів України **п о с т а н о в л я є:**

1. Затвердити Порядок визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (додається).
2. Забезпечити занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України: Державному комітетові будівництва, архітектури та житлової політики — пам'яток архітектури та містобуду-

вання, садово-паркового і монументального мистецтва (пов'язаних з архітектурними пам'ятками, комплексами, ансамблями), а також ландшафтних пам'яток;

Міністерству культури і мистецтв — археологічних та історичних пам'яток, а також пам'яток монументального мистецтва (не пов'язаних з архітектурними пам'ятками, комплексами, ансамблями).

3. Міністерству культури і мистецтв разом з Державним комітетом будівництва, архітектури та житлової політики затвердити зразок облікової картки та паспорта об'єкта культурної спадщини.

Прем'єр-міністр України А.КІНАХ

ЗАТВЕРДЖЕНО
постановою Кабінету Міністрів України
від 27 грудня 2001 р. №1760

ПОРЯДОК визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України

1. Об'єкти культурної спадщини заносяться до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (далі — Реєстр) за рішенням Кабінету Міністрів України — щодо об'єктів національного значення або за рішенням відповідного центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини — щодо об'єктів місцевого значення.

2. На кожний об'єкт культурної спадщини, що пропонується відповідним органом охорони культурної спадщини для занесення до Реєстру, складається облікова документація, яка підлягає постійному зберіганню в цьому органі.

Занесення об'єкта культурної спадщини до Реєстру без облікової документації не допускається.

3. Облікова документація на об'єкт культурної спадщини включає облікову картку, його паспорт, коротку істо-

ричну довідку, акт технічного стану, довідку про майнову цінність об'єкта.

4. Облікова документація, що передбачає виконання роботи з метою виявлення, дослідження, фіксації об'єкта культурної спадщини, визначення його антропологічної, археологічної, естетичної, етнографічної, історичної, мистецької, наукової чи художньої цінності, складається органами охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій, органами охорони культурної спадщини місцевого самоврядування згідно з їх компетенцією або уповноваженими ними установами та організаціями.

5. Облікова картка об'єкта культурної спадщини повинна містити його найменування, відомості про розта-

шування, дату утворення, первісне призначення, характер сучасного використання, ступінь зхоронності, тип і вид об'єкта, наявність науково-проектної документації, а також стислий опис, фото загального вигляду, план, охоронний номер об'єкта, дату і номер рішення, відповідно до якого об'єкт взято на облік.

6. Паспорт об'єкта культурної спадщини повинен містити: історичні дані про об'єкт, відомості про його сучасний стан, функціональне використання, роль у навколишньому середовищі, територію, а також про ландшафт, твори мистецтва, результати попередньої оцінки антропологічної, археологічної, естетичної, етнографічної, історичної, мистецької, наукової чи художньої цінності, про основні археологічні, іконографічні, архівні та бібліографічні матеріали, наявність науково-проектної документації, місце її зберігання та зони охорони. У паспорті зазначаються тип і вид об'єкта культурної спадщини, пропонується чи затверджена категорія пам'ятки, охоронний номер з посиланням на рішення, відповідно до якого пам'ятку взято на державний облік. До паспорта додаються матеріали фотофіксації, генеральний план з позначенням зон охорони, поповерхові плани, розрізи, креслення фасадів (у разі потреби).

7. Якщо об'єкт культурної спадщини є комплексом (ансамблем) або визначним місцем, облікова документація на об'єкт включає облікову картку і паспорт на комплекс (ансамбль) або визначне місце в цілому, облікову картку і паспорт на кожний окремий об'єкт культурної спадщини, що входить до складу комплексу (ансамблю) або визначного місця, генеральний план з позначенням меж комплексу (ансамблю) або визначного місця і кожного окремого об'єкта культурної спадщини, а також зон охорони, матеріали фотофіксації як окремих об'єктів культурної спадщини, так і загального вигляду всього комплексу (ансамблю) або визначного місця.

8. Якщо об'єкт культурної спадщини має зовні чи в інтер'єрі твори мистецтва (розписи, мозаїка, ліплення, кераміка тощо), додатково складаються облікові картки і паспорти на внутрішнє чи зовнішнє оздоблення. Ці облікові картки і паспорти зберігаються разом з обліковими картками і паспортами об'єкта.

9. Облікова картка і паспорт об'єкта складаються у чотирьох примірниках, один з яких передається до відповідного центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини, другий зберігається в органі охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласної чи Київської, Севастопольської міської держадміністрації, третій — в іншому уповноваженому органі охорони культурної спадщини, четвертий — в органі місцевого самоврядування.

У разі отримання додаткових даних про об'єкт до облікової картки і паспорта вносяться зміни (доповнення).

10. Об'єкти культурної спадщини національного значення є особливою історичною або культурною цінністю і повинні відповідати критерію автентичності, а також принаймні одному з таких критеріїв:

справили значний вплив на розвиток культури, архітектури, містобудування, мистецтва країни;

безпосередньо пов'язані з історичними подіями, віруваннями, життям і діяльністю видатних людей;

репрезентують шедевр творчого генія, стали етапними творами видатних архітекторів чи інших митців; були витворами зниклої цивілізації чи мистецького стилю.

Критерій автентичності означає, що пам'ятка повинна значною мірою зберегти свою форму та матеріально-технічну структуру, історичні нашарування, а також роль у навколишньому середовищі.

11. Об'єкти культурної спадщини місцевого значення повинні відповідати критерію автентичності, а також принаймні одному з таких критеріїв:

вплинули на розвиток культури, архітектури, містобудування, мистецтва певного населеного пункту чи регіону;

пов'язані з історичними подіями, віруваннями, життям і діяльністю видатних людей певного населеного пункту чи регіону;

є творами відомих архітекторів або інших митців;

є культурною спадщиною національної меншини чи регіональної етнічної групи.

12. Відповідність кожного об'єкта культурної спадщини критеріям, зазначеним у пунктах 10 і 11 цього Порядку, оцінюється науковими (вченими) радами установ та організацій, діяльність яких пов'язана з охороною культурної спадщини. За результатами оцінки оформляється протокол, де зазначається, яким саме критеріям відповідає кожен об'єкт культурної спадщини. Протокол надсилається центральному органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

13. Після отримання протоколу, зазначеного у пункті 12, центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини у п'ятиденний термін передає його разом з обліковою документацією на розгляд утвореної у цьому органі експертної комісії.

Склад експертної комісії затверджує керівник центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини. До складу ради входить не менш як три фахівці з науковим ступенем кандидата чи доктора наук з відповідної спеціальності.

Експертна комісія готує у п'ятиденний термін висновок щодо об'єкта культурної спадщини. Висновок підлягає затвердженню науково-методичною радою центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

Зазначений висновок є підставою для занесення пам'ятки до Реєстру.

14. Усім пам'яткам у разі занесення до Реєстру присвоюються охоронні номери, що не можуть дублюватися.

Охоронний номер пам'ятки національного значення складається з цілого числа та літери "Н" (наприклад: 8-Н).

Охоронний номер пам'ятки місцевого значення складається з цілого числа (наприклад: 128).

15. Комплексам (ансамблям), визначним місцям присвоюється єдиний охоронний номер. Кожному об'єкту культурної спадщини у складі комплексу (ансамблю) або визначного місця присвоюється охоронний номер, що складається з охоронного номера комплексу (ансамблю) або визначного місця та номера об'єкта у складі комплексу (наприклад: 128/3).

16. Охоронний номер пам'ятки, виключеної з Реєстру, не може бути використаний повторно.

КАБІНЕТ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ

ПОСТАНОВА
від 27 грудня 2001 р. №1761
Київ

ПРО ЗАНЕСЕННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ, МОНУМЕНТАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА ТА АРХЕОЛОГІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗНАЧЕННЯ ДО ДЕРЖАВНОГО РЕЄСТРУ НЕРУХОМИХ ПАМ'ЯТОК УКРАЇНИ

Відповідно до статей 4 і 14 Закону України «Про охорону культурної спадщини» Кабінет Міністрів України **п о с т а н о в л я є:**

Занести до Державного реєстру нерухомих пам'яток України пам'ятки історії, монументального мистецтва та археології національного значення згідно з додатком.

Прем'єр-міністр України А. КІНАХ

Додаток
до постанови Кабінету Міністрів України
від 27 грудня 2001 р. №1761

ПЕРЕЛІК

пам'яток історії, монументального мистецтва та археології національного значення, які заносяться до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (витяг)

ЗАПОВІДНИКИ	
Найменування заповідника	Місцезнаходження
Національний музей-заповідник українського гончарства в смт. Опішня	Полтавська область, Зіньківський район, смт. Опішня

КАБІНЕТ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ

ПОСТАНОВА
від 13 березня 2002 р. №316
Київ

Про затвердження Порядку видачі дозволів на проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних робіт на території пам'ятки, охоронюваної археологічної території, в зонах охорони, в історичних ареалах населених місць, а також досліджень решток життєдіяльності людини, що містяться під землею поверхнею, під водою на території України

Відповідно до статті 35 Закону України «Про охорону культурної спадщини» Кабінет Міністрів України **п о с т а н о в л я є:**

Затвердити Порядок видачі дозволів на проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних робіт на території пам'ятки, охоронюваної археологічної території, в зонах охорони, в історичних ареалах населених місць, а також досліджень решток життєдіяльності людини, що містяться під землею поверхнею, під водою на території України (додається).

Прем'єр-міністр України А. КІНАХ

ЗАТВЕРДЖЕНО
постановою Кабінету Міністрів України
від 13 березня 2002 р. №318

Порядок видачі дозволів на проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних робіт на території пам'ятки, охоронюваній археологічній території, у зонах охорони, в історичних ареалах населених місць, а також досліджень решток життєдіяльності людини, що містяться під землею поверхнею, під водою на території України

1. Цей Порядок установлює процедуру видачі дозволів на проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних робіт на території пам'ятки, охоронюваній археологічній території, у зонах охорони, в історичних ареалах населених місць, а також досліджень решток життєдіяльності людини, що містяться під землею поверхнею, під водою на території України (далі — об'єкти культурної спадщини).

2. Органи охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій забезпечують координацію проведення всіх археологічних розвідок, розкопок, інших земляних робіт на відповідній території та здійснюють контроль за виконанням вимог цього Порядку.

3. Археологічні розвідки, розкопки можуть проводити наукові працівники з досвідом проведення археологічних робіт, які застосовують наукові методики розкриття і фіксування археологічних об'єктів культурної спадщини, що гарантують можливість подальшого використання результатів досліджень як повноцінного джерела культурної спадщини. Інші земляні роботи на об'єктах культурної спадщини повинні проводитися під наглядом наукових працівників.

4. Археологічні розвідки, розкопки, інші земляні роботи на об'єктах культурної спадщини проводяться лише за наявності дозволів, які видаються Мінкультури. Форми дозволів затверджуються Мінкультури. Бланки дозволу на проведення археологічних розвідок, розкопок є документом суворої звітності.

5. Дозвіл на проведення археологічних розвідок, розкопок видає Мінкультури на ім'я фізичної особи — наукового працівника за наявності у нього кваліфікаційного документа (відкритого листа), виданого Інститутом археології Національної академії наук, копія якого залишається у Мінкультури. Забороняється передавати право на проведення зазначених у дозволі робіт іншій особі. Іноземні громадяни та особи без громадянства можуть брати участь в археологічних розвідках, розкопках у складі національних або спільних експедицій. Дозвіл видається за заявами державних установ та організацій, які провадять діяльність, пов'язану з археологічними дослідженнями. Заява на видачу дозволу повинна бути надрукована на бланку організації або установи та підписана її керівником. У заяві на видачу дозволу зазначається: місце проведення археологічних досліджень (область, район, місто, район у місті, селище, село); вид робіт; прізвище, ім'я та по батькові наукового працівника; у разі проведення археологічних розкопок тип і вид об'єкта культурної спадщини, на

якому планується проведення розкопок, його хронологічна або культурна належність; аргументована наукова або охоронна необхідність проведення розкопок; перелік об'єктів, розміщених на території запропонованого місця розкопок, на які поширюється дія Закону України «Про авторське право і суміжні права» (твори архітектури, паркова і ландшафтна архітектура, твори образотворчого мистецтва тощо), перелік власників цих об'єктів та документи, що підтверджують їх згоду на проведення відповідних робіт.

6. Дозвіл на проведення інших земляних робіт видається Мінкультури за офіційною заявою органу охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органу охорони культурної спадщини обласної, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій, дирекції державних заповідників та музеїв-заповідників, інших заінтересованих осіб. У заяві на видачу дозволу на проведення земляних робіт повинно бути зазначено: місцезнаходження та (або) назва пам'ятки, охоронюваної археологічної території, зони охорони, історичного ареалу населеного місця; аргументована необхідність проведення робіт; вид робіт, їх обсяг і термін проведення; ім'я та посада працівника, який за своїми службовими обов'язками відповідає за проведення робіт. Для проведення земляних робіт на ділянках з недослідженим археологічним культурним шаром або окремими недослідженими об'єктами культурної спадщини необхідно отримати дозвіл на проведення археологічних розвідок, розкопок.

7. Мінкультури протягом місяця з дня надходження заяви приймає рішення про видачу дозволу або вмотивовану відмову у його видачі.

8. Мінкультури може відмовити у видачі дозволу на проведення археологічних розвідок, розкопок у разі: 1) відсутності кваліфікаційного документа (відкритого листа); 2) зазначення в заяві об'єктів культурної спадщини, на які вже видано дозвіл іншому науковому працівникові; 3) наявності порушень науковим працівником, на ім'я якого видається дозвіл, правил, встановлених цим Порядком, перевищення обсягів робіт або невиконання умов, визначених попереднім дозволом; 4) проведення науковим працівником робіт на об'єктах культурної спадщини, які не були зазначені у попередньому дозволі; 5) неподання або подання не в повному обсязі науковим працівником звіту про роботи, виконані відповідно до попереднього дозволу; 6) непередачі (або передання без офіційної документації) до відповідних профільних державних сховищ предметів і колекцій чи польової документації та звіту про проведення попередніх розвідок, розкопок; 7) невиконання або неналежне виконання науковими працівниками установ чи

організацій, від імені яких подано заяву на видачу дозволу, правил, встановлених цим Порядком; 8) наявності висновку органу охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органу охорони культурної спадщини обласної, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій про недоцільність проведення розвідок, розкопок. Відмова Мінкультури у видачі дозволу на проведення археологічних розвідок, розкопок може бути оскаржена в порядку, встановленому законодавством.

9. До початку робіт науковий працівник, який отримав дозвіл на проведення археологічних розвідок, розкопок, повинен зареєструвати його в органі охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органі охорони культурної спадщини обласної, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій та в органі

виконавчої влади за місцем розкопок. Без реєстрації дозволу проведення робіт забороняється.

10. Дозвіл на проведення археологічних розвідок, розкопок дійсний протягом поточного року, дозвіл на проведення інших земляних робіт — на термін їх проведення, але не більше одного року.

11. Порядок оформлення звіту про роботи, виконані відповідно до дозволу на проведення археологічних розвідок, розкопок встановлюється Інститутом археології Національної академії наук та затверджується Мінкультури. Предмети і колекції, знайдені під час проведення археологічних розвідок, розкопок, польова документація та звіт про проведені розвідки, розкопки передаються на постійне зберігання до профільних державних сховищ у порядку, встановленому Мінкультури.

КАБІНЕТ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ

ПОСТАНОВА
від 13 березня 2002 р. №318
Київ

Про затвердження Порядку визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць

Відповідно статті 32 Закону України «Про охорону культурної спадщини» Кабінет Міністрів України **п о с т а н о в л я є**:

1. Затвердити Порядок визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць (додається).

2. Міністерству культури і мистецтв, Державному комітетові будівництва, архітектури та житлової політики: разом з Радою міністрів Автономної Республіки Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями, органами місцевого самоврядування забезпечити протягом 2002-2004 років визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць; затвердити до 2005 року правила охорони та використання історичних ареалів населених місць.

Прем'єр-міністр України А.КІНАХ

ЗАТВЕРДЖЕНО
постановою Кабінету Міністрів України
від 13 березня 2002 р. №318

ПОРЯДОК
визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць

1. Історичні ареали визначаються тільки в населених місцях, що занесені до Списку історичних населених місць України, затвердженого Кабінетом Міністрів України.

2. Історичний ареал охоплює історично сформовану частину населеного місця, що зберегла старовинний вигляд, розпланування і характер забудови.

3. Режими використання історичних ареалів визначаються їх історико-культурним потенціалом (кількістю, видами, типами і категоріями об'єктів культурної спадщини, загальною містобудівною структурою, наявністю чи відсутністю заповідників, а також встановленими зонами охорони пам'яток).

4. Відповідальними за визначення меж та режимів використання історичних ареалів є Мінкультури, Держбуд та уповноважені ними органи охорони культурної спадщини.

5. Межі історичних ареалів визначаються спеціальною науково-проектною документацією під час розроблення історико-архітектурних опорних планів цих населених місць.

6. Історичний ареал — це найбільш освоєна в минулому і добре збережена частина території населеного місця, що відрізняється традиційним характером середовища і значною кількістю об'єктів культурної спадщини від інших, менш освоєних або погано збережених частин населеного місця.

Межі історичних ареалів слід проводити вздовж розпланувальних і природних рубежів, що відокремлюють історичний ареал від решти міських територій, і визначати історико-архітектурним опорним планом населеного місця. Історико-архітектурні опорні плани розробляються на основі комплексних досліджень усієї території історичного населеного місця та його найближчого оточення.

7. Збереження традиційного характеру середовища історичних ареалів, охорона і раціональне використання розташованих в їх межах нерухомих об'єктів культурної спадщини, збереження її містоформуючої ролі є пріоритетним напрямом містобудівної діяльності в межах історичних ареалів.

8. Опрацюванню проектної документації на будівництво, реконструкцію будівель і споруд у межах історичних ареалів повинно передувати розроблення історико-містобудівних обґрунтувань.

9. Результати досліджень, проведених під час розроблення історико-містобудівних обґрунтувань, відображаються в історико-архітектурному опорному плані, що є основним документом, який визначає культурну спадщину населеного місця та історико-культурну цінність його території.

10. Історичний ареал є спеціально виділеною у населеному місці територією історико-культурного значення із затвердженими межами, яка повинна фіксуватися в усіх землепорядних і містобудівних документах та розглядатися як специфічний об'єкт містобудівного проектування.

У межах населеного місця може бути визначено один або кілька історичних ареалів.

11. Частина територій історичних ареалів, а саме території пам'яток та їх охоронних зон, території заповідників, охоронювані археологічні території, належать до земель історико-культурного призначення.

12. Визначені науково-проектною документацією межі історичних ареалів погоджуються відповідним органом місцевого самоврядування, Мінкультури або упов-

новаженим ним органом охорони культурної спадщини та затверджуються Держбудом або уповноваженим ним органом охорони культурної спадщини.

13. У разі коли на території населеного місця є державний історико-культурний заповідник, його територія обов'язково включається до історичного ареалу.

14. В охоронних зонах здійснюється реставрація та реабілітація пам'яток, забезпечується охорона традиційного характеру середовища, усунення споруд і насаджень, які порушують традиційний характер середовища, відтворення втрачених цінних об'єктів. Нове будівництво можливе тільки у виняткових випадках за проектами, погодженими в порядку, визначеному законодавством.

Зони охоронюваного ландшафту можуть використовуватися для рекреації з мінімальним упорядкуванням і для традиційної діяльності, що не порушує ландшафт.

15. У зонах регулювання забудови здійснюється реконструкція будівель і споруд. Ступінь реконструкції визначається цінністю наявних об'єктів культурної спадщини, розташуванням зони в історичному ареалі, особливостями об'ємно-просторового устрою історичного населеного місця. В зоні регулювання забудови зберігаються цінні історичні розпланування і забудова, озеленення та упорядкування, виразні елементи ландшафту; закріплюються та відтворюються значення пам'яток в архітектурно-просторовій організації історичного ареалу; забезпечуються сприятливі умови для огляду пам'яток та історичного ареалу в цілому.

У зонах регулювання забудови нові будівлі регламентуються за розташуванням, прийомами організації, висотою, довжиною фасадів, масштабом, характером членувань, пластичним і кольоровим вирішенням, функціональним використанням.

Реконструкція існуючих будівель і споруд регламентується відповідно до їх культурної та містобудівної цінності, а також відповідно до вимог збереження традиційного характеру середовища.

16. Для кожного історичного ареалу визначаються режим використання та конкретні обмеження господарської діяльності на його території, які встановлюються правилами охорони та використання історичних ареалів населених місць. Правила охорони та використання історичних ареалів населених місць повинні враховуватися під час розроблення місцевих правил забудови.

Розроблення місцевих правил забудови є першочерговим для міст, що включені до Списку історичних населених місць України, затвердженого Кабінетом Міністрів України.

Для зазначених міст місцеві правила забудови затверджуються відповідними радами за погодженням з Мінкультури, Держбудом або уповноваженими ними органами охорони культурної спадщини.

УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ

ПРО НАГОРОДЖЕННЯ АКТИВІСТІВ УКРАЇНСЬКОГО ФОНДУ КУЛЬТУРИ

За вагомий особистий внесок у збереження та популяризацію культурно-мистецької спадщини України, високий професіоналізм **ПОСТАНОВЛЯЮ:**

Нагородити орденом «За заслуги» III ступеня Печорного Петра Петровича — народного художника України, м.Київ

м.Київ
13 листопада 2002 року
№1008/2002

Президент України
Л.КУЧМА

Витяг

УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ

ПРО НАГОРОДЖЕННЯ ПРАЦІВНИКІВ КУЛЬТУРИ ТА АМАТОРІВ НАРОДНОГО МИСТЕЦТВА

За вагомий особистий внесок у розвиток української культури та мистецтва, творчі здобутки і високу професійну майстерність **ПОСТАНОВЛЯЮ:**

Присвоїти почесне звання:

«ЗАСЛУЖЕНИЙ МАЙСТЕР НАРОДНОЇ ТВОРЧОСТІ УКРАЇНИ»

Вільчинському Олександрю Олександровичу — майстрові гончарства, м.Пологи, Запорізька область

м.Київ
20 березня 2003 року
№248/2003

Президент України
Л.КУЧМА

Витяг

КАБІНЕТ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ
Розпорядження
від 24 лютого 2003 р. №84-р
Київ

ПРО ПЕРЕДАЧУ ЦІЛІСНОГО МАЙНОВОГО КОМПЛЕКСУ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА УКРАЇНСЬКОГО ГОНЧАРСТВА У ДЕРЖАВНУ ВЛАСНІСТЬ

Прийняти пропозицію Мінкультури та Полтавської обласної ради про передачу цілісного майнового комплексу Національного музею-заповідника українського гончарства (смт.Опішня, Полтавська область) із спільної власності територіальних громад Полтавської області у державну власність з віднесенням його до сфери управління Мінкультури.

Прем'єр-міністр України

В.Янукович

ЮВІЛЕЇ

НА СПОГАД ПРО ГОНЧАРЯ
ЛАВРЕНТІЯ ОНИЩЕНКА

(ДО 100-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

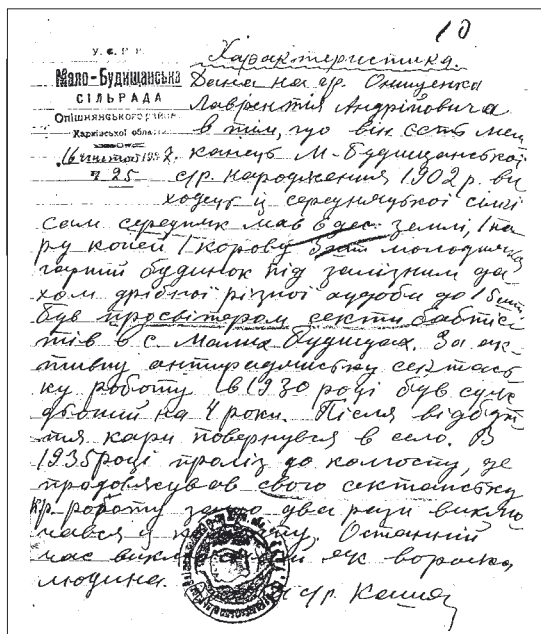
© Віктор Міщанин, керамолог

(Інститут керамології — відділення Інституту народознавства НАН України)

В історії українського народу ХХ століття є чимало трагічних дат, які не підлягають забуттю. Одна із них — 30 липня 1937 року. Саме цього дня, 65 років тому, сталінський нарком внутрішніх справ Микола Єжов підписав документ, який поклав початок масовим репресіям у колишньому Советському Союзі. Його повна назва — «Оперативний наказ народного комісара внутрішніх справ Союзу ССР №00447 «Про операцію по репресуванню колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів». Саме цим наказом із грифом «цілком таємно» було запущено маховик машини смерті, яка за кілька наступних років поглинула мільйони громадян держави, серед яких — значна частина українського селянства: як хліборобів, так і ремісників.

Однією із жертв єжовського наказу став гончар села Малі Будища, що поруч з Опішним, Лаврентій Андрійович Онищенко. Його заарештували рівно через три місяці після підписання документа Єжовим — 30 жовтня 1937 року¹.

Лаврентій Онищенко народився 8 серпня 1902 року в родині Андрія Остаповича та Євдокії Михайлівни Онищенко. Батько був теслярем у Малих Будищах. Гончарському ремеслу Лаврентій навчався у когось із місцевих майстрів: на той час майже кожен п'ятий двір

Довідка-характеристика Лаврентія Онищенко від Малобудищанської сільської ради (з особової справи Лаврентія Онищенко) // Архів УСБУ в Полтавській області. Копія — Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. — Ф. 1. — Оп. 3. — Од.зб.36. — Арк. 7

у селі був гончарським. Згодом працював як кустар у власному господарстві, виготовляючи різноманітні гончарні вироби — теракотові та полив'яні. У 1930 році його, як пресвітера секти баптистів, Опішненським нарсудом було засуджено на 4 роки позбавлення волі «за то, что не хотел стрелять с винтовки»². Після відбуття покарання Лаврентій Андрійович вимушено вступив до місцевого колгоспу «ХІ-річчя КНС», де працював гончарем у місцевій колгоспній гончарні. Містилася вона в колишній хаті розкуркуленого і згодом репресованого козака Юхима Денисовича Мокляка. Під час німецької окупації гончарня вже не працювала: там, за спогадами старожилів, сушили тютюн. Випалювали просту кераміку переважно соломою³. Готові вироби колгосп збував далеко за межами села і району (возили навіть у Решетилівку).

На час арешту, в 1937 році, родина Лаврентія Онищенко мала такий склад: дружина Катерина Яківна (1903 р.н.), дочка Надія (1927 р.н.), дочка Любов (1928 р.н.), син Михайло (1930 р.н.), дочка Віра (1935 р.н.), син Іван (1937 р.н.)⁴.

За час роботи в колгоспі його неодноразово безпідставно переслідували місцеві активісти за релігійні погляди, звинувачували в антирадянській агітації, виключали з членів колгоспу. Саме за брехливими свідченнями Харитона Педченка, Костянтина Ващенка, Насті Каші та інших Лаврентія Онищенко в 1937 році заарештували. [Прізвища вищезгаданих «добродіїв» зустрічаються і в інших справах репресованих малобудищанців з архіву Полтавського обласного управління СБУ].

У характеристиці, підписаній тогочасним головою Малобудищанської сільської ради Анастасією Кашено, зазначалося (мовою оригіналу збережено), що Лаврентій Онищенко «...виходець із середняцької сім'ї. Сам середняк. Мав 6 дес. землі, 1 пару коней, 1 корову, 3 шт. молодняка, гарний будинок під залізним дахом, дрібної різної худоби до 15 шт. Був просвітером секти бабтістів в с. Малі Будища. За активну антирадянську сектантку роботу в 1930 році був суждьоний на 4 роки. Після відбуття кари повернувся в село. В 1935 році проліз до колгоспу, де продовжував свою сектантку к.р. роботу за що два рази виключався із колгоспу. Останній час виключений як ворожа людина»⁵.

Трійкою в Полтавській області Лаврентія Онищенко було засуджено до розстрілу. Через кілька днів вирок виконали в Полтаві. Щоправда, точну дату смерті в особовій справі не зазначено, як і місце поховання.

Анкета заарештованого з особової справи Лаврентія Онищенко // Архів УСБУ в Полтавській області.

Копія — Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. — Ф. 1. — Оп. 3. — Од.зб.36. — Арк. 5-6

Лист № 106
К делу № 106

АНКЕТА АРЕСТОВАННОГО

1. Фамилия *Онищенко*
2. Имя и отчество *Лаврентий Андреевич*
3. Дата рождения: число *8* месяц *август* год *1902*
4. Место-рождения *село Малобудища Опішненський район Полтавської області*
5. Местожительство (адрес) *Малі Будища*
6. Профессия и специальность *Гончарь*
7. Место службы и должность или род занятий *Сектант в колхозе "История КНС" село Малобудища (без указания названия предприятия или учреждения и характера производства) Общинское хозяйство в колхозе*
8. Паспорт *№ 106/106*
9. Социальное положение (род занятий, род занятий и характер производства)
10. Социальное положение (род занятий и характер производства)
а) до революции *Сектант в колхозе*
б) после революции *Сектант в колхозе*
11. Образование (общее и специальное) *Среднее*
12. Партийность (в прошлом и в настоящем) *Резервный член*
13. Национальность и гражданство (подданство) *Украинцы СССР*
14. Категория воинского учета-записи и где состоит на учете *в Опішненській районной комиссии по учету резервистов*
15. Служба в белых и др. к-р армиях, участие в бунтах и восстаниях против сов. власти (когда и в качестве кого) *Не служил*
16. Каким репрессиям подвергался при сов. власти, судимости, арест и др. (когда, каким органом и за что) *Судимый Общинской Радой за то что не хотел стрелять с винтовки*
17. Состав семьи (фамилия, имя, отчество, возраст и род занятий) *Жена Катерина Яківна, дочь Надя, дочь Любовь, сын Михайло, сын Иван, дочь Вера*
Подпись арестованного *Лаврентий Онищенко*

1. Особые внешние приметы
2. Кем и когда арестован *Общинской Радой 30/10/37*
3. Где содержится под стражей
4. Особые замечания
Подпись сотрудника, заполнившего анкету *В. Кашенко*

Примечание: Анкета заполняется в 3-х экземплярах: 1-й — в архив, 2-й — в дело, 3-й — в дело арестованного

24
Лист № 2

В. С. О. Б.
Христіян
БАПТИСТОВ

13. Травня 1924 г.
№ 32

УДОСТОВЕРЕНИЕ

Зареєстроване в центрі МЕКОСО НКВД
10 жовтня 1926 г. по реєстру № 38

Дано сие *Онищенко* в том, что он действительно состоит членом *Опшненской* общины Христіян БAPTистов, принятым в общину через св. водное крещение *10. Травня 1928* г.

Данная община Христіян БAPTистов принадлежит к *Полтавской* му. Обл. Христіян БAPTистов. Посему просим принимать *Брата* как *Члена* в Господе.

Удостоверение выдано сроком по *1.1. Октябрь 1984* г.

Собственноручная подпись *Свищук А.А.*

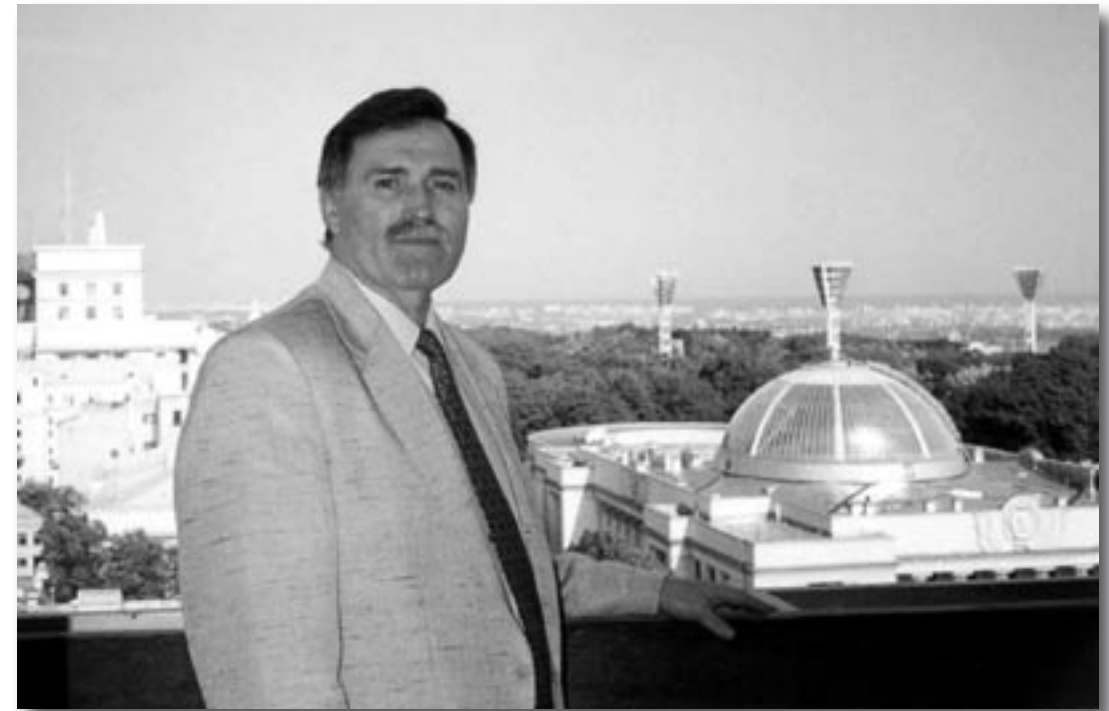
Рукwдвляющий общины *Секретарь*

Почтовый адрес общины или группы

Натомість вказано проміжок у три дні: 17-19 листопада 1937 року. Очевидно, в ці дні проводилися масові розстріли заарештованих⁶.

Лише через півстоліття, 11 вересня 1989 року малобудищанського гончаря Лаврентія Андрійовича Онищенка було реабілітовано посмертно⁷. Таким чином було відновлено справедливість щодо ще одного нашого земляка, причетного до українського гончаротворення першої половини ХХ століття. Трагічна доля Лаврентія Онищенка має стати повчальним уроком для нині сущих українців, які мають робити все можливе, щоб ніколи більше на рідній землі не поставали тоталітарні режими, подібні до більшовицького.

Посвідчення Лаврентія Онищенка про належність до Опшненської общини христіян-баптистів (з особової справи Лаврентія Онищенка) // Архів УСБУ в Полтавській області. Копія — Національний музей-заповідник українського гончарства в Опшному, Національний архів українського гончарства. — Ф.1. — Оп.3. — Од.зб.36. — Арк.11. Публікується вперше

Директор Інституту етнології НАН України, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, член редколегії «Українського керамологічного журналу» Степан Павлюк. Київ. 1999. Науковий архів Інституту етнології НАН України

1. Анкета заарештованого Лаврентія Андрійовича Онищенка // Архів Управління СБУ в Полтавській області. Копія — Національний музей-заповідник українського гончарства в Опшному, Національний архів українського гончарства. — Ф.1. — Оп.3. — Од.зб.36. — Арк.5-6.
2. Там само.
3. Польові матеріали автора середини 1990-х років.
4. Анкета заарештованого Лаврентія Андрійовича Онищенка... — Арк.5-6.
5. Характеристика на Лаврентія Андрійовича Онищенка, видана Малобудищанською сільською радою // Архів Управління СБУ в Полтавській області. Копія — Національний музей-заповідник українського гончарства в Опшному, Національний архів українського гончарства. — Ф.1. — Оп.3. — Од.зб.36. — Арк.7.
6. Повідомлення про долю Лаврентія Онищенка з Прокуратури Полтавської області від 24.04.1997 року // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опшному, Національний архів українського гончарства. — Ф.1. — Оп.5. — Од.зб.21. — Арк.84.
7. Там само.

24.07.2002

СТЕПАНОВІ ПАВЛЮКУ – 55!

2-го січня 2003 року відомому українському вченому-етнологу, директору Інституту етнології НАН України, члену-кореспонденту НАН України, професору Степанові Павлюку виповнилося 55 років. Із них чверть століття посвячено науковій праці, котру від початку 1990-тих учений талановито поєднує з активною громадсько-політичною та державотворчою діяльністю.

Народився Степан Павлюк у селі Волосянці Сколівського району Львівської області — мальовничому гірському краї з прекрасною, але суворою природою, котра наділяє своїх дітей-верховинців упертим гоном до мети та гартованим духом, як криця. Постава лідера, з якою Степан Павлюк береться до кожної справи у своєму житті, напевно, не лише від батьківських та

материнських генів, але й від землі своєї малої Батьківщини — Бойківщини.

Після закінчення середньої школи у Славському вступив до Львівського державного університету імені Івана Франка на історичний факультет, який закінчив у 1972 році. Після кількох років праці за спеціальністю в 1979 році вступив до аспірантури Львівського відділення Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені Максима Рильського АН УРСР, яке в 1992 році зусиллями Степана Павлюка (уже як директора) було реорганізовано в самостійну академічну установу — Інститут етнології НАН України. Невипадково шлях у науці для Степана Павлюка й досі пов'язаний саме з цією установою, яка не лише досліджує етнологію, фольклор, народне та професійне мистецтво

українського народу, але й широко пропагує їх у світі, піклується про збереження матеріальних та духовних скарбів національної спадщини.

У 1983 році він захистив кандидатську, а в 1992 році — докторську дисертацію. Тематика наукових зацікавлень Степана Павлюка — народна агротехніка та традиційне хліборобство України — знайшла в його особі надзвичайно серйозного та уважного дослідника.

Перша монографія «Народна агротехніка українців Карпат другої половини XIX-початку XX століття: Історико-етнографічне дослідження» (1986) засвідчила значний особистий внесок ученого в досліджувану тему. Обрана територія вивчення еволюції агротехнічної культури — Східні Карпати — захопила Степана Павлюка своєрідним підвищеним тонутом етнокультурної взаємодії, глибинністю взаємопроникнення слов'янського та східно-романського культурних потоків. Аналіз фактологічної бази та джерельних матеріалів дав нові свідчення генетичної родинності населення Українських Карпат з українським етносом та спільності їх культурних надбань.

Подальше опрацювання питань розвитку агротехнічної та хліборобської культури велося шляхом розширення та поглиблення фактологічного матеріалу цієї тематики, завдяки спеціальним польовим дослідженням і застосуванню сучасної наукової методології етнографічних студій. Результати наукового аналізу заповнили численні прогалини в цій ділянці знань, дали можливість порівнювати та узагальнювати матеріали з різних регіонів України, а також співставляти їх з традиціями землеробства інших народів. Нові напрацювання лягли в основу наступної, узагальнюючої монографії Степана Павлюка «Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект» (1991), яка здобула високу оцінку в науковому світі.

Уже з перших кроків свого наукового становлення, з часу навчання в аспірантурі, Степан Павлюк викликав повагу у своїх старших та молодших колег працьовитістю, наполегливістю та цілеспрямованістю, а також великою вимогливістю, насамперед, до себе. Ці риси характеру виніс він із батьківської хати, де труд господаря-хлібороба був змістом життя і до якого змалечку, заодно із старшими братами і сестрами, був привчений. Звідси і світоглядна основа — шлях до успіху, до життєвих та наукових здобутків веде тільки через наполегливу працю. Працелюбство Степана Павлюка в науці приносить усе нові й нові плоди. Окрім книг, присвячених агротехніці та хліборобству, він став одним із авторів цілого ряду колективних монографій з дослідження традиційної культури та побуту таких історико-етнографічних регіонів України, як Бойківщина, Гуцульщина, Поділля, а також чотиритомного видання про Українські Карпати.

За ініціативою Степана Павлюка та під його науковим керівництвом і за його безпосередньої участі Інститут народознавства НАН України здійснює фундаментальне дослідження етногенетичних процесів населення в Українських Карпатах. У 1999 році побачив світ перший том цієї праці «Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Археологія та антропологія». Зараз продовжується робота над наступними трьома книгами. Для цього дослідження Степан Павлюк зоблігував кращі національні наукові сили, які покликані здійснити сучасну корекцію теоретичних та методологічних підходів, розширити міждисциплінарний спектр, долучити сучасні наукові методи. Орієнтація на такі основні критерії, як історична правда, наукова об'єктивність, на думку вченого, повинна забезпечити суттєвий перегляд надуманих методологічних заполітизованих моделей та концепцій історичного процесу взагалі і, зокрема, того, що стосується історії та етнографії України. Етногенетична проблематика в російсько-радянській етнографічній науці за державним замовленням розроблялася зі спотворенням історії завойованих народів, їх духовних цінностей та суті національних святинь. З відродженням України як самостійної держави стає можливим правдиве висвітлення своєї історії та питань походження і формування української нації.

Прагнення застосувати результати наукових досліджень для суспільних потреб, передовсім для формування національно свідомого підростаючого покоління, привела до думки про необхідність видання підручників з народознавства. Ідея переросла в цілу програму, що розробляється у співпраці з Міністерством освіти та науки України. Великим успіхом користується книжка «Українське народознавство» (1995), затверджена як навчальний посібник для середньої школи. Готуються підручники з народознавства і для вищих навчальних закладів.

Тематика наукових праць Степана Павлюка, а їх у нього на рахунку більше двох сотень, сягає далеко за межі народознавства. Його статті, виступи на конференціях, публікації в пресі стосуються проблем історії, культури, політології, етнопсихології.

Із настанням пори національного та політичного відродження України та з початком державотворчих процесів учений активно включився у громадсько-політичну діяльність. Як і в науці, кожне завдання суспільного призначення виконує пристрасно і завзято, в усьому заявляючи про свою заангажованість і високу громадянську позицію патріота. Активна праця в Товаристві української мови імені Тараса Шевченка, в організації та діяльності Великої Ради Руху (з 1989) вивели Степана Павлюка в лідери національно-патріотичних змагань. Протягом 1990-1994 років був обраний народним депутатом Верховної Ради України першого демократичного скликання і одночасно депутатом Львівської обласної

Степан Павлюк серед учасників Міжнародної наукової конференції «Мистецтво і традиційна культура українського зарубіжжя». Львів. 1992. Науковий архів Інституту народознавства НАН України

Степан Павлюк та заступник голови Львівської обласної державної адміністрації В. Базів під час вручення Степанові Павлюку ордена «За заслуги» III-го ступеня. Львів. 1998. Науковий архів Інституту народознавства НАН України

Директор Інституту української мови НАН України, член-кореспондент НАН України Василь Німчук (ліворуч), директор Інституту народознавства НАН України, член-кореспондент НАН України Степан Павлюк і директор Міжрегіонального гуманітарного інституту Київського славістичного університету, член-кореспондент НАН України Всеволод Наулко. Київ. 2003. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Фото Олеса Пошивайла

ради; виконував почесну місію представника України в Парламентській Асамблеї Ради Європи у Страсбурзі (1992-1994). У 1994 році зніціював об'єднання державотворчих сил Львівщини та очолив Координаційну раду Українського національно-патріотичного блоку, який пропагував ідею толерантності та порозуміння, поминаючи певні політичні відмінності різних державотворчих сил, з метою узгодження своїх дій на користь зміцнення української державності. Блок також поставив на політично-правову основу питання про Міжнародний суд над КНР за скоєні злочини в період тоталітарного режиму. З 1996 року Степан Павлюк очолює Крайову раду Конгресу української інтелігенції Львівщини. Протягом 2000-2001 років працював першим заступником голови Державного комітету інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України. Вчений і надалі — у вирі політичних подій. Найактуальніші питання суспільно-політичного та культурного життя, які хвилюють громадськість, часто піднімаються завдяки йому і за його участю в дискусіях на телебаченні, у пресі, на радіо.

Як директор Інституту народознавства НАН України Степан Павлюк піклується про збереження високого наукового статусу цієї установи, здобутого за десять років існування самостійного академічного закладу. В Інституті він є «генератором» нових ідей науково-творчої та науково-організаційної роботи. Тримає руку на пульсі найважливіших подій у науковому процесі не лише в Україні, але і на широкій міжнародній арені. Завдяки його активній конструктивній діяльності, сформовано мережу співпраці академічних та вузівських установ в Україні та за рубежом, які намагаються внести свою частку в активізацію народознавчих досліджень. У цьому руслі працює Міжнародна комісія з дослідження Карпатського регіону, у секретаріаті якої головує Степан Павлюк. Спільними стараннями словацьких, угорських, польських, румунських та українських учених у 2002 році вийшла ґрунтовна синтезована праця «Герой или Збойник», присвячена дослідженню розбійницького фольклору Карпат, над якою багато потрудився Степан Павлюк як координатор та редактор українського блоку. Книга викликала інтерес фахівців та продемонструвала перспективність таких об'єднаних наукових пошуків.

Невтомність ученого в розбудові української народознавчої науки заявляє про себе постійно. За його ініціативи організовано Міжнародну асоціацію етнологів, у рамках якої, як один із керівників, він дбає про вивчення етнографічної спадщини усіх регіонів України. За його участі створено народознавчі центри в Івано-Франківську, Дрогобичі, Луцьку, Опішному, що працюють як сектори та відділення Інституту народознавства НАН України.

Багато зусиль докладає Степан Павлюк для підтримки видавничої діяльності Інституту народознавства НАН України, що сьогодні, за існуючої фінансової скрути,

є дуже нелегою справою. Тільки за останній рік видано п'ять ґрунтовних монографій працівників Інституту, пожвавлено випуск наукового часопису «Народознавчі зошити», поповнюється видавничий портфель.

У полі зору Степана Павлюка постійно перебуває також турбота про майбутнє українського народознавства. Він вимогливий і безкомпромісний у питаннях підбору кадрів, прискіпливо ставиться до претендентів у аспірантуру, яка функціонує при Інституті, але завжди добре бачить і цінує талановитих та працьовитих молодих науковців. На таких основах формує і свою школу вчених-народознавців, запалюючи їх власним прикладом завзяття, натхненної праці та вимогливості.

Степан Павлюк бере участь у багатьох зарубіжних та українських наукових форумах: конференціях, нарадах, симпозіумах — усюди, де є можливість популяризувати українську науку, підвищувати її авторитет. А ще — привернути увагу до України, її народу. З такою метою і сам заініціював організацію міжнародної конференції «Українська нація: генеза і сучасність», котра відбудеться восени 2003 року.

Уже вісім років під опікою Степана Павлюка триває робота групи вчених над дослідженням у Чорнобильській зоні традиційної культури самобутнього поліського краю, яка опинилася під загрозою знищення. Ще як народний депутат Степан Павлюк доклав значні зусилля для того, щоб Мінчорнобиль України затвердив таку експедицію. Час показав значення та актуальність цього почину. Зібрано неоціненні унікальні польові матеріали, спогади старожилів, які повернулися жити в зону, зафотографовано рідкісні пам'ятки матеріальної культури, знято відеофільми. Усе зафіксоване служить основою для написання праць, присвячених проблемам наукової реконструкції традиційної культури радіаційно забруднених зон Полісся, а також організації заходів з відзначення 20-ліття Чорнобильської трагедії в 2006 році.

55 років у житті вченого — пора, коли приходить зрілість, впевненість у власних силах, усвідомлення цілей, які стоять перед ним в обраній галузі науки, проте, це ще далеко не час підводити підсумки. Та й не в характері Степана Павлюка тішитися досягненнями. Він сповнений нуртуючої творчої енергії, новаторських ініціатив у подальшому розвитку українського народознавства, снаги відстоювати основоположні цінності національного буття України. То ж хай на цьому шляху Бог посилає йому витривалості, терплячості і щастя бачити щедри плоди своєї праці!

© Ганна Врочинська,
кандидат мистецтвознавства
(Інститут народознавства НАН України)

20.02.2003

«ІЗ ОПІШНЕНСЬКОЇ ГЛИНИ ТВОРИТЬСЯ НАША ІСТОРІЯ»*

Національний центр керамологічних студій у Опішному постав на межі тисячоліть саме завдяки визначальній підтримці Степана Павлюка і його переконанню, винесеному в заголовок цього похвального слова. У той час, коли немало поважаних учених скептично ставилися до ідеї заснування нового академічного закладу, професор Степан Павлюк дивився далі і осмислював глибше потреби розширення народознавчих досліджень в Україні. Його повсякчасне сповідання національних пріоритетів, наполегливість у досягненні поставленої мети, щирий патріотизм і доцільний практицизм, невгамовна розбудовча енергія і переконаність у необхідності народознавчої експансії в центральні і східні регіони держави стали присутнім аргументом для багатьох песимістів і рушійною силою для їх адекватних дій. Особливо важливим є те, що розгортання керамологічних досліджень активно підтримав Президент Національної академії наук України, академік Борис Патон, а Президія НАН України прийняла відповідні рішення, що юридично оформили заснування Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України. Ось так державотворчі зусилля верховинця Степана Павлюка сягнули хліборобсько-гончарської Полтавщини й несподівано могутньо закорінилися в цю благодатну землю новітньою академічною установою — відділенням його рідного Інституту. І відтепер українославі й наукові ідеї Степана Павлюка щедро втілюватимуться і в працях молодих українських керамологів, заохочуваних до подвижницької праці прикладом харизматичної постаті вченого, львівського характерника, котрий своїм життям невтомно утверджує ще одне власне переконання в тому, що «тільки той народ залишається оригінальним, який свої традиції щодня примножує».**

* Павлюк Степан. Творити без упину! // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. 2002. — Опішне: Українське Народознавство, 2002. — Кн.2. — С.3.

** Там само.

Професор Степан Павлюк із зооморфною скульптурою видатного опішненського гончаря, лауреата Національної премії України імені Тараса Шевченка Василя Омеляненка. Київ. 2003. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Фото Олесь Пошивайло

Інститут керамології — відділення Інституту народознавства НАН України, Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Колегіум мистецтв у Опішному, Українське керамічне товариство, редколегія і редакція «УКЖ» сердечно здоровлять члена Вченої ради Інституту керамології, члена Наглядової ради музею-заповідника, члена редколегії «УКЖ», директора Інституту народознавства НАН України, доктора історичних наук, члена-кореспондента НАН України Степана Павлюка з 55-літтям і зичать нових наукових і національно-визвольних звершень, рясних книг і стоїчного подвижництва в обороні, утвердженні й уславленні етнічних здобутків Українства!

З роси та з води Вам, ПАНЕ ПРОФЕСОРЕ!

© Олесь Пошивайло, доктор історичних наук
(Інститут керамології — відділення Інституту народознавства НАН України)

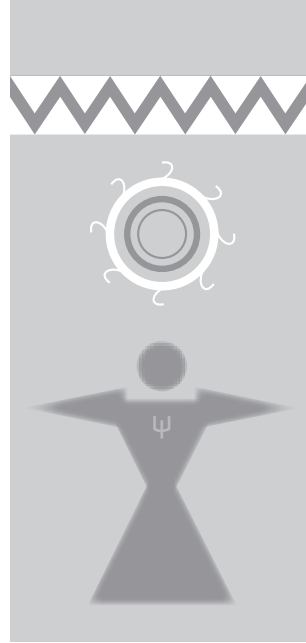
10.01.2003

НЕЗАБУТНІ

Юрій Лашук (15.03.1922-04.01.2003)

Славний український керамолог, доктор мистецтвознавства, професор Юрій Лашук. Опішне. 15.03.1997. Фото Володимира Редчука. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства

ПРОЩАЛЬНЕ СЛОВО ПРО ПАТРІАРХА УКРАЇНСЬКОЇ КЕРАМОЛОГІЇ

«Оцінюючи пройдене і пережите...
можу впевнено твердити, що основою
всього було служіння рідному народові,
його визвольним зусиллям шляхом
збагачення його духовної скарбниці»

Професор Юрій Лашук

Здається, зовсім недавно гончарське поспільство України щиро сердно вітало Патріарха Української Керамології Юрія Лашука з 80-літтям, а нині його вже немає поміж нині сущих.

4 січня 2003 року видатний український вчений-керамолог, подвижник рідної культури, доктор мистецтвознавства, професор тихо упокоївся на 81 році життя. Багаторічна натхненна

праця цього дивовижного провідника національного духу постає унікальною сторінкою в літописі науково-культурного поступу України другої половини ХХ століття.

За влучним висловом художника-кераміста Володимира Онищенка, його вчитель **Юрій Лашук став людиною-легендою української науки і культури.** Дійсно, у постаті славного сина поліського краю Україна

мала рідкісний приклад ученого-патріота, який самовіддано сповідував національні пріоритети. У різних життєвих ситуаціях він залишався одним із небагатьох, хто ще на зорі наукової діяльності присягнувся на вірність єдиному великому захопленню, що вабило своєю первісністю і нерозгаданою таїною предків, а саме – гончарству. І майже півстоліття простував дорогою пізнання й уславлення українського рукописництва.

■ ■ ■

Юрій Лашук народився 15 березня 1922 року (2 березня за ст.ст.) у селищі Липки Гоцанського району Рівненської області в сім'ї Пилипа (1895-1943) – учителя з селян – та його дружини Теодозії (Феодосії) з Багатовичів (1900-1977) – учительки, дочки священика. З раннього дитинства спостерігав громадсько-патріотичну діяльність батьків, які поширювали українські видання, що з'являлися у Львові, та постійно керували сільськими і церковними хорами. З наймолодшого віку усвідомив що таке національний гніт, коли польські власті звільнили з роботи батька за те, що виступав проти сваволі окупаційної влади на Західній Україні; йому було заборонено працювати в державних школах Волинського воєводства. За порадою ієромонаха (пізніше єпископа) Н.Чарнецького, він пішов на прийом до митрополита А.Шептицького, який у 1928 році дав йому посаду вчителя в «Захисті» (школі-інтернаті для сиріт – дітей учасників визвольних змагань 1918-1921 рр.), утримуваному митрополитом при монастирі в Уневі, біля Перемишляна.

Після закінчення польської семирічки в с.Голубне Костопільського повіту (українських шкіл на Волині не було) навчався в 4-й Варшавській гімназії ім.А.Міцкевича, де отримав знання з польської, німецької та латинської мов (факультативно вивчав також французьку та старогрецьку мови). Останній – четвертий – клас гімназії закінчив у Острозі, де отримав атестат «малу матуру» та склав іспити до педагогічного ліцею. З приходом сталінських «визволителів» навчався в середній школі в Костополі, де керував художнім та співочим шкільними гуртками, а з березня 1940 р. – у Дрогобичі, де учителював його батько. Там, у червні 1941 року, отримав атестат про закінчення середньої школи.

Війна настигла його в поїзді, коли повертався до матері, яка була директором школи в с.Голубне. Там учителював, а від січня 1942 року, на запрошення священика Романа Данилевича, працював у Костополі референтом та перекладачем у відділі освіти, очолюваному Р.Данилевичем. Там став членом правління повітового товариства «Просвіта», керував просвітнянським хором. Згодом у складі редколегії газети «Костопільські вісті» почав друкуватися, а також самотужки видав на шапірографі пісенник «Патріотична пісня» тиражем 40 примірників для всіх повітових сільських читалень «Просвіти».

Від січня 1943 року навчався на вищих лісогосподарських курсах у Львові, де викладання велося німецькою мовою. У листопаді 1943 року став у лави борців за волю України (псевдонім «Палій», сектор пропаганди). У 1944

році записався на заочне навчання до Інституту державних наук Української господарської академії в Подєбрадах (Чехія). У серпні 1944 року емігрував із сестрою і матір'ю до Австрії, перебував у Відні та Реггау (біля Грацу), потім працював помічником лісничого в Міттенвальді, біля Вроцлава.

У січні 1945 року працював у відділі охорони здоров'я у Варшаві. Навесні 1945 року переїхав до СРСР: працював дяком та керівником церковних хорів у Білашеві, біля Острога, та Тетильківцях, біля Крем'янця. З жовтня 1947 року по липень 1953 року – студент Львівського інституту прикладного та декоративного мистецтва. Навчався на відділі графіки, а 5 і 6-й курси – на відділі кераміки. Мав непримемності за ідеологічні «збочення».

Далі була аспірантура в Інституті суспільних наук АН УРСР під опікою академіка Івана Крип'якевича, звідки знову перевівся туди, де було ближче до наукових уподобань – Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР у Києві, керованого академіком Максимом Рильським. Невдовзі захистив кандидатську дисертацію на тему: «Косівська кераміка ХІХ-ХХ ст.» (1958). Пізніше була плідна робота молодшим науковим співробітником Львівського музею етнографії та художнього промислу

Могила Юрія Лашука. Цвинтар поблизу х.Вульки Чижківської сільської ради Пустомитівського району Львівської області. 06.01.2003. Фото Олеса Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства

АН УРСР; від вересня 1963 року – на посаді доцента, від 1965 до 1970 року – завідувач відділу художньої кераміки Львівського інституту прикладного та декоративного мистецтва. У 1972 році захистив докторську дисертацію на тему: «Українська народна кераміка XIX–XX століть». Протягом 1975–1985 років працював на посаді старшого наукового співробітника Львівського музею етнографії та художнього промислу АН УРСР, який у 1979 році, за його активного сприяння, набув статусу Львівського відділення Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені Максима Рильського. І вже перебуваючи на пенсії, багато років продовжував працювати професором Прикарпатського університету імені Василя Стефаника та професором-консультантом Львівської академії мистецтв. А ще був членом правління Львівської організації Спілки художників України (1962–1988), очолював секції мистецтвознавства і народного мистецтва, організував 8 наукових конференцій та низку міжобласних і республіканських виставок народного та декоративно-ужиткового мистецтва.

Упродовж останнього десятиліття зусилля Юрія Лашука спрямовувалися ще й на формування в гончарській столиці України Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному. Сьогодні в кожному підрозділі музею – частинка його Великої Душі, яка дбайливо охороняється небайдужими людьми. Нині неможливо уявити Гончарську Книгозбірню України без його особистої бібліотеки, Центр досліджень українського гончарства – без його колекції кераміки, зібраної під час багатолітніх мандрів по містах і селах України, Національний архів українського гончарства – без переданих ним рукописних матеріалів, Аудіовізуальний фонд українського гончарства – без його 40-тисячного фонду польових негативів і фотографій.

Довгий час він був головою Науково-методичної ради Музею гончарства в Опішному, згодом – Державного музею-заповідника українського гончарства в Опішному. Був членом Вченої ради Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України; активно працював у редколегіях «Українського керамологічного журналу» та національних наукових щорічників «Українська керамологія» і «Бібліографія українського гончарства».

Юрій Лашук жваво цікавився всіма подіями в світі гончарства, кераміки. Учений не був улюбленцем партійної номенклатури, а тому й не дуже шанувався її повпредами в советській науці. Проте він особливо не зважав на бездарних вождів і політичні гасла дня, а тихесенько собі, як і наш славетний філософ Григорій Сковорода, мандрував містами і селами, побувавши таким чином практично в усіх гончарних осередках України. І всюди наполегливо шукав і фіксував бодай найменші свідчення про місцеве гончарство. У нашій державі немає жодної людини, хто б у такій мірі причастився і освятився священнодійством чарівників глини і вогню, як і немає, напевно, жодного літнього гончаря, який би не чув і не знав про подвижництво Юрка Лашука.

Юрій Лашук вперше в Україні здійснив комплексний мистецтвознавчий аналіз досягнень гончарів одного гончарного центру (Косова); першим фундаментально дослідив мистецтво українських гончарів XIX–XX століть, визначив закономірності історичного розвитку та художньо-стильові особливості окремих осередків і регіонів ремесла; запровадив порівняльні студії за матеріалами української і зарубіжної кераміки.

Для Юрія Лашука гончарні вироби були не просто горщиками для приготування страв, глечиками, свічниками і т.д., а, найперше, способом образотворення світу, способом руху творчої мислі по вічнозеленому древу самопізнання. Кераміка – красива й велична мова про найпотамніше в Пречистих Душах, про одвічне прагнення Людини Творчої вирватися за межі земних реалій і стати в один ряд з творцями всього сущого на землі; можливість вийти в ірреальний світ, побачивши себе в абсолютно іншому, зовсім не буденному і не звичайному ракурсі, глянути на себе в польоті і побачити з осяяної високости красу й неповторність образу власного «Я»; це також і прометеївське прагнення володіти силою, здатною утримувати катарсисний стан «зачарування красою» і пізнавати радість земного буття. А ще кераміка для Юрія Лашука – то своєрідний ключ до розшифрування прадавнього естетизму українців, їхнього самотнього світобачення і світообрази. Його останні пошуки пракоренів української кераміки, вивчення гончарської спадщини енеолітичної трипільської культури, порівняльний аналіз творів подільських гончарів кінця XIX–початку XX століття і глиняних виробів китайської неолітичної культури яншао – найпереконливіше свідчення діпазону наукових уподобань вченого.

Своїми науковими дослідженнями Юрій Лашук наполегливо утверджував власний погляд на працю Гончаря-Творця як на високе мистецтво народопису, показував світові велич і унікальність українського гончарства. Докторська дисертація вченого «Українська народна кераміка XIX–XX століть» стала справжньою енциклопедією про вітчизняне ремесництво. Вона надто потужно працювала на українську державницьку ідею, на виявлення поважної ролі українства в слов'янському світі і в загальноєвропейському діалозі культур, а тому, за советського тоталітарного режиму, так і залишалася існувати в кількох машинописних примірниках.

Одна за одною з'являлися книги, наукові статті і розділи в колективних монографіях (усього більше 300). Поліщук за народженням, Юрій Лашук за Життєвою Долею став співцем гончарства карпатського краю (див. його книги: Гуцульська кераміка. – К., 1956; Закарпатська народна кераміка. – Ужгород, 1960; Косівська кераміка. – К., 1966; Львівська кераміка. – Львів, 1970; Олекса Бахматюк. – К., 1976; Покутська кераміка. – Опішне, 1998). Хоча уже в поважному віці він повернувся до своїх пенатів, підготувавши й власним коштом опублікувавши монографію «Народне мистецтво Українського Полісся» (Львів, 1992). Усе написане Юрієм Лашуком – то лишень вершина його багаторічних звершень. «Поза кадром», поза книгами

залишилася його невтомна науково-організаційна, пошукова праця; зусилля, спрямовані на підтримку молодих мистців, керамологів; організація виставок, конференцій; науково-методична й викладацька діяльність.

За інших обставин суспільного життя Юрій Лашук звичайно міг написати значно більше, але втішає те, що його ідеї, його сподівання рясно втілюються в досягненнях численних учнів і послідовників. Адже Юрій Лашук щедро засівав в їхніх душах любов до рідної культури, пошанування спадщини минулого, прагнення до пізнання джерел народної образотворчості. Він діяв за одним із найефективніших принципів японської боротьби – повторного удару, невпинно і повсюдно повторюючи слова Максима Рильського: «Більше гордощі за нашу велику національну культуру!». При цьому і сам завзято захищав здобутки українського гончарства, як від доморослих вандалів, так і зарубіжних сусідів, охочих зробити їх своїми.

Юрій Лашук був незручний для багатьох своєю емоційною вибуховістю, фанатичною принциповістю. У нього часто виникали непорозуміння на роботі із-за його високої порядності, небажання йти на сумнівні компроміси, невміння мовчати, коли бачив усілякі негарзди, і закривати очі на побілянаукові інтриги. Водночас, він дуже доброзичливо ставився до молодих учених, всіляко сприяючи їм у наукових пошуках, допомагаючи порадами, а нерідко – і власними польовими й архівними матеріалами. Юрій Лашук усіма сприймався як диригент великого хору керамологів: кожен член його професійного колективу вів свою партію, поштовх для написання якої давав Великий Маєстро Керамології. Майже всі сучасні українські керамологи незримими науковими шляхами були тісно пов'язані з Юрієм Лашуком, який у когось був науковим керівником дисертаційного дослідження, у когось – офіційним опонентом чи рецензентом на захисті, для інших – науковим консультантом, просто колегою і порадником, який завжди захоплював молодших науковців до подвижницької праці, спонукав до серйозних пошуків, передовсім у польових експедиціях. Він сформував цілу плеяду керамологів, для окремих з яких дослідження рідної кераміки стало змістом усього життя.

Юрій Лашук був таким же нестримним у прагненні пізнати незвідане, як і неспинний гончарський круг. Він був щасливою людиною, бо значну частину свого життя провів у дорозі по чероз гончарні світи України, в спілкуванні зі спадкоємцями давніх і новочасних гончарських родів, серед мистецьких скарбів українців. І вже знесилений тривалою хворобою він продовжував мріяти про нові книги і нові відкриття, нових учнів і вершинні досягнення гончарів.

Науковий подвиг Юрія Лашука, на жаль, ще й досі належно не поціновано в Україні. Гадаю, що усвідомлення величчя творчого доробку вченого приходитиме до нас і до наступних поколінь керамологів поступово, паралельно з опрацюванням і введенням у науковий обіг його польових матеріалів, рукописної спадщини і колосального фонду негативів. Українська керамологія XXI століття

розвиватиметься послідовниками Юрія Лашука, які успадкували його життєві принципи й наукові постулати. У прийдешню добу глобалізації й нівелювання етнічних культур ім'я і справа Юрія Лашука ще багато десятиліть буде дороговказом-закликом до оборони національних святинь, покликком до творчого самовиображення нації, прикладом для керамологів майбуття, як треба любити рідну землю, пізнавати й плекати народну культуру, гордитися досягненнями попередників.

Юрій Лашук – перший український керамолог, який цілком поклав своє життя на вівтар народного мистецтва, спрямувавши свою невичерпну світославну енергію навозвеличення передовсім Рідного Гончарства. Воїстину гідна подиву і шани самопосвята одному з найдавніших і найтаємніших ремесел людства!

ЗЕМЛЯ ВАМ ПУХОМ І ВІЧНА ПАМ'ЯТЬ, НАШ ДОРОГИЙ УЧИТЕЛЮ І ДРУЖЕ!

- ✎ Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України
- ✎ Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному
- ✎ Колегіум мистецтв у Опішному
- ✎ Українське керамічне товариство

10.01.2003

© Олесь Пошивайло, доктор історичних наук

P.S.: Редакція «Українського керамологічного журналу» та національних наукових щорічників «Українська керамологія» і «Бібліографія українського гончарства», пошановуючи внесок доктора мистецтвознавства, професора Юрія Лашука в становлення української керамології, прийняла рішення про збереження його імені в списку членів редколегій «УКЖ», «УК» та «БУГ».

•••

Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України та Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному готують на спомин Юрія Лашука чергову, третю, книгу національного наукового щорічника «Українська керамологія». Запрошуємо керамологів, художників-керамістів, народних майстрів-гончарів, усіх, хто знав Юрія Пилиповича Лашука, поділитися спогадами про зустрічі з видатним українським ученим, про особисті враження від спілкування з ним, про шляхи подальшого розвитку української керамології в світлі наукових ідей Гончарського Подвижника. Матеріали приймаються редакцією «УК» до 01.07.2003 року за правилами, поданими наприкінці цього номера журналу.

КОНФЕРЕНЦІЇ

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ УКРАЇНИ» (ДО 100-РІЧЧЯ XII АРХЕОЛОГІЧНОГО З'ЇЗДУ)

25-26 жовтня 2002 року на базі історичного факультету Харківського національного університету імені Василя Каразіна відбулася Міжнародна наукова конференція «Проблеми історії та археології України», присвячена 100-річчю XII Археологічного з'їзду (Харків, 1902).

Пленарне засідання конференції почалося з привітань від адміністрації університету — ректора Вілія

Бакірова, декана історичного факультету, кандидата історичних наук Сергія Посохова, представників місцевої влади, Харківського єпархіального управління, навчальних і наукових закладів України та Росії. У виголошених згодом доповідях директор Музею археології та етнографії Слобідської України, кандидат історичних наук Валерій Скірда охарактеризував стан археологічних досліджень на Харківщині напередодні

Учасники Міжнародної наукової конференції «Проблеми історії та археології України» (до 100-річчя XII Археологічного з'їзду) в Харківському історичному музеї. Харків. 25.10.2002. Автор фото невідомий. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства

1902 року; відомий скіфолог, доктор історичних наук Борис Шрамко зупинився на винятково важливому значенні з'їзду для становлення археології як наукової дисципліни. Про вплив з'їзду на вивчення слобідської народнописенної культури доповіла доцент Харківської державної академії культури, кандидат мистецтвознавства Віра Осадча, а викладач Таврійського національного університету імені Володимира Вернадського, доктор історичних наук Андрій Непомнящий висвітлив роль археологічних з'їздів у справі вивчення історії та культури Криму.

Цього ж дня учасники конференції мали змістовну екскурсію по Харкову, яка завершилася на знаменитому Донецькому городищі VIII-XIII століть. Вчені також ознайомилися з етнографічною експозицією Харківського історичного музею, давніми рукописами та стародруками з фондів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені Василя Каразіна. Усі ці заходи супроводжувалися прекрасними українськими та російськими народними піснями у виконанні художніх колективів Харківщини.

Другий день роботи наукового форуму розпочався з презентації виставки археологічних знахідок учених Харківського національного університету імені Василя Каразіна, на якій було представлено як речі з експозицій XII Археологічного з'їзду, так і результати сучасних досліджень науковців. На ній, зокрема, було представлено вироби з металу, каменю, кераміка II тис. до н.е.-кінця XVIII ст.

Опісля перегляду раритетів почалися секційні засідання, на яких розглядався широкий спектр питань з поля археології, історії та етнології. У них взяли участь молоді й поважані вчені з України (Богодухів, Дніпропетровськ, Донецьк, Запоріжжя, Київ, Одеса, Опішне, Полтава, Суми, Ужгород, Харків, Чернівці), Росії (Белгород, Волгоград, Липецьк, Москва, Санкт-Петербург), Білорусі (Мінськ). Усього — близько двохсот осіб.

Працювали вісім секцій: «Археологія кам'яного віку та доби палеометалу», «Археологія раннього залізного віку», «Античність: історія та археологія», «Археологія та історія середньовіччя», «Слов'яни і Русь», «Фольклор та етнографія», «Історичне краєзнавство», «Пам'яткознавство та архівознавство», «Церковна історія та старожитності». Археологи у своїх доповідях характеризували різні археологічні комплекси (К.Бакуменко, Ю.Башкатов, Г.Бейдін і М.Григор'янц, А.Гейко, Д.Гречко, С.Дьячков; С.Задников, І.Шрамко та А.Заря, А.Криганов, В.Майко, А.Масленников, В.Аксьонов, С.Горбаненко, І.Сніжко, М.Швецов, С.Маярчак, В.Окatenко, Є.Осадчий і В.Приймак, В.Радзієвська, А.Сазанов, В.Сарапулкін, Г.Свистун); хронологію пам'яток (В.Андрієнко, Д.Костромичьов, А.Щетенко)

та етнокультурну ситуацію в II тис. до н.е.-на поч. II тис. н.е. на території України (С.Берестнев, Ю.Буйнов, Л.Бабенко, В.Абрамова, А.Кислий, С.Литовченко, В.Духопельников, І.Смирнова, В.Скірда і О.Бондаренко, Б.Шрамко) і Європи (А.Чередниченко); історію археології (І.Ковальова та І.Яременко, Є.Красюк, М.Любічев, Е.Петрова, В.Міхеєв), методику дослідження металевих (В.Васильєв) та текстильних (В.Дістанов і Т.Крупа, В.Титарь, Ю.Цитковська) виробів, духовну культуру (О.Ручинська, О.Льїна, Р.Литвиненко, Н.Болгов та І.Денисова). Значну увагу дослідники звертали на окремі явища матеріальної культури давнього населення України (Д.Абрахамов і С.Разумов, О.Смилтина, С.Татаринов, В.Мурзін і М.Орлюк, К.Пеляшенко, С.Сапегін, Ю.Виноградов, С.Саприкін і С.Шаповалов, О.Гавриленко, А.Мартем'янов, А.Філіпів, К.Бардола, А.Домановський, В.Колода, Є.Круглов, Т.Слепова, С.Сорочан, Н.Храпунов, О.Краснова, П.Михайлов, С.Тараненко). Зокрема, **прозвучали доповіді, присвячені кераміці катакомбної та зрубної культури (Івашов М.В. Керамические комплексы катакомбной культуры с поселения Замятино-10 на Верхнем Дону; Сергеева М.С. Об одном типе изображений на срубной керамике), культур початку раннього залізного віку (Каравайко Д.В. До питання про функціональне призначення пряслиць-грузиків доби раннього заліза (за матеріалами юхновської культури та суміжних територій); Щербань А.Л. Кружала в похованнях лівобережного лісостепу України VII-III ст. до н.е.; Митківська Т.І., Коваль Е.З. Мікодеструкція античної та скіфської кераміки після тривалого зберігання), черняхівської культури (Рейда Р.М. Деякі типи черняхівських дворучних глеків (за матеріалами Лівобережжя); салтівської культури (Пашкевич Г.О., Колода В.В., Горбаненко С.А. Палеоботанічні дані за відбитками на кераміці Верхньосалтівського городища (за розкопками В.В.Колоди); Заика І.В. Керамический комплекс Верхнесалтовского городища второй половины VII-VIII вв.); часів Київської Русі (Мироненко К.М. До питання про хронологічні особливості керамічного матеріалу з роменсько-літописної Лтави).** Кераміка як важливе археологічне джерело аналізувалася і в багатьох інших доповідях.

На секції, присвяченій фольклору та етнографії, розглядалися питання про діяльність окремих етнографів (Н.Аксьонова), музику і спів (Г.Бреславець, А.Гурина, І.Фетисов, Л.Шемет, О.Шишкіна), народну магію (В.Грябан, М.Красиков, О.Любицька, Н.Плотник), міфологію (М.Семенова, М.Філон), обряди (М.Маєрчик), фольклор (Н.Годзь, Л.Новикова, Н.Плотник) писанкарство (В.Тітінюк), етнонімію (В.Балушок), господарське (М.Маслов) і соціальне життя українського села (В.Сушко, С.Телегіна), проблеми збереження

традиційної культури (О.Бершова). **Гончарство було темою двох доповідей науковців Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України** (Метка Л.О. Гончарні осередки Харківщини — історія та сьогодення; Щербань О.В. Про особливості навчання гончарству (на прикладі Опішного).

На секціях «Історичне краєзнавство», «Пам'яткознавство та архівознавство» прозвучали доповіді з історії та теорії історичного краєзнавства (С.Ганус, О.Жулицька, С.Куделко, В.Резнікова), архівної справи (В.Бездрако, О.Гнезділо, Н.Мартем'янова, Є.Машенко, Є.Старостін, Р.Телегін, В.Ульяновський, Н.Харченко, Т.Хорхордіна), про окремих історичних осіб (Т.Безрукова, О.Дьякова, Е.Єрмолаєва, В.Іващенко, І.Кононенко, М.Лапіна, С.Ляшко, В.Романовський, О.Рябченко, Н.Трипутіна та О.Гайдукевич, М.Білостоцький, Р.Філіпенко), джерела (К.Дроздов, О.Дудка, С.Капко, Я.Музиченко, І.Тетерятникова), організації (М.Балишев, Л.Даниленко, М.Кавун, Г.Косинова, Я.Мотенко, С.Наумов, Л.Рибальченко, Е.Хряпін), **гончарську освіту (Овчаренко Л.М. Кам'янець-подільська художньо-промислова школа: уроки історії)**, події (Р.Гавриленко, Д.Журавльов, Б.Зайцев, А.Кучеренко, О.Павлова), археологію Слобожанщини і всієї України (М.Беляєв, І.Рожнатова, С.Татаринів та С.Федяєв), інші проблеми (О.Марков, К.Марченко, В.Маслійчук).

На секції «Церковна історія та старожитності» розглядалися питання церковного будівництва [диякон Андрій (Бочаров), В.Прилуцький, М.Чучко], релігійного життя на слов'янських землях від середньовіччя до сучасності (С.Драненко, А.Йолкін, А.Киричук, В.Мироненко, І.Мусієнко, А.Папков, О.Парщик, О.Семотюк, А.Сиркин, В.Швець)), церковної освіти (І.Хуторний, Г.Яковенко).

Загалом конференція охопила надзвичайно широкий спектр проблемних питань з історії, археології, етнології України і суміжних територій. Роботу конференції було гарно організовано, а тому вона пройшла в зацікавленій, невимушеній творчій атмосфері. Після багатьох виступів зав'язувалися дискусії, що сприяли з'ясуванню та узгодженню різноаспектних поглядів учених на ті чи інші події і явища.

За матеріалами конференції невдовзі побачить світ збірник наукових праць.

© **Анатолій Щербань**, керамолог
(Інститут керамології — відділення Інституту народознавства НАН України,
Інститут археології НАН України)

25.12.2002

Горщечок.
Глина, ліплення, ритування, теракота, 12,5x10 см.
Чкалове, Дніпропетровщина.
Курган 27, поховання 2.
IV-III ст. до н.е.
Скіфська культура.
Розкопки Чортомлицької експедиції під проводом Вячеслава Мурзіна і Ренати Ролле 1984 року.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства.
Фото Олесь Пошивайла

ДРУГІ РЕГІОНАЛЬНІ ЧИТАННЯ «ПАМ'ЯТІ МИХАЙЛА РУДИНСЬКОГО»

5-6 грудня 2002 року в Полтаві відбулися Другі регіональні читання «Пам'яті Михайла Рудинського», присвячені 115-й річниці від дня народження видатного українського археолога, пам'яткоохоронця, історика мистецтв, педагога*. Читання організовано зусиллями Управління культури Полтавської облдержадміністрації, Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації, Відділу культури і дозвілля Полтавського міськвиконкому, Полтавського художнього музею (Галереї мистецтв), Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка. На зібрання прибуло близько 40 учасників; науковці вузів, археологи, музеєзнавці, краєзнавці, пам'яткоохоронці, історики з Києва, Харкова, Сум, Полтави, Донецька, Кременчука, Опішного, Пирятина, Белгорода (Російська Федерація).

5 грудня 2002 року в залі засідань Полтавського художнього музею (Галереї мистецтв) на пленарному засіданні з привітанням до учасників та гостей звернувся начальник Управління культури облдержадміністрації **Іван Глизь**. У своїй доповіді «Михайло Якович Рудинський — археолог, пам'яткоохоронець, музейник, педагог і громадянин» він відзначив вагомий доробок вченого в царині вивчення найдавнішого минулого Східної Європи від доби кам'яного віку до середньовіччя, висвітлив його життєвий шлях і багатогранну наукову й організаторську діяльність.

Директор Полтавського художнього музею (Галереї мистецтв) **Олена Курчакова** (Полтава) розповіла про історію створення та сьогодення, проблеми і перспективи Полтавського художнього музею, про колекцію Михайла Рудинського, що зберігається у фондах музею.

На першому пленарному засіданні, де головував кандидат історичних наук, директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації **Олександр Супруненко**, у доповідях та повідомленнях висвітлювалася діяльність Михайла Рудинського як ученого

та громадсько-політичного діяча. Зокрема, доктор історичних наук, професор, Заслужений працівник освіти України, завідувач кафедри філософії та політології Полтавського університету споживчої кооперації України **Олексій Нестуля** (Полтава) охарактеризував пам'яткоохоронну діяльність Михайла Рудинського, звернувши особливу увагу на врятування ним культурно-історичних цінностей, збереження унікальних пам'яток, формування музейних колекцій.

Кандидат історичних наук **Олександр Супруненко** (Полтава) в своїй доповіді з-поміж іншого зазначив, що Михайло Рудинський належав до когорти вчених, які в найскладніший період історичного розвитку (хвиля перших репресій, нестача коштів на наукову і збиральницьку діяльність) займався проблемами створення експозиції центрального музейного осередку Полтавщини, консультував музейне будівництво в межах історичної Полтавщини, піклувався про збереження архітектурної спадщини Полтави.

Виступ заступника директора з наукової роботи Полтавського художнього музею **Світлани Бочарової** (Полтава) був присвячений ролі Михайла Яковича в справі формування й становлення Полтавського художнього музею.

У своїй доповіді кандидат історичних наук, доцент Української стоматологічної академії **Світлана Нестуля** (Полтава) охарактеризувала Михайла Рудинського як ученого секретаря Всеукраїнського археологічного комітету та його наукові зацікавлення в галузі стародавньої історії та археології України.

Кандидат історичних наук, доцент Європейського університету фінансів, інформаційних систем, менеджменту і бізнесу **Рима Гавриш** (Полтава) подала маловідомі факти про педагогічну діяльність Михайла Рудинського в Полтаві.

Кандидат історичних наук, директор Музею археології та етнографії Слобідської України при Харківському національному університеті імені Василя Каразіна **Валерій Скирда** (Харків) у своїй доповіді проаналізував археологічні дослідження харківських учених початку ХХ ст.

Лейтмотивом виступу кандидата історичних наук, доцента, проректора Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка

*Перші читання, присвячені 100-річчю від дня народження вченого, відбулися навесні 1987 року

Надії Кочерги (Полтава) стали думки про особливості використання в навчальному курсі університету «Українська і зарубіжна культура» наукової спадщини Михайла Рудинського.

Заслужений працівник культури України, доцент Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка **Віталій Ханко** (Полтава) в доповіді «3 історії художнього музею» зупинився на власному листуванні з сестрою вченого — Євгенією Рудинською.

Після закінчення першого пленарного засідання учасники наукових читань ознайомилися з унікальною колекцією 1919 року, що була представлена для огляду в сучасній експозиції Полтавського художнього музею (Галереї мистецтв).

На другому пленарному засіданні, яке вже відбувалося в Центрі охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації 6 грудня під головуванням кандидата історичних наук, доцента Донецького державного університету **Владислава Андрійченка** (Донецьк) було заслухано доповіді та повідомлення, присвячені археологічним дослідженням у різних регіонах України.

Заступник директора з наукової роботи Полтавського краєзнавчого музею **Володимир Мокляк** (Полтава) та доктор історичних наук **Олексій Нестуля** (Полтава) присвятили свою доповідь архівній спадщині Михайла Рудинського.

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Полтавського краєзнавчого музею, викладач Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка **Ігор Гавриленко** (Полтава) доповів про етнокультурний розвиток Лісо-степового Лівобережжя Дніпра в палеоліті-мезоліті.

Про вивчення лінійно-геометричних зображень на плитах Кам'яної Могили розповіла кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України **Марина Сергєєва** (Київ).

Завідувач відділу археології Полтавського краєзнавчого музею **Любов Лугова** (Полтава) повідомила про дослідження курганів епохи бронзи поблизу смт. Білики в Нижньому Поворсклі, а викладач Пирятинського ліцею **Ігор Голово** — про нові археологічні пам'ятки в басейні р. Удай.

Заслухано також доповіді: кандидата історичних наук **Владислава Андрійченка** (Донецьк) про накопичення стріл з Пожарної Балки; завідувача відділу Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації **Ірини Кулатової** (Полтава) про деякі нові пам'ятки чорноліської культури на Полтавщині; кандидата історичних наук, доцента Полтавського педагогічного університету імені Володимира Короленка **Петра**

Гавриша (Полтава) про колонізацію праслов'янами межиріччя Середнього Псла і Ворскли в ранньому залізному віці; кандидата історичних наук, керівника археологічних гуртків Харківського палацу дитячої та юнацької творчості **Ірини Шрамко** (Харків) про дослідження округи Люботинського городища.

Кандидат медичних наук, директор Інституту та музею антропології при Львівському музеї історії та релігії **Сергій Горбенко** (Львів) ознайомив слухачів з матеріалами реконструкції зовнішнього вигляду кількох давніх мешканців Більського городища.

Завідувач сектора Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації **Анатолій Гейко** (Полтава) охарактеризував відкриті Михайлом Рудинським пам'ятки скіфського часу в Нижньому Поворсклі.

Молодший науковий співробітник Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України, аспірант Інституту археології НАН України **Анатолій Щербань** (Опішне) темою виступу обрав кружала з розкопок Михайла Рудинського на Тараноярівському поселенні й некрополі скіфської доби.

Було заслухано повідомлення студентів історичного факультету Полтавського педагогічного університету імені Володимира Короленка **Олександра Удовиченка** (Полтава) про кам'яну стелу скіфської доби та **Юрія Пуголовка** (Полтава) про реконструкцію гориту скіфського часу з Перещепинського некрополя в Більську.

Про один із яскравих комплексів Тараноярівського некрополя доповів молодший науковий співробітник Полтавського краєзнавчого музею **Роман Луговий** (Полтава).

Викладач Навчально-виховного комплексу №161 **Станіслав Задніков** (Харків) охарактеризував амфори VI ст. до н.е. з Більського городища.

Після перерви пленарне засідання проходило під головуванням кандидата історичних наук, доцента Харківського національного університету імені Василя Каразіна Михайла Любичева. Воно розпочалося з виступу викладача Охтирської середньої школи-гімназії №4 **Юрія Береста** (Охтирка) та археолога **Євгена Осадчого** (Суми), які розповіли про археологічні пам'ятки в околицях Охтирки — батьківщини Михайла Рудинського.

Кандидат історичних наук **Михайло Любичев** (Харків) у розлогій доповіді охарактеризував нові знахідки на Полтавщині та Харківщині пам'яток другої-третьої чверті I тис. н.е.

Краєзнавець і колекціонер **Григорій Бейдін** (Харків) ознайомив слухачів з новими знахідками предметів з виїмчастими емалями в басейні Сіверського Дінця, а про пам'ятки черняхівської культури пониззя Ворскли

повідомив молодший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації **Роман Рейда** (Полтава).

Старший викладач Сумського державного педагогічного університету, голова секції пам'яток археології Сумської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії і культури **Віктор Приймак** (Суми) доповів про розкопаний Олександром Тахтаєм і Михайлом Рудинським Климівський могильник у Пооріллї та його місце серед старожитностей Лівобережжя.

Науковий співробітник археологічної лабораторії Харківського державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди **Геннадій Свистун** (Харків) та викладач Белгородського державного університету **Юрій Чендев** (Белгород, Російська Федерація) проаналізували результати вивчення східної ділянки Мохначанського городища.

На засіданні прозвучали також виступи кандидата історичних наук, доцента Харківського державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди **Володимира Колоди** (Харків) та наукового співробітника Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації, асистента Української медичної стоматологічної академії **Андрія Артем'єва** (Полтава) про козацький цвинтар у селі Мохнач; старшого наукового співробітника Кременчуцького краєзнавчого музею **Ірини Кракало** (Кременчук) про поховання з мечем поблизу с. Максимівка; старшого наукового співробіт-

ника Музею-заповідника Антона Макаренка, викладача Обласного ліцею-інтернату для обдарованих дітей **Сергія Сапегіна** (Ковалівка) про вивчення майданів у науковій спадщині Михайла Рудинського; молодшого наукового співробітника Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України **Валентини Троцької** (Опішне) про археологічні дослідження в околицях Опішного протягом 2001-2002 рр.; завідувача відділу фондів Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації **Костянтина Мироненка** (Полтава) про нові давньоруські старожитності з території Полтавщини; аспіранта Полтавського університету споживчої кооперації України **Віктора Головатенка** (Полтава) про громадський пам'яткоохоронний рух в Україні наприкінці 1920-х-на початку 1930-х років.

Після доповідей і виступів відбулося жваве обговорення актуальних проблем археологічних досліджень в Україні.

За матеріалами читань найближчим часом побачить світ черговий «Археологічний літопис Лівобережної України», присвячений пам'яті Михайла Рудинського.

© **Валентина Троцька**, керамолог
(Інститут керамології — відділення Інституту народознавства НАН України,
Інститут археології НАН України)

20.01.2003

Горщечок.
Глина, ліплення, нігтеві
вдавнення, теракота,
9,6x11 см.
Чкалове, Дніпропетровщина.
Курган 2, поховання 1.
Остання чверть III-
поч. II тис. до н.е.
Ямна культура.
Розкопки 1984 року.
Національний музей-заповідник
українського гончарства
в Опішному, Центр досліджень
українського гончарства.
Фото Олеся Пошивайла

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

ЖУРНАЛ НЕ ВИДИХАЄТЬСЯ!

Сердечно дякую за прекрасний новорічний дарунок – «Український керамологічний журнал», №5. Користаюся зі святкової «волі» та виконую тепер Ваше давнє прохання – критично відгукнутися на «УКЖ» як членові редколегії.

1. Передусім «УКЖ», наскільки мені відомо, **перший галузевий художній часопис України**. Може, колись і ми матимемо «Український текстиль», «Українську вишивку», «Українське лозоплетіння», «Український метал» (уже є петербурзький, і то дуже добрий) етцетера, етцетера, етцетера. Згадав, що була, а може, ще й досі є, «Українська писанка». Ну, нехай уже «УКЖ» буде другим спеціалізованим, зате першим за довгим віком. Отже, **культурно-історичне значення «УКЖ», як-то кажуть, важко переоцінити**.

2. Мені здається, **журнал не «видихається»** (таке враження з'явилося було після попереднього номера з майже канцелярськими звітами дитячих художніх шкіл), а дорослішає. **Найбільше мені подобається його антропоцентризм** – велика частина матеріалів подається крізь призму особистості: чи то статті-персоналії й інші статті, чи то емоційна полеміка, чи то публікації до ювілеїв, чи некрологи. Особисто вдячний за вшанування пам'яті великого трудівника Анатолія Петровича Пономарьова, що так відповідально ставився до своєї місії та все робив, аби проводити очолювані ним колективні праці від задуму через ретельно організовані польові дослідження, планування й обговорення концептів і навіть деталей тексту – до друкарського верстату. Отож, **добре, що в «УКЖ» саме людина є мірою речей, бо ж люди – найдорожче та найцікавіше, що є у світі**.

3. Далі мене **надзвичайно тішить увага «УКЖ» до праці колег**, я маю на увазі бібліографію та рецензії, що наші люди дууже не люблять писати. Взаємне рецензування в науковому соціумі (тут не йдеться про однозначно хвальні чи, навпаки, рецензії) є тим, чим є кровообіг у організмі чи навіть обмін речовин. А тому

конструктивна критика – дефіцитний товар, і добре, що на сторінках «УКЖ» його не бракує. Проте **часом Ви передаєте куті меду чи то бочці меду дьогтю**. Наприклад, я майже з усім згодний по суті у Вашій рецензії на словник і майже в усьому не згодний щодо менторської «буквоїдської» форми викладу, котра мала би бути елегантнішою, не такою образливою. Від великого до смішного – тільки крок, і ліпше на пару кроків не наблизитися до цієї межі.

Ще приклад – Ваша «рецензія на рецензію». Це взагалі ризикований жанр, і тим більше неприйнятний над свіжою могилою рецензованої Вами рецензентки, яка позбавлена можливості продовжити дискусію, в якій Ви ставите таким чином останню крапку. На мою думку, Ваше «Слово на захист Миколук і Шмагала» (студентські керамологічні студії захищати не потрібно, проти них у Петрякової нема жодних заперечень) могло би бути доцільним, якби Фаїна Сергіївна була жива. Я думаю, вона мала повне право на роздратування, бо студентка та її керівник визнали можливим проігнорувати нещодавно надруковану працю на цю ж тему заслуженого дослідника. На жаль, ім'я цій студентці та її керівникові – легіон. Сьогодні, кого не візьми, – усі першопрохідці, піонери, хай і не дуже юні; всі орють наукову цілину, і всі вперше та й уперше. Вірю Вам, що і небіжчиця не пожалкувала дьогтю і що в її власних роботах не все гаразд. Наприкінці Ви зауважуєте, що їй передусім хотілося публічно заявити, немовби «рівень викладання...» і далі за текстом. Але ж Ви самі на багатьох прикладах підтвердили це її твердження кількома сторінками вище. Втім, оця, на мій погляд, нетактовність достатньою мірою компенсована двома змістовними меморіальними статтями про Фаїну Петрякову.

4. Мене радує швидке літературне зростання Вашого постійного автора та київського представника Володимира Онищенка, який пише все більше і, здебільшого, усе краще, предметніше, позбавляється журналістських штамів і навіть зробив дуже при-

стойну рецензію в №5, де вправляє мозки академічним докторам, мудро не виходячи за межі своєї компетенції.

5. Загалом **«УКЖ» – дорогий і у переносному, і у прямому значенні слова**. З переносним – усе ясно: це журнал, комплекти якого зберігатимуть вічно, подібно «Основі», «Миру искусства», «Киевской старине», «Старым годам» і т.п. унікальним виданням. Але **чи не надмірною є барокова пишність «УКЖ»?** Напевно, Ви не погодитесь зі мною, коли скажу, що деяким текстам іде на шкоду розкішний крейдований папір, на якому вони надруковані. Вони були б симпатичніші на простому офсетному, коли не на газетному. Не вставляємо ж ми у золоту раму дитячий малюнок, хай і геніальний! **Кумедно виглядає знак копірайту під трьома короткими рядками якого-небудь відгуку. Добре, що Ви завжди подаєте відомості (можливо, аж надто докладні) про авторів і їхні фото наприкінці випуску, то для чого ще й дублювати це при кожній статті?**

6. Буду закінчувати. **Завдяки «УКЖ», у кераміків України створюється свій загальнонаціональний корпоративний соціум**, який є складовою всесвітнього. **«УКЖ» не тільки інформує, а й організує, структурує громадсько-культурне життя галузі, робить його прозорішим, демократичнішим, ефективнішим**. Я з особливим задоволенням бачу в «УКЖ» розвиток деяких журнальних ідей, які були наголошені АНТом, передусім – висока питома вага нової точної

інформації (що знадобиться завтра упорядникам енциклопедичних видань), критичний дискурс, рішуче прагнення позбавлятися загальників, інформаційного «шуму» та всього того, що називають «водою», «тюлькою», «локшиною», «понтами», «духовкою» і т. п. Є у Вас і порох, і потенціал, і динаміка, і можливості до розвитку та вдосконалення, і, найголовніше, – талановитий менеджмент, не емансипований від ідеалізму та романтики, що тепер рідкість. І взагалі, **то слід визнати чудом – майже п'ятнадцятирічне функціонування фантастичного закладу в Опішному з усією його периферією, інфраструктурою та немінучими окремими недоліками як продовження очевидних достоїнств, очевидних у Опішному й поки що не дуже бачених у інших віддалених від столичних міст місцевостях**.

Бажаю Вам усіх благ і щедрих Божих милостей у Новому 2003 та подальших роках!

© **Михайло Селівачов**,
доктор мистецтвознавства, професор
(Інститут мистецтвознавства, фольклористики
та етнології імені Максима Рильського
НАН України, Київський державний інститут
декоративно-прикладного мистецтва і дизайну
імені Михайла Бойчука)

04.01.2003

ГОНЧАРСЬКА КНИГОЗБІРНЯ УКРАЇНИ

БІБЛІОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКОГО ГОНЧАРСТВА. 2001:
Національний науковий щорічник / За редакцією доктора історичних наук
Олеса Пошивайла. — Опішне: Українське Народознавство, 2002. — Вип.3. — 136 с.: іл.

Побачив світ черговий випуск унікального бібліографічного видання, присвяченого гончарству, кераміці, керамології. Щорічник підготовлено колективом Гончарської Книгозбірні України — всеукраїнської спеціалізованої бібліотеки з проблем українського та світового гончарства, яка є структурним підрозділом Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.

Бібліографічний покажчик охоплює вітчизняні та зарубіжні публікації про українське гончарство, кераміку, керамологію, у вихідних даних яких зазначено 2001-й рік як рік видання. У додатку подано публікації за 2000 рік, які з різних причин не ввійшли до попереднього випуску. Ступінь повноти реєстрації публікацій визначається їхньою наявністю в Гончарській Книгозбірні України або в Національному архіві українського гончарства в Опішному.

Тематичне спрямування бібліографічних матеріалів — від археології, історії, етнографії і мистецтва гончарювання до різноаспектних проблем технічної кераміки. До реєстру включено різні види друкованої продукції наукового, науково-популярного, довідкового, публіцистичного, тематичного спрямування. Описано книги (монографії), збірники наукових праць, тези доповідей наукових конференцій), автореферати дисертацій, брошури, буклети, повідомлення, статті зі збірників, журналів, газет, інших періодичних і серійних видань. Бібліографічний опис видань здійснено мовою оригіналів, згідно з діючими в Україні стандартами. За відсутності назви публікації, останню сформовано на основі вивчення змісту і взято у квадратні дужки.

Усі бібліографічні позиції щорічника мають анотації (за винятком тих, у яких назва публікації відображає її зміст) та суцільну нумерацію, починаючи з першого випуску. Всі матеріали систематизовано в алфавітному порядку за прізвищами авторів або назвами публікацій. Для зручності

користування бібліографічна частина має іменний та географічний покажчик, також подано перелік використаних періодики і видань, що продовжуються.

У щорічнику також подано огляд деяких керамологічних видань 2001 року, розлогу статтю про Гончарську Книгозбірню України як науково-дослідницький та інформаційний центр з проблем українського і світового гончарства, відомості про нові керамологічні надходження до Книгозбірні у відповідному році. Видання містить також короткий бібліографічний покажчик літератури з медико-біологічних аспектів використання глини і глиняних виробів у побуті давнього і сучасного населення України, добірку гончарських експертизи роботи Анни Терехової, список добродійників. Читачі матимуть нагоду ознайомитися з рекламною інформацією видавництва «Українське Народознавство».

«Бібліографія українського гончарства» — це своєрідний путівник у царині вітчизняного гончарства.

На жаль, поза щорічником залишився значний масив інформації, опублікованої в місцевих та інших регіональних книжкових і періодичних виданнях України, тому що деякі з них взагалі не потрапляють до міських, районних чи обласних бібліотек, не кажучи вже про національні книгозбірні.

Саме тому видавці «Бібліографії українського гончарства» звертаються до вчених-керамологів, мистців, краєзнавців, журналістів, працівників регіональних, місцевих бібліотек України з проханням інформувати Гончарську Книгозбірню України про всі відомі їм матеріали з проблем гончарства, кераміки, щоб цей доробок влився в загальнонаціональний інформаційний потік, був належно пошанований і став відомим всеукраїнському і зарубіжному колу фахівців. Як уже зазначалося, важливою умовою публікації матеріалів у щорічнику є наявність їх у Гончарській Книгозбірні України чи в Національному архіві українського гончарства в Опішному. Оригінали чи ксерокопії статей слід надси-

лати за адресою: Гончарська Книгозбірня України, вул.Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна, тел. (05353) 42416, 42175; факс (05353) 42416; e-mail: opishne@pi.net.ua. При цьому необхідно чітко зазначити джерело публікації за поданою схемою.

**«БІБЛІОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКОГО
ГОНЧАРСТВА» —
видання унікальне не лише
в галузі вивчення українського
народного мистецтва, а й взагалі
народної культури України.
Воно адресоване керамологам,
мистцям, краєзнавцям,
бібліотечним працівникам,
викладачам і студентам
вищих навчальних закладів.**

Придбати книгу можна
в Гончарській Книгозбірні України
за адресою:
вул.Партизанська, 102, Опішне,
Полтавщина, 38164,
тел. (05353) 42175, факс (05353) 42416;
e-mail: opishne@pi.net.ua

© **Ольга Карунна**,
провідний бібліотекар
(Гончарська Книгозбірня України)

18.02.2003

В Е Л Ъ М И Ш А Н О В Н І Д О Б Р О Д І І !
Керамологи, керамісти, технологи, археологи, етнографи, історики, мистецтвознавці, культурологи, художники, журналісти, краєзнавці, УСІ, КОМУ НЕ БАЙДУЖЕ ДУХОВНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ!
**Гончарська Книгозбірня України
ЩИРОСЕРДНО ПРОСИТЬ ВАС НАДСИЛАТИ ЇЇ УСІ ВАШІ ПУБЛІКАЦІЇ**
з питань гончарства, кераміки України та інших країн світу в оригіналах чи ксерокопіях.

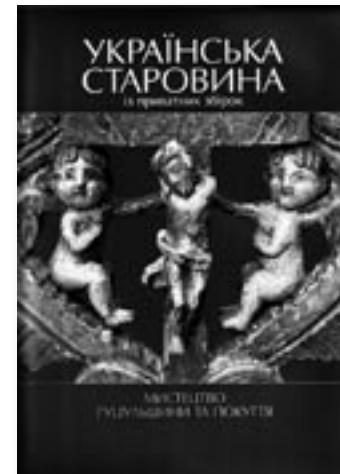
Умовою публікації в щорічнику Ваших матеріалів є наявність їх у Гончарській Книгозбірні України чи в Національному архіві українського гончарства. При цьому необхідно чітко зазначити джерело публікації за такою схемою:

для книг: Автор. — Назва книги. — Місце видання: Видавництво, Рік видання. — Кількість сторінок;
для статей: Автор. Назва статті // Назва періодичного видання (книги), де надрукована стаття. — Місце видання: Видавництво. — Рік. — №. — Випуск. — Том. — День. — №№ сторінок.

Усі Ваші публікації, публікації про Вас
буде включено до анотованих статей
Національного наукового щорічника
«Бібліографія українського гончарства»

За необхідності,
Книгозбірня оплатить поштові витрати
та вартість надісланих видань

КНИГА — ПЕРЕМОЖЕЦЬ РОКУ

Дев'ять попередніх виставок представили глядачам приватні колекції українського іконопису зі збірок Лідії Лихач (Київ), Миколи Бабака (Черкаси), Лізи Клименко (Київ) і Олега Якубовського (Київ); збірку золотарства Юрія Коваленка (Черкаси), збірку давнього скла, кераміки, металу Олександра Пилипенка (Київ), мистецько-етнографічну збірку «Лебедія» Бориса Ткаченка (Лебедів), приватну колекцію вишивки Поділля подружжя Причипеїв (Київ), приватну колекцію Нарциса Кочережка (Київ).

Львівські колекціонери — Тарас Лозинський, Олекса Валько, Андрій Цибко, Любомир Яремчук, Юрій Юркевич, Оксана Романів та Левко Тріска виставили свої зібрання творів народного мистецтва на суд вибагливого київського глядача. Ця виставка стала своєрідною презентацією ідеї каталога «Українська старовина із приватних збірок: мистецтво Гуцульщини та Покуття», над підготовкою матеріалів до якого працювала Лідія Львова». Ця виставка була десятою в рамках акції «Українська старовина з приватних збірок», започаткованої в червні 2001 року. Вона має на меті привернути увагу держави до приватних збирачів, показати їхні збірки широкому загалу, нагадати, що найбільш відомі музеї світу поклали з копійкою праці колекціонерів; вона також засвідчує, що справа Івана Гончара має продовження, а його хатній музей переріс між культурного феномена і став явищем соціально-політичним, знаковим у всьому українському світі.

Книга з 360 сторінок, у якій вмістилися 637 ілюстрацій, встигла побувати на Форумі видавців у Львові, який проходив з 20 по 23 вересня 2002 року. Над створенням її працював невеликий колектив, організований Лідією Лихач. Дев'ятий Форум видавців для неї був щасливим: саме книга, вимріяна і втілена нею в житті, стала книгою року й отримала перше місце в номінації «Художній альбом і подарункове видання».

У каталозі подано вибрані твори з львівських збірок Івана Гречка, Володимира Вітрука, Ярослава Лемика, Богдана Сороки, Тараса Лозинського, Юрія Юркевича, Андрія Цибка, Олекси Валька, Любомира Яремчука, Романа Петрука, Оксани Романів, Левка Тріски, Ярослава Мотики та Петра Лінинського.

У передмові до альбому Віктор Ющенко написав: «Додавши до світової цивілізації неповторні шедеври української культури, ми зможемо зберегти себе і забезпечити Україні гідне місце в сім'ї європейських народів».

У книзі подано ікони на склі (116), кахлі (200), миски (95), свічнички-трійці (122), мосяжні нагрудні чоловічі хрести та дерев'яні ручні (102). Також написано тексти до кожного виду народного мистецтва та вміщено знімки колекціонерів, розповіді їх про себе, про те, як прийшли та стали на стежку рятівників народних шедеврів. Є серед них відомі мистці, яким сам Бог велів рятувати скарби, але більшість із них — прості, залюблені у свою справу життя люди.

Лишається тільки пошкодувати, що така змістовна й цікава книга, яких останніми роками нечасто побачиш на розкладках магазинів, з'явилася у світ невеликим накладом — усього 1000 примірників. Це дуже мало для обширів України.

© **Володимир Онищенко**,
художник-кераміст

28.09.2002

Студентка відділу кераміки Львівської академії мистецтв Анна Терехова. Опішне. 2002. Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства

ГОНЧАРСЬКІ ЕКСЛІБРИСИ Анни Терехової

У 1960-1980-ті роки студенти Львівського Львівського училища декоративного і прикладного мистецтва імені Івана Труша, учні Косівського технікуму народних художніх промислів імені Василя Касіяна та інших мистецьких закладів України майже щороку практикували на Опішненському заводі «Художній керамік». Багато з них і досі згадують ті часи, як найкращі в їхньому студентському житті.

Упродовж останнього десятиліття ситуація різко змінилася на гірше. Завод «Художній керамік» працював усе рідше, відходили у славлені майстри, мистецьких достоїнств у знаної в усьому світі кераміки в 1990-ті роки ставало все менше. У той же час скоротилося фінансування вищої освіти, матеріальне забезпечення студентських виїзних практик стало мізерним.

Проте, незважаючи на всі хронічні негаразди, в Опішному утверджувався Національний музей-заповідник українського гончарства, який ставав центром гончарського життя країни, а у Львові все потужнішою ставала діяльність Львівської академії мистецтв. Співпраця-діалог двох визначальних центрів гончарської культури України набула нових форм і динамічно втілювалася в мистецьких і наукових акціях національного масштабу (симпозіуми, фестивалі, конференції, мистецькі проекти).

З 2002 року, за ініціативою львів'ян, відновлено традицію літніх практик студентів у Опішному. Влітку на творчо-виробничій базі Національного музею-заповідника українського гончарства проходила практику студентка I курсу відділу художньої кераміки Львівської академії мистецтв Анна Терехова

Анна Терехова. Екслібриси Гончарської Книгозбірні України. Папір, перо, туш. Опішне. 2002. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства

7

8

9

10

11

Анна Терехова. Екслібриси Гончарської Книгозбірні України.

Папір, перо, туш. Опішне. 2002. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства

(науковий керівник – кандидат мистецтвознавства, доцент Василь Гудак).

Працівники музею були подивовані старанністю і завзяттям молодого керамістки. Майже місяць вона провела в спілкуванні з найвидатнішими майстрами сучасного опішненського гончарства; натхненно опрацювала керамологічну літературу в Гончарській Книгозбірні України, змальовувала археологічну кераміку, переглядала фото- і відеоматеріали про українську та світову кераміку.

Нині в суспільстві все активніше культивуються ідеї про вторинність народного мистецтва порівняно з творами професійних (дипломованих) мистців. Подіб-

ною ерессю, на жаль, вражено багато мистецьких освітніх закладів. Тому відродно було спостерігати, з яким пієтетом ставиться до творів народного гончарства першокурсниці Львівської академії мистецтв. Напевно з цього благочестя й захоплення небаченим доти книжковим зібранням якось несподівано з-під її рук постала серія з 11 екслібрисів Гончарської Книгозбірні України. За 15-літню історію республіканської спеціалізованої бібліотеки з проблем українського і світового гончарства – це перша колекція екслібрисів, присвячених її книжковим зібранням. В основу більшості книжкових знаків покладено твори кераміки, до певної міри знакові для музею-заповідника: «барани» і свічник

гончаря, Заслуженого майстра народної творчості України, лауреата Національної премії України імені Тараса Шевченка Михайла Китриша (№3, 5); «леви» і «бики» гончаря, Заслуженого майстра народної творчості України, лауреата Національної премії України імені Тараса Шевченка Василя Омеляненка (№10); свистунці гончарівни, Заслуженого майстра народної творчості України Насті Білик-Пошивайло (№8); монументальні керамічні скульптури: «Лелеки» – вінницького художника-кераміста Володимира Овраха (№6), та «Український світ» – спільної роботи полтавського мистця Олега Перця і опішненських майстрів Олександра Шкурпели й Насті Білик-Пошивайло (№7). Один екслібрис (№11) засвідчує, що його авторка ретельно споглядала великі майолікові тарелі, експоновані в музеї-заповіднику, роботи Заслуженого майстра народної творчості України Григорія Денисенка, Заслуженого художника України Михайла Денисенка і Народного художника України Петра Печорного.

Цікаво вирішено екслібрис, який, відповідно до абрєвіатури книгозбірні, розпадається на частини. Така тричленність викликає асоціації з книжко-

вими полицями й немовби моделює складний шлях до пізнання таємниць гончаротворення (№9). На противагу конструктивізму цього знака, важливими композиційними елементами кількох інших стали барокові орнаментальні мотиви, які створюють атмосферу урочистості й духовної сублимації від спілкування з книжковими скарбами (№1, 4).

Отже, літня практика в Опішному не була марною. Вона стала етапною в становленні молодого керамістки й успадкуванні колосальної творчої спадщини українського гончаротворення. А 2003 року гончарська столиця України готова прийняти на практикування уже п'ять студентів зі Львова.

© **Олесь Пошивайло**, доктор історичних наук
(Інститут керамології — відділення Інституту народознавства НАН України)

28.10.2002

Довідка «УКЖ»: АННА ТЕРЕХОВА ПРО СЕБЕ

Народилася 03.11.1980 в м.Зея Амурської області. У 1989 році, разом із сестрою, відправлена до бабусі в Україну. З 1989 року жила і вчилася в с.Малиничі Хмельницької області. Паралельно зі звичайною школою відвідувала художню школу в Хмельницькому (провчилася там 4 роки, закінчила з відзнакою).

У 1996 році закінчила 9 класів і поїхала поступати в Миргородський керамічний технікум імені Миколи Гоголя. Ці 5 років, які я провчилася в Миргороді, стали для мене найкращим моментом у житті. Я дякую долі за те, що потрапила в це дивовижне місто; за те, що саме Миргород став для мене другою «домівкою».

Уже в Миргороді я визначилася ким хочу бути і чим буду займатися. Кераміка припала мені до душі і саме тому я вирішила продовжувати навчання.

Зараз я студентка Львівської академії мистецтв, I курсу художньої кераміки. Спочатку було важко звикнути до нового місця, але з часом влаштувалося. Завдяки академії, в якій я навчаюся, у мене з'явилася можливість потрапити на практику в Опішне – центр кераміки в Україні. Напевно, кращого й годі бажати!

Тут я познайомилася з гарними людьми, побачила, впевнена, найкращу книгозбірню – від неї я була в захваті; побувала на археологічних розкопках та отримала багато-багато інших захоплюючих вражень.

Кераміка зайняла в моєму житті важливе місце. З чого починалося формотворення кераміки і що ми можемо побачити зараз, пройшовши крізь століття: це такі дивовижні речі, які вражають мене своєю ідеєю, красою. І думаю: «Наскільки ж таки глина — дивовижна матерія, що, проіснувавши сотні, тисячі років, і надалі дозволяє нам створювати речі, які дивують нашу свідомість! Невипадково кажуть, що глина, як жива!»

© **Анна Терехова, художник-кераміст**
(Львівська академія мистецтв)

15.08.2002

ІНФОРМАЦІЯ

МІЖНАРОДНІ НАУКОВО-ТЕХНІЧНІ ЗАХОДИ 2003 РОКУ,
ПОВ'ЯЗАНІ З КЕРАМОЛОГІЧНОЮ ПРОБЛЕМАТИКОЮ*

№№	Найменування заходу	Організатор (телефон, факс, e-mail)	Місце і час проведення
1	INTERGLASS: 12-а Міжнародна виставка скла та кераміки	Malgorzata Malinska, Лодзинські міжнародні виставки т. +48 42 638 6260 ф. +48 42 637 2935	Лодзь (Польща) 13-15 лютого
2	8-й Міжнародний семінар «Кераміка, клітини, тканини»	Інститут досліджень та технології кераміки т. +39 0546 69 9711 ф. +39 0546 69 9719	Фаєнца (Італія) Квітень-травень 2003
3	3-й Європейський конгрес з дослідження середньовіччя	Helsinki-Finland Congress Bureau т. +358 9 668 9540 ф. +358 9 6689 5410 e-mail: hfcf@hfcf.fi http://www.hfcf.fi/	Йювяскюля (Фінляндія) Червень 2003
4	3-я Азіатська нарада з електрокераміки	Dr. Zhu Weiguang, School of Electrical & Electronic Engineering, NTU т. +65 6790 4541 ф. +65 6792 0415 e-mail: ewzhu@ntu.edu.sg http://amec-3.ntu.edu.sg	Сінгапур 29 червня- 04 липня
5	ICHL-2003: Міжнародна конференція з історичної лінгвістики (Historical Linguistics)	Lene Schosler, Univ. of Copenhagen e-mail: schoesl@hum.ku.dk http://www.hum.ku.dk/romansk/Forskning/ichl/ index.html	Копенгаген (Данія) 11-15 серпня
6	CERAMITEC: Міжнародна спеціалізована виставка з виробництва керамічних виробів та порошкової металургії	Messe München GmbH т. +49 89 949 20720/20721 ф. +49 89 949 20729 e-mail: info@messe-muenchen.de http://www.ceramitec.de	Мюнхен (Німеччина) 16-20 вересня
7	UNITECR`03 CONGRESS: 8-й Всесвітній конгрес із вогнетривкої кераміки (Eco Refractory for the Earth)	Technical Assn of Refractories, Japan т. +81 3 3572 0705 ф. +81 3 3572 0175 e-mail: hideo-komatu@nifty.com http://www.plando.co.jp/unitecr2003/	Осака (Японія) 19-22 жовтня

*<http://www.nas.gov.ua>

ХАРКІВСЬКА МІСЬКА ХУДОЖНЯ ГАЛЕРЕЯ

КВІТЕНЬ 2003: «А МЕНІ ЛІТАТЬ ОХОТА!»

ВИСТАВКА-АКЦІЯ
ХУДОЖНИКА-КЕРАМІСТА
ЖАННИ СОЛОВЙОВОЇ

У квітні 2003 року в Харківській міській художній галереї відбудеться виставка-акція харківського художника-кераміста Жанни Соловйової під назвою «А мені літять охота!», яка познайомить глядачів з новим циклом робіт мисткині з гончарних глин (більше 50 творів посудних форм). Зберігаючи шанобливе ставлення до форми і сповідуючи оригінальну філософію її змісту, запропонованим до публічного огляду циклом робіт Жанна Соловйова збагатила її новим смисловим навантаженням, складними об'ємами і самотніми кольорами.

ДОВІДКА «УКЖ»:

ЖАННА СОЛОВЙОВА народилася 26.04.1941 року в м.Фастів Київської області. Навчалася в Харківському художньому училищі (1958-1963); Вищому художньо-промислому училищі (колишньому Строгановському) в Москві (1963-1968). Член Національної спілки художників України (з 1971). Працювала викладачем у Харківському художньо-промислому інституті (1972-1977).

З 1968 року — учасниця більше 40 республіканських, всесоюзних і міжнародних виставок у Харкові, Києві, Москві (Росія), Будапешті (Угорщина), Кракові (Польща), Бухаресті (Румунія), Фаєнце (Італія). Персональні виставки: 1988, 1991, 1993, 1996 (Харків); 1996 (Київ).

Твори зберігаються в Національному художньому музеї (Київ), Харківському художньому музеї, Харківській міській художній галереї, у приватних колекціях в Україні та в інших країнах.

Адреса галереї:

вул.Чернишевського, 15, Харків, 61062, Україна,
тел.: (0572) 47-40-34,
e-mail: galeri@ukrsat.kharkov.ua
<http://www.vgallery.com.ua>

* «УКЖ» щиро дякує директору Харківської міської художньої галереї Тетяні Тумасьян за надану інформацію про виставку Жанни Соловйової

РЕДАКЦІЯ «УКЖ» ГОТУЄ ДО ВИДАННЯ ТЕМАТИЧНІ ВИПУСКИ ЖУРНАЛУ:

№3 (9). 2003

«РЕСТАВРАЦІЯ КЕРАМІКИ»

Основна проблематика публікацій:

- сучасні наукові дослідження в реставраційній практиці;
- досвід реставрації творів декоративно-ужиткового мистецтва;
- експертиза, збереження та проблеми реставрації музейних пам'яток;
- методика, технологія реставрації кераміки.

Матеріали приймаються до 01.07.2003

№4 (10). 2003

«АРХІВ УКРАЇНСЬКОГО ГОНЧАРСТВА»

Основна проблематика публікацій:

- наукова спадщина керамологів, етнографів, мистецтвознавців;
- особисті архіви художників-керамістів, народних майстрів-гончарів;
- матеріали польових наукових експедицій;
- документи про діяльність гончарних артілей, керамічних підприємств, гончарських навчальних закладів;
- спогади, рукописи, епістолярія, персоналії, фотографії, що мають відношення до гончарства, кераміки XVI-XX ст.

Матеріали приймаються до 01.10.2003

№1 (11). 2004.

«КЕРАМІКА АРХЕОЛОГІЧНИХ КУЛЬТУР УКРАЇНИ»

Основна проблематика публікацій:

- дослідження керамічних комплексів чи окремих знахідок кераміки археологічних культур;
- аналіз форм, орнаментики кераміки, техніки і технології роботи гончарів, гончарської обрядовості;
- кераміка як джерело історичних реконструкцій (світлогляд, естетичні уявлення давніх етносів, міграційні процеси, розвиток економіки);
- колекції археологічної кераміки та гончарських інструментів в Україні та в країнах далекого і близького зарубіжжя;
- проблеми атрибуції, збереження, консервації і реставрації, популяризації кераміки;
- каталогізація та опублікування керамічних виробів;
- виставки кераміки;
- дослідники і збирачі колекцій археологічної кераміки (історія формування);
- ставлення центральної і місцевої виконавчої влади до проблеми збереження історико-культурної спадщини в Україні.

Матеріали приймаються до 01.02.2004

№2 (12). 2004

«ЕТНОГРАФІЯ ГОНЧАРСТВА»

Основна проблематика публікацій:

- історичний розвиток гончарних центрів;
- гончарство як феномен культури;
- генезис і еволюція гончарства в Україні;
- основні закономірності розвитку технічних знань у гончарстві;
- формувальні маси, гончарські інструменти та будівлі;
- семіотика гончарства і гончарних виробів;
- міфологічні уявлення про глину, гончарів, гончарство;
- професійна обрядовість і побут гончарів;
- гончарні вироби в календарній обрядовості;
- глиняна іграшка в народній культурі українців;
- українське гончарство та традиційна культура інших етносів.

Матеріали приймаються до 01.03.2004

№3 (13). 2004

«МИСТЕЦТВО КЕРАМІКИ»

Основна проблематика публікацій:

- історія становлення художньо-стильових особливостей осередків українського гончарства;
- особливості формування асортиментного складу гончарної продукції;
- функції гончарних виробів;
- форми глиняних виробів і етнічний світлогляд;
- тенденції сучасного розвитку мистецтва кераміки;
- орнаментика глиняних виробів;
- мистецтвознавчий аналіз окремих творів кераміки;
- проблеми підготовки художників-керамістів, гончарські навчальні заклади;
- історія славних гончарських родів України;
- колекції кераміки.

Матеріали приймаються до 01.07.2004

№4 (14). 2004

«ГОНЧАРСЬКА ПЕРІОДИКА»

Основна проблематика публікацій:

- українське гончарство в публікаціях XIX-XX ст.;
- перші українські журнали з проблем кераміки;
- сучасна українська та зарубіжна гончарська періодика;
- гончарство і держава: заходи органів державної влади (місцевого самоврядування) щодо підтримки гончарства;
- огляди окремих гончарських видань.

Матеріали приймаються до 01.10.2004

Запрошуємо керамологів, археологів, мистецтвознавців, музейних працівників, краєзнавців, колекціонерів бути авторами тематичних випусків «УКЖ». Для цього просимо не пізніше зазначених вище дат надсилати статті з визначених проблем [обсягом – до 15 сторінок (А-4), на дискеті, бажані ілюстрації; детальний перелік вимог до оформлення статей дивіться на наступній сторінці «УКЖ»]. Статті приймаються **безкоштовно**. Автори отримують один примірник журналу **безкоштовно**.

Статті більшого обсягу – до 50 сторінок (А-4, на дискеті) приймаються для опублікування в четвертій книзі Національного наукового щорічника «Українська керамологія» (до 01.04.2004 року), який побачить світ у другій половині 2004 року. Статті приймаються **безкоштовно**. Автори отримують один примірник щорічника **безкоштовно**.

Нагадуємо ще раз, що постановою Президії Вищої атестаційної комісії України від 14.11.2001 року №2-05/9 «Український керамологічний журнал» та «Українську керамологію» внесено до «Переліку №9 наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук» зі спеціальностей «історичні науки» та «мистецтвознавство».

У редакції можна замовити попередні випуски «УКЖ» (2001: №1, 2; 2002: №1, 2, 3, 4) та «УК» (2002. – Кн.2).

Адреса редакції: вул. Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164; тел./факс (+ 38 05353) 42416, 42175; e-mail: opishne@pi.net.ua

© Олесь Пошивайло, головний редактор

Милі друзі!

- ✓ Якщо Ви прагнете краще пізнати археологію, історію, етнографію, мистецтво гончарства, дізнатися про сучасний стан гончарних центрів України;
- ✓ Якщо Вас цікавить світ художньої чи технічної кераміки, найважливіші події в Україні і світі, пов'язані з керамікою;
- ✓ Якщо Ви слідкуєте за останніми досягненнями мистців-керамістів і вчених-керамологів;
- ✓ Якщо для Вашої діяльності важливі новітні книги та журнали з проблем кераміки, –

Вам просто необхідно мати під рукою керамологічні видання видавництва «Українське Народознавство»!

ЦЕ ЄДИНІ В УКРАЇНІ КЕРАМОЛОГІЧНІ ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ.

До роздрібно-книготорговельної мережі вони не надходять. Щоб не мати клопоту з їх своєчасним придбанням, замовляйте видання безпосередньо у видавництві «Українське Народознавство» за адресою:

вул. Партизанська, 102, Опішне,
Полтавщина, 38164, Україна,
тел. (+38 05353) 42175, 42415,
факс (+38 05353) 42416;
e-mail: opishne@pi.net.ua

ЄДИНИЙ В УКРАЇНІ КЕРАМОЛОГІЧНИЙ ЖУРНАЛ має кольорові ілюстрації і обсяг до 160 сторінок

ЙОГО МОЖНА ЗАМОВИТИ у видавництві «Українське Народознавство»

Вартість 1 прим. — 18 грн.
Піврічне замовлення: 2 числа — 28 грн.
Річне замовлення: 4 числа — 52 грн.
(Вартість не включає поштових витрат)

ДО УВАГИ ЧИТАЧІВ «УКРАЇНСЬКОГО КЕРАМОЛОГІЧНОГО ЖУРНАЛУ»!

ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА на «УКЖ» на 2003-й рік!

Її можна оформити в операційних залах поштамтів і відділень зв'язку за «Каталогом видань України. 2003».

Передплатні індекси «УКЖ»: для індивідуальних передплатників **01198** для підприємств та організацій **01177**

Вартість передплати:

I квартал — 15,74 грн.
півроку — 31,48 грн.
рік — 62,96 грн.

I квартал — 20,74 грн.
півроку — 41,48 грн.
рік — 82,96 грн.

Оплата здійснюється як за готівку, так і за безготівковим розрахунком.

Передплата «УКЖ» за межі України оформляється на умовах, про які можна дізнатися у видавництві

Редакція «УКЖ» приймає для опублікування статті на теми гончарства, кераміки обсягом до 15 сторінок формату А-4 (без урахування ілюстрацій); повідомлення, інформацію не більше 8 сторінок (А-4). **Перевага надається матеріалам з ілюстраціями та в електронному вигляді. Не приймаються:** копії статей; матеріали надіслані/надруковані в інших періодичних виданнях; матеріали, не підписані авторами. Усі матеріали публікуються безкоштовно.

Відповідно до постанови Президії Вищої атестаційної комісії України від 15.01.2003 року №7-05/1 до друку в «УКЖ» приймаються наукові статті, які мають такі необхідні елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ОПУБЛІКУВАННЯ В «УКЖ»:

- 1) Матеріали українською мовою просимо друкувати на друкарській машинці (принтері), з одного боку паперу формату А4 (210x297 мм). Усі сторінки рукопису повинні мати суцільну нумерацію. Рукописні вставки та вклейки не дозволяються. Матеріали в електронному вигляді подавати на дискетах 3.5", CD, MO 230-640MB (*.doc, *.rtm, *.r65, *.rmd, *.xrd, *.indd). При цьому обов'язково слід надіслати підписаний автором текст статті на папері.
- 2) Посилання на джерела подаються наприкінці матеріалу, за правилами бібліографічного опису наукових видань з обов'язковим зазначенням: місця видання, видавництва, року видання, тому, книги, номера видання, сторінки використаної цитати. Скорочені (аббревіатурні) посилання на періодичні видання дозволяються лише в тому випадку, якщо матеріал має список умовних скорочень. Якщо подається алфавітний список літератури, спершу зазначаються видання кирилицею, далі — латиницею. Усі знаки, які не можуть бути надруковані на машинці (принтері), необхідно вписати в текст від руки, чорним чорнилом (пастою, тушшю), чітко і за єдиною системою написання. Якщо знак (символ) може бути сплутаний з іншими, близькими за написанням, слід пояснити на лівому полі, що це за знак (символ). Грецькі літери слід підкреслити червоним олівцем.
- 3) Текстовий оригінал має бути підписаний автором на останній сторінці із зазначенням таких відомостей про себе:
 - прізвище та ім'я;
 - день, місяць, рік і місце народження;

- місце проживання;
- освіта (навчальний заклад і рік закінчення), місце роботи, посада;
- науковий ступінь, вчене звання;
- почесні звання, державні нагороди;
- головні напрями наукових досліджень;
- основні наукові праці (повний бібліографічний опис);
- тема, над якою працюєте нині;
- домашня і службова поштові адреси, телефони, факси;
- дата підпису матеріалу;
- **фото автора матеріалу.**

- 4) Як оригінали ілюстрацій автор може подати:
 - графічні та напівтонові малюнки і фотографічні знімки;
 - діапозитиви (слайди) та негативи;
 - електронні файли (*.tif, *.jpg).

В усіх випадках запозичення ілюстрацій з іншого видання обов'язкове бібліографічно повне зазначення джерела. Оригінали фотоілюстрацій слід подавати розміром не менше бажаного відбитка в журналі.

Ілюстрації слід нумерувати згідно з порядком посилань на них у тексті матеріалу. Для всіх видів ілюстрацій подається загальна нумерація. У рукописі на лівому полі, в прямокутнику повинні бути зазначені номери ілюстрацій і таблиць навпроти того місця в тексті, де бажано їх надрукувати. Підписи до ілюстрацій додаються на окремому листі. До кожної ілюстрації інформація-легенда додається в такій послідовності: Автор. Назва. Матеріал. техніка. Розміри. Місце виготовлення (побутування). Даткування. Місце знаходження. Шифр зберігання. Автор ілюстрації чи фото. Публікується вперше чи повторно. Для археологічної кераміки слід зазначити назву поселення, де знайдено виріб, час її виготовлення, належність до певної археологічної культури, місце зберігання. Для ілюстрацій слід вживати слово «малюнок», а не «кресло».

- 5) До кожного матеріалу бажано додати резюме українською та англійською мовами.
- 6) Автори публікацій відповідають за повноту висвітлення питання, системність викладу, достовірність наведених фактів та їх автентичність, правильне цитування, посилання на джерела, написання власних імен, географічних назв і т.п.
- 7) Редакція застерігає за собою право скорочувати матеріали та правити мову. Надіслані матеріали не повертаються.
- 8) Автори публікацій, обсягом більше 3-х журнальних сторінок тексту (без урахування ілюстрацій), безкоштовно одержують один примірник журналу. Автори публікацій, обсягом менше 3-х журнальних сторінок тексту, одержують ксерокопії статей.

АБАШИНА НАТАЛЯ, 20.07.1951 р.н.; старший науковий співробітник відділу слов'янської археології Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук; автор близько 50 наукових праць з проблем походження слов'ян.
[Пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна, тел. (+38 044) 4189152, факс (+38 044) 4183306].

АЛІНКЕЙ СОРИН, 28.01.1978 р.н.; музеєзнавець Тульчеського Науково-дослідного інституту екології і музеєзнавства; досліджує пам'ятки середнього і пізнього бронзового віку, раннього залізного віку.
[Str.14 Noembrie, nr.3, or.Tulcea, 8800, Romania, e-mail: sailincai@yahoo.com].

БЕРЕСТ РОМАН, 09.05.1957 р.н.; доцент кафедри археології, античності та середньовіччя Львівського національного університету імені Івана Франка; кандидат історичних наук; займається середньовічною археологією.
[Вул.Університетська, 1, Львів, 79000, Україна, тел./факс (+38 0322) 971668, e-mail: inu@franco.lviv.ua].

БУРДО НАТАЛЯ, 30.03.1953 р.н.; старший науковий співробітник Інституту археології НАН України; кандидат історичних наук; автор 50 наукових праць, у тому числі співавтор 2-х колективних монографій; досліджує енеолітичну культуру України.
[Вул.Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна, тел. (+38 044) 4192718, факс (+38 044) 4183306, e-mail: videjko@i.com.ua].

ВІДЕЙКО МИХАЙЛО, 23.01.1956 р.н.; старший науковий співробітник Відділу археології енеоліту і бронзового віку Інституту археології НАН України; кандидат історичних наук; автор 106 наукових праць, в тому числі 6 монографій (2 – у співавторстві): «Давні поселення України» (2000), «Археологія в Інтернеті» (2001), «Трипільська цивілізація» (2002), «Трипільська протоміста. Історія досліджень» (2002); досліджує культури мідного віку на території України.
[Вул.Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна, тел. (+38 044) 4192718, факс (+38 044) 4183306, e-mail: videjko@i.com.ua].

ГАВРИШ ПЕТРО, 07.03.1956 р.н.; доцент Полтавського державного педагогічного університету імені Володимира Короленка; кандидат історичних наук; автор більше 40 наукових праць, у тому числі монографії «Проблема скіфського часу в лісоствелу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Прип'ялля)» (2000); працює над темою «Історія міста Гелон у Геродотовій Скіфії».
[Вул.Острозького, 2, Полтава, 36001, Україна, тел. (+38 0532) 72725].

ГЕЙКО АНАТОЛІЙ, 23.12.1966 р.н.; завідувач сектора Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації; досліджує кераміку епохи пізньої бронзи – раннього залізного віку; автор близько 50 наукових праць.
[Вул.Комсомольська, 37, Полтава, 36011, Україна, тел./факс (+38 0532) 22612, e-mail: w_darth@persik.kot.poltava.ua].

НАШІ АВТОРИ

ДУБИЦЬКА НАТАЛЯ, 05.08.1957 р.н.; старший науковий співробітник відділу археології залізного віку Інституту історії Національної академії наук Білорусі; кандидат історичних наук; досліджує пам'ятки доби залізного віку і раннього середньовіччя, технологію виготовлення давнього глиняного посуду; автор наукових праць, у тому числі монографії «Керамическое производство Беларуси Поднепровья в VIII в. до н.э.-V в. н.э.» (2002).
[Вул.Академічна, 1, Мінськ, 220072, Білорусь, тел.(37517) 2842889, e-mail: amedved@tut.by].

ЗІНЧЕНКО ТЕТЯНА, 21.06.1964 р.н.; пошукач наукового ступеня кандидата мистецтвознавства Львівської академії мистецтв; член Українського керамічного товариства; автор наукових праць з проблем сучасної української кераміки; співорганізатор, директор і член журі Національних симпозіумів гончарства в Опішному (1997-2000), І Всеукраїнського гончарського фестивалю (Опішне, 2000), І Національного конкурсу художньої кераміки (Опішне, 2000), Всеукраїнських наукових конференцій з проблем гончарства (Опішне, 1997-1999); вивчає сучасне мистецтво в Україні; нині працює над темою: «Українська професійна кераміка останньої

чверті ХХ століття: мистецькі процеси та художні особливості».
[Вул. Леніна, 3, кв.4, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна, тел. (+38 05353) 42784].

ІВАНОВА СВІТЛАНА, 11.08.1956 р.н.; учений секретар відділу археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України; кандидат історичних наук; старший науковий співробітник; вивчає пам'ятки археології бронзової доби Північно-Західного Причорномор'я.
[Вул.Пушкінська, 37, Одеса, 65011, Україна, тел. (+38 0482) 220193, e-mail: ivanova@eurocom.od.ua].

КАРУННА ОЛЬГА, 02.03.1959 р.н.; провідний бібліотекар Гончарської Книгозбірні України; один із укладачів національного наукового щорічника «Бібліографія українського гончарства».
[Вул.Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна, тел. (+38 05353) 42415, факс (+38 05353) 42416, e-mail: opishne@pi.net.ua].

КУДРИЧ ОЛЬГА, 20.05.1977 р.н.; аспірантка сектора бронзового і залізного віків Сибіру Інституту археології і етнографії Сибірського відділення Російської академії наук; досліджує кераміку племен Приамур'я раннього залізного віку і середньовіччя.
[Просп. Академіка Лаврентьєва, 17, Новосибірськ, Росія, 630090, тел. (+7 3832) 304648, факс (+7 3832) 301190, e-mail: nesterov@arhaology.nsc.ru].

КУЛАТОВА ІРИНА, 03.03.1957 р.н.; завідувач відділу охорони пам'яток археології Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації; автор понад 150 наукових праць з проблем археології раннього залізного віку Дніпровського Лісоствелого Лівобережжя; історії археології, краєзнавства, у тому числі монографій.
[Вул.Комсомольська, 37, Полтава, 36011, Україна, тел./факс (+38 0532) 22612, e-mail: w_darth@persik.kot.poltava.ua].

Альфа ДИЗАЙН

АЛЬФА-ДИЗАЙН:

виставкова зала Одеського обласного відділення Українського фонду культури
(вул. М.Арнаутська, 55, м.Одеса, 65007;
тел. 217646; e-mail: alfacesing@mail.od.net;
<http://www.art-integration.odessa.ua>;
директор — Г.Мещерякова)

ОРІЕНТОВНИЙ ПЛАН ВИСТАВОК КЕРАМІКИ В 2003 РОЦІ:

- Виставка творів одеського художника-кераміста, члена Національної спілки художників України Ніни Федорової.....II квартал
- Виставка кераміки з фондів Краєзнавчого музею м.Ананьїв.....III квартал
- Виставка «Учитель і учні»: твори кераміки Л.І.Фурдигайло та її учнівIV квартал

Помічені помилки в «УКЖ»-4•2002:

На стор. 19 в експлікації до малюнка написано: «Стайки, Київщина. Трипільська культура. IV-III тис. до н.л.»; має бути — «Острів Кріг, Греція. Кріто-мікенська культура. III-II тис. до н.е.»

НА ПЕРШІЙ СТОРІНЦІ ОБКЛАДИНКИ:

Керамолог, молодший науковий співробітник Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, аспірант Інституту археології НАН України Анатолій Щербань з античною амфорою з фондів Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному. Опішне. 02.03.2003. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Фото Олеся Пошивайла

НА ДРУГІЙ СТОРІНЦІ ОБКЛАДИНКИ:

1. Мисочка. Глина, ліплення, розпис, лискування, теракота, 5,5x14,6 см. Бернашівка, Вінниччина. IV-III тис. до н.е. Трипільська культура. Розкопки Олексія Корвіна-Піотровського (Київ) 1993 року. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства. Фото Олеся Пошивайла
2. Кубок. Глина, ліплення, розпис, лискування, теракота, 12x13 см. Бернашівка, Вінниччина. IV-III тис. до н.е. Трипільська культура. Розкопки Олексія Корвіна-Піотровського (Київ) 1990 року. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства. Фото Олеся Пошивайла
3. Миска. Глина, ліплення, розпис, лискування, теракота, 7,5x19 см. Бернашівка, Вінниччина. IV-III тис. до н.е. Трипільська культура. Розкопки Олексія Корвіна-Піотровського (Київ) 1990 року. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства. Фото Олеся Пошивайла
4. Амфора. Глина, гончарний круг, ліплення, теракота, 62x47 см. Могильник біля с.Риги (Полтавщина). Курган 1, поховання 1. V ст. до н.е. Антична культура. Розкопки експедиції під проводом Миколи Чередниченка 1983 року. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства. Фото Олеся Пошивайла

НА ТРЕТІЙ СТОРІНЦІ ОБКЛАДИНКИ:

1. Амфора. Глина, гончарний круг, ліплення, теракота, 62x30 см. Ольвія (?). IV-III ст. до н.е. Антична культура. Дар Петра Гавриша (Полтава). Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства. Фото Олеся Пошивайла
2. Горщик. Глина, ліплення, загладжування, відтиск штампа, теракота, 13,3x20 см. Бернашівка, Вінниччина. IV-III тис. до н.е. Трипільська культура. Розкопки Олексія Корвіна-Піотровського (Київ) 1993 року. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства. Фото Олеся Пошивайла
3. Горщечок. Глина, ліплення, штампування, теракота, 16,7x16,2 см. Чкалове, Дніпропетровщина. Курган 2, поховання 4. I пол. II тис. до н.е. Катакомбна культура. Розкопки Чортмилицької експедиції під проводом Вячеслава Мурзіна і Ренати Ролле 1983 року. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства. Фото Олеся Пошивайла
4. Горщечок. Глина, ліплення, риткування, штампування, теракота, 9x13 см. Чкалове, Дніпропетровщина. Курган 2, поховання 1. Доба бронзи. Розкопки Чортмилицької експедиції під проводом Вячеслава Мурзіна і Ренати Ролле 1983 року. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства. Фото Олеся Пошивайла
5. Миска. Глина, ліплення, лискування, наколювання, теракота, 11x31 см. Могильник біля с.Риги (Полтавщина). VII-VI ст. до н.е. Курган 3, поховання 1. Скільська культура. Розкопки експедиції під проводом Миколи Чередниченка 1983 року. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства. Фото Олеся Пошивайла

НА ЧЕТВЕРТІЙ СТОРІНЦІ ОБКЛАДИНКИ:

Миска. Глина, ліплення, розпис, лискування, теракота, 7,5x19 см. Бернашівка, Вінниччина. IV-III тис. до н.е. Трипільська культура. Розкопки Олексія Корвіна-Піотровського (Київ) 1990 року. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства. Фото Олеся Пошивайла

Зооморфні фігурки. Глина, ліплення, теракота. Книшівка, Полтавщина. VI-пч. III ст. до н.е. Книшівське городище. Скільська культура. Розкопки Петра Гавриша (Полтава) 1988-1991 років. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства. Фото Олеся Пошивайла